

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Földtudományok Doktori Iskola

A természeti és társadalmi erőforrások szerepe Kárpátalja turizmusfejlesztésében és hatása a területfejlesztésre

PhD értekezés

Tarpai József

Témavezető:
Dr. Tóth József DSc
professor emeritus

PÉCS 2013

Tartalom

1. Bevezetés	5
2. Célkitűzések.....	7
3. Kutatási módszerek	8
3.1. Primer kutatás	8
3.2. Szekunder kutatás	9
4. Kárpátalja turisztikai térségei	11
4.1. Kárpátalja helye Ukrajna idegenforgalmi régiói között	11
4.2. Kárpátalja turisztikai térségeinek lehatárolása és a térségi turizmusfejlesztés lehetőségeinek feltérképezése	12
4.2.1. Beregvidék turisztikai térség.....	15
4.2.2. Felső-Tisza-vidék turisztikai térség	17
4.2.3. Munkács és környéke turisztikai térség	20
4.2.4. Ugocsa turisztikai térség	22
4.2.5. Ungvár és környéke turisztikai térség	24
4.2.6. Verhovina turisztikai térség.....	26
5. Kárpátalja turizmusának elemzése a tetraéder-modell tükrében	30
5.1. A turizmuskutatás geográfiai alapjai	30
5.2. A tetraéder-modell alkalmazása.....	31
5.3. A természeti szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján.....	33
5.3.1. A természetföldrajzi adottságok szerepe a turizmusban	33
5.3.2. Gyógyturizmus.....	37
5.3.2.1. Gyógyüdülő övezetek – a gyógyturizmus fejlődésének bázisai	39
5.3.2.2. Termálvíz – Kárpátalja kihasználatlan természeti erőforrása.....	42
5.3.3. Síturizmus	43
5.3.4. Ökoturizmus	44
5.3.5. Környezeti problémák	50
5.4. A gazdasági szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján	52
5.4.1. Kárpátalja gazdasága	52
5.4.2. A turizmus szerepe Kárpátalja gazdasági életében	55
5.5. Az infrastrukturális szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján.....	57
5.5.1. Általános infrastruktúra.....	57
5.5.1.1. Közlekedés	57
5.5.1.2. Határátkelők	61
5.5.1.3. Közművek.....	61
5.5.1.4. Kommunikáció	65
5.5.2. Turisztikai infrastruktúra.....	66
5.5.2.1. Kereskedelmi szálláshelyek.....	66
5.5.2.2. Vendéglátó egységek	68
5.5.2.3. Tourinfo irodák	68
5.6. A társadalmi szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján	71

5.6.1. Kárpátalja népessége.....	71
5.6.2. Az ember alkotta vonzerők szerepe a turizmusban	76
5.6.2.1. Épített örökség.....	76
5.6.2.2. Kulturális örökség	82
5.6.2.2.1. Néprajz	82
5.6.2.2.2. Vallás	83
5.6.2.2.3. Múzeumok, tájházak	84
5.6.2.2.4. Borkultúra	90
5.6.2.2.5. Gasztronómia	92
5.6.2.2.6. Fesztiválok	94
5.6.3. Falusi turizmus.....	98
5.6.3.1. A falusi turizmus kialakulása Kárpátalján	98
5.6.3.2. A kárpátaljai falusi turizmus jellemzői	99
6. A területfejlesztés és a turizmus összefüggései Kárpátalján.....	103
6.1. A területfejlesztés intézmény- és eszközrendszere országos és megyei szinten.....	103
6.1.1. A regionális politika területi szintjei és intézményrendszere Ukrajnában	103
6.1.2. Az ukrán regionális politika jogszabályi alapjai	103
6.1.3. A regionális politika megvalósításának országos vonatkozásai	105
6.1.4. A területfejlesztés eszközei megyei szinten	107
6.1.4.1. A stratégiai tervezés előzményei Kárpátalján	107
6.1.4.2. Kárpátalja megye területfejlesztési stratégiája a 2015-ig tartó időszakra.....	108
6.2. Ukrajna turizmuspolitikája	111
6.2.1. A turizmus törvényi háttere	111
6.2.2. A turizmus állami irányítási rendszere	112
6.3. A turizmusfejlesztési politika eszközei országos és megyei szinten	114
6.3.1. Az országos turizmusfejlesztési program a 2002–2010-es időszakra	114
6.3.2. Kárpátalja Megye Turizmus és Rekreatív Fejlesztési Programja a 2002–2010-es időszakra.....	116
6.3.3. A turizmus és a gyógyüdülő övezetek fejlesztési programja a 2011–2015-ös időszakra Kárpátalja megyében	117
6.4. A turizmus hatása a területfejlesztésre	120
6.4.1. A helyi fejlesztések pozitív példái.....	120
6.4.2. A 2012-es labdarúgó-Európa-bajnokság és Kárpátalja	122
6.4.3. Olimpiai remény – 2022	125
7. A turizmus fejlesztési lehetőségei a határ menti együttműködések keretében .	129
7.1. A határ menti együttműködések és Kárpátalja	129
7.1.1. Kárpátalja megye uniós támogatással megvalósult turisztikai együttműködései az Európai Unió keleti bővítéséig.....	131
7.1.2. Kárpátalja megye uniós támogatással megvalósult határ menti turisztikai együttműködései az Európai Unió keleti bővítése után	132

7.1.3. A határ menti együttműködések illeszkedése Kárpátalja fejlesztési stratégiáiba	136
7.1.4. A határ menti együttműködések jövője	137
8. Az eredmények összegzése.....	139
9. A kutatás további irányai	152
Köszönetnyilvánítás	153
Felhasznált irodalom	154
Ábrák jegyzéke.....	165
Táblázatok jegyzéke.....	167
Mellékletek jegyzéke.....	168

1. Bevezetés

A jelen értekezés kutatási területéül választott Kárpátalja megye egyike a Közép-Kelet-Európában található Ukrajna 27 közigazgatási egységének. Önmagában már a vizsgált megye megnevezése is meglehetősen ellentmondásos. Ukránul Закарпаття (Zakarpattya), azaz „Kárpátontúli terület”, ami a megye angol (Transcarpathia) és más idegennyelvű megnevezésében is visszatükröződik. Ugyanakkor magyarul a Zakarpattya egyáltalán nem ismert, helyette a Kárpátalját használjuk. Ha a legnépszerűbb internetes böngészőn próbálunk rákeresni, a Закарпаття (Zakarpattya) szó leütése mintegy 15 millió találatot eredményez, a Kárpátalja elnevezés 5 milliót, a Transcarpathia mindössze 300 ezret¹. A két megnevezés közötti eltérést, sajátos módon, a terület földrajzi elhelyezkedésének kétféle nézőpontból való meghatározása adja. Míg Kijevhez, az ország fővárosához képest a régió a Kárpátok túlsó oldalán terül el, addig Magyarország szempontjából a Kárpátok lábánál fekszik az évszázadokon át Szent István király országához tartozott terület.

Kárpátalján kialakult hagyományai vannak a turizmusnak, ami elsősorban a vidék természeti környezetének és erőforrásainak köszönhető. Még az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása alatt megkezdődött ezek hasznosítása. Már a XX. század elején több ismert fürdő üzemelt a mai Kárpátalja területén. A csehszlovák fennhatóság éveiben (1919–1938) a vidéki turizmus kedvelt célpontja volt a régió, a szovjet időszakban (1945–1991) pedig mindezek folytatásaként módszeres fejlesztések mentek végbe, melyek elsősorban Kárpátalja gyógyturizmusát érintették. Nagy befogadóképességű szanatóriumok épültek a feltárt ásványvízforrások bázisán. Ezek egész évben kiegyenlített arányú belföldi turistaforgalmat biztosítottak az üdülőhelyek vonzáskörzetében.

A szocializmus évtizedei alatt a vasfüggöny határozta meg Kárpátalja területi fejlődését, illetve turizmusát. Az infrastrukturális fejlesztések messze elkerülték a határvidéket, kizárólag Moszkva felé irányultak. Kárpátalja határ menti területei (amelyeken nem mellesleg a kárpátaljai magyarság zöme élt) szigorúan zárt területnek minősültek, turista ide alig léphetett be. 1991-ben a Szovjetunió széthullásával a helyzet megváltozott, de a sok évtizedes elszigeteltség negatív hatásait máig sem sikerült teljesen felszámolni, ezt bizonyítja a Nyugatról érkező turisták alacsony száma. Az 1998-as és a 2001-es árvíz a sok pusztítás mellett némi javulást is hozott, ami elsősorban a vidék területi fejlődésének és ismertségének növekedésében volt mérhető. Felerősödött a Magyarország felől Kárpátaljára irányuló turistaforgalom, ami a falusi turizmus és az örökségturizmus fejlődését vonta maga után.

A 2005-ben lezajlott ún. „narancsos forradalom” után Ukrajna egyértelműen nyugatorientált politikát igyekezett folytatni. Eltörölte a vízumkényszert az Európai Unió és Észak-Amerika országaival szemben, 2008-ban pedig belépett a WTO-ba. Mindez közvetlen hatást gyakorolt a turizmus fejlődésére is. A Nyugat felé való nyitás újabb állomása volt a 2012-es labdarúgó-Eb megrendezése.

A történelmi alapokon nyugvó kettősség több szinten is befolyásolja Kárpátalja jelenét. A Kárpátok hegységrendszerével fizikailag, a történelmi múlt által pedig szellemileg elszigetelt vidék igazi „kis ország az országon belül”, ezzel együtt – Ukrajna legnyugatibb

¹ A Google keresőben 2012 júniusában végzett vizsgálat adatai alapján.

fekvésű megyéjeként – Európa kapuja is egyben. A régió határmentiségéből adódóan potenciális lehetőség kínálkozik a nemzetközi gazdasági és infrastrukturális fejlesztésekre, melyek között, véleményem szerint, kiemelt szerep jut a turizmus ágazatának. Ezt számos, a megyében megfigyelhető pozitív tendencia is alátámasztja, ugyanakkor legalább ugyanannyi negatív tényező kérdőjelezi meg. A Kárpátalja megyére jellemző kettősséget erősíti az a tény, hogy a kedvező földrajzi fekvés ellenére a megye gazdasági jelentősége regionális összevetésben igencsak elenyésző. A rendszerváltást követően az ipari és mezőgazdasági termelés leépülése olyan kedvezőtlen irányú társadalmi-gazdasági folyamatok kiindulópontja lett, amelyek tovább erősítették a megye hátrányos helyzetét az ország fejlettebb régióihoz képest. A lakosság átlagkeresetét és iskolázottságát tekintve Kárpátalja napjainkban a középmezőny végén foglal helyet, a közszolgálati infrastruktúra kiépültsége terén pedig szinte az utolsó helyen áll Ukrajnában.

Ilyen közegben a turizmus fejlődése meglehetősen kiszámíthatatlan pályán mozog. Egyfelől jelentős turisztikai beruházások valósulnak meg, bővül a turisztikai szálláshelyek kínálata, növekszik a régió fogadóképessége. Másfelől azonban a fejlesztések jellemzően nem tudatos koncepció alapján mennek végbe, az állami szerepvállalás mértéke alacsony a turizmus fejlesztésében, a turizmusfejlesztés és a területfejlesztés közötti kölcsönhatás többnyire nem valósul meg maradéktalanul. Mindezek ellenére, nekem, aki Kárpátalján születtem és élek, illetve az Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda vezetőjeként a turizmus és a területfejlesztés ágazatában dolgozom több mint 10 éve, meggyőződésem, hogy Kárpátalja turizmusának van jövője.

2. Célkitűzések

A kutatás során Kárpátalja azon erőforrásait igyekeztem feltárni és bemutatni, amelyek véleményem szerint idegenforgalmi vonzerőt képeznek, ezáltal kihatással vannak a turizmus fejlődésére.

A kutatás alapvető célkitűzései:

- *Kárpátalja turisztikai térségeit lehatárolni és a térségi turizmusfejlesztés lehetőségeit feltérképezni.*
- *Átfogó képet nyerni Kárpátalja természeti, gazdasági, infrastrukturális és társadalmi szférájáról, értékelni a feltárt erőforrások szerepét Kárpátalja turizmusában.*
- *Megvizsgálni a turizmus és a területfejlesztés összefüggéseit Kárpátalján.*
- *Feltárni Kárpátalja turizmusfejlesztési lehetőségeit a határ menti együttműködések keretében.*

Az értekezés a független Ukrajna fennállása óta eltelt 20 éves időintervallum vizsgálatán alapszik. A címben is megfogalmazott turizmus- és területfejlesztési kölcsönhatások vizsgálata megkövetelte az e területeket érintő olyan országos és regionális feltételek és tendenciák elemzését és értékelését, mint az ukrán területfejlesztési politika, az ukrán turizmuspolitika, a turizmus szerepének vizsgálata és értékelése az átfogó területfejlesztési tervekben, az állami szerepvállalás eszközeinek és eredményeinek értékelése a turizmusban és a területfejlesztésben.

3. Kutatási módszerek

A kitűzött célok elérése Kárpátalja természeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szférájának komplex vizsgálatát követelte meg. Ennek elvégzéséhez a továbbiakban részletesen ismertetett tetraéder-modellt vettem alapul, középpontba állítva a turizmus és a területfejlesztés aktuális vonatkozásait. A helyzetfelmérésen túl az értekezésben kiemelt szerep jutott a régióban jelentkező turizmus- és területfejlesztési folyamatok felkutatásának és értékelésének.

3.1. Primer kutatás

A tudományos értekezés megszületésének kiindulópontjául a Kárpátaljához kötődő területfejlesztéssel kapcsolatos szakmai tevékenységem szolgált, melynek nagy része az Európai Unió határ menti együttműködési programjaihoz és azok megvalósításához kötődik. Kárpátalja vonatkozásában hamar kirajzolódott számomra a turizmus fejlesztésének központi szerepe a régió gazdasági felemelkedésében. Ennek megfelelően olyan projektek résztvevője, kidolgozója vagy megvalósítója voltam adott esetben, amelyek fő prioritása Kárpátalja turizmusának fejlesztése volt a kisebb vagy nagyobb részterületeken. Az évek során a konkrét fejlesztési területek és célok lehatárolásában mind inkább döntő szerepet játszott a turizmus komplex, területi fejlődést (is) generáló fejlesztésének szükségessége (pl. kerékpárutak építése). Ezért az értekezés elsődleges forrásul a gyakorlatban szerzett primer tapasztalatok szolgáltak. Ezeket felhasználva igyekeztem rávilágítani a vizsgált területen zajló pozitív vagy negatív irányú turizmus- és területfejlesztési folyamatok menetére.

Terepbejárások

A kutatás fontos részét képezték a terepbejárások Kárpátalján, ami olyan személyes és közvetlen tapasztalatok gyűjtését tette lehetővé, melyek feldolgozásával még inkább sikerült a tényeken alapuló következtetéseket levonni. A terepbejárások során turisztikai szempontból frekvenciátalt településeket látogattam meg, ahol megismerkedtem a turisztikai vonzerőkkel, és felmértem a turizmushoz köthető terület- és településfejlesztési eredményeket, vagy azok hiányát.

Ezen kívül terepbejárásokat végeztem a Kárpátaljával szomszédos Lemberg és Ivano-Frankivszk megyékben, illetve Magyarország, Szlovákia, Románia Ukrajnával határos régióiban. Ezáltal módom nyílt olyan határ menti összehasonlításokat végezni, amelyek segítettek Kárpátalja turizmusának értékelésében, a lemaradások feltárásában, a lehetséges fejlesztési irányvonalak kijelölésében.

Interjúkészítés

Mivel meglehetősen kevés feldolgozandó adat állt rendelkezésemre, főleg ami a területfejlesztési vonatkozásokat illeti, ezért mélyinterjúk formájában igyekeztem összesíteni a turizmus és területfejlesztés kölcsönhatásának aktuális állapotára vonatkozó következtetéseket a vizsgált régióban. A mélyinterjúk alanyai ismert turizmussal, közvetve vagy közvetlenül területfejlesztéssel foglalkozó kárpátaljai szakemberek voltak.

3.2. Szekunder kutatás

Szakirodalmi források áttekintése

A szakirodalom áttekintésekor kiderült, hogy kevés Kárpátaljára vonatkozó forrás van. Ezek nagyobb része a turisztikai erőforrások feltérképezésén és bemutatásán alapszik. Területfejlesztési, illetve vidékfejlesztési aspektusban kevés szakember foglalkozott érdemben a régió kutatásával.

A kutatási téma komplexitásából adódóan a feldolgozott szakirodalmat a tematikus sokszínűség jellemezte. A téma földrajzi beágyazottságát meghatározóan a társadalom-földrajzi, a térszerkezeti, a turizmusföldrajzi kutatások elméleti kereteit felvázoló tanulmányok nyújtották. Egyrészt szükség volt a térségi turizmuskutatás elméleti kérdéseinek áttekintésére, melyben meghatározó szerepe volt a turizmus és a terület- illetve a vidékfejlesztés kapcsolatának, másrészt pedig a térségi tervezés és turizmustervezés elméleti és módszertani alapjainak vizsgálatára. A téma szakmai háttérül az idegenforgalmi szaksajtó feldolgozása szolgált, ami rávilágított a turizmus fejlődésének jellemzőire. A Kárpátalja turizmusára vonatkozó aktuális információkat a napi sajtó vonatkozó híreinek összegyűjtése, rendszerezése biztosította. A kutatás fontos részét képezte a központi és regionális fejlesztési stratégiák elemzése.

Jogsabályi háttér áttekintése

A jogszabályi háttér elemzését több szinten is nehezítették bizonyos tényezők, nevezetesen:

- számos, a kutatási témát érintő jogszabály még a független Ukrajna megalakulása előtt (1991), a szovjet érában keletkezett,
- a turizmus- és területfejlesztés jogi szabályozásának szétdaraboltsága,
- a jogszabályok gyakori módosítása.

Nemcsak a jogszabályok fordítására, hanem sokszor háttér-információk felkutatására, külön értelmezés elvégzésére is szükségem volt.

Statisztikai adatok feldolgozása

Nagy gondot okozott a turizmusra vonatkozó hivatalos statisztikai adatok csekély száma, esetenként értelmezhetetlensége, ellentmondásossága. A kutatás javarészt 1991–2012-es adatokon alapszik. Több szegmens tekintetében – például falusi turizmus – egyáltalán nem álltak rendelkezésre hivatalos statisztikai adatok.

Internetes források áttekintése

A turizmus kínálatáról és feltételrendszeréről Kárpátalján részben az internetről, honlapokról nyertem információkat. Ez számos esetben járult hozzá a hiányos statisztikai adatok kiegészítéséhez.

A kutatás során az egyes információk, illetve eredmények szemléletesebbé tételének céljából grafikonokat, diagramokat, térképeket és táblázatokat alkalmaztam. Nagy hangsúlyt fordítottam arra, hogy a fejlődési tendenciákat a dinamikus hatás érdekében esetenként külön időintervallumokra vonatkozó térképsorozatok segítségével érzékeltessem. Ennek megfelelően három időszakra bontva vizsgáltam: az 1991-es, a 2001-es és a 2012-es állapotok bemutatása. Az értekezésben közreadott térképeken az általam kidolgozott

turisztikai térségek szerinti felbontást alkalmaztam. Tehát a hagyományos 13 kárpátaljai járás helyett 6 turisztikai térségre osztottam fel a megye területét: Beregvidék, Felső-Tisza-vidék, Munkács és környéke, Ugocsa, Ungvár és környéke, Verhovina.

A dolgozatban javarészt saját szerkesztésű ábraanyagot használtam. Az összehasonlító elemzések elvégzéséhez a korábbi kutatásaimban kidolgozott térképeket, diagramokat és táblázatokat is felhasználtam. Az idegennyelvű forrásokat önállóan dolgoztam fel az értekezzet elkészítéséhez.

4. Kárpátalja turisztikai térségei

4.1. Kárpátalja helye Ukrajna idegenforgalmi régiói között

Ukrajnában ezidáig nem született hivatalos döntés az ország turisztikai régióinak lehatárolásáról. Míg Magyarországon a Gazdasági Minisztérium rendelete 2000-ben meghatározta az idegenforgalmi régiókat és azok illetékességi területeit, addig Ukrajnában egyelőre szakmai berkeken belül sincs egység az ország turisztikai régióinak meghatározását illetően. A téma számos kutatója különböző turisztikai régiókra osztja fel az országot. Rodicskin, I. a táj- illetve természeti jellemzők alapján kilenc regionális rekreációs rendszerre javasolja felosztani Ukrajna területét: Kijev – Dnyeperi, Volinyi, Sziverszko – Donyeci, Dnyeper melléki, Azov melléki, Odessza – Fekete-tengeri, Dnyeper – Buzki, Kárpáti, Krími. Ezek mindegyike további regionális rekreációs zónákra oszlik. A kutató szerint megállapított rendszerek, vagy nagyrégiók nem fedik le teljesen az ország egész területét, csak a turisztikai jelentőséggel rendelkező területeket foglalják magukba (POKOLODNA M. 2012). Komplex zónásítási javaslatot tartalmaz Ukrajna földrajzi enciklopédiája, amely négy turisztikai régiót különböztet meg: Azovi – Fekete-tengeri, Dnyeper – Dnyeszteri, Kárpáti, Krími. A felosztás a földrajzi és a gyógyturisztikai jellemzők kombinációján alapszik (MARINICS O. (szerk.) – BABICSEV F. – BELJÁJEV V. – DOROHUNCOV Sz. 1993). Skola, I. szintén négy turisztikai régióra – Nyugati, Déli, Közép-Ukrajnai, Keleti – osztja az országot (SKOLA I. 2003).

Bejdik, O. öt turisztikai régiót javasol, melyek az általa végzett értékelés sorrendjében a következők: Fekete-tenger melléki, Kárpáti – Podóliai, Poliszja – Központi, Harkovi, Dnyeper melléki – Donyeck (BEJDIK O. 2001). Maljszka, M. – Hudo, V. a rekreációs erőforrások, a turistaforgalom és a rendelkezésre álló anyagi-műszaki bázis alapján Krími, Fekete-tenger melléki, Kárpáti, Közép-, illetve Poliszjai rekreációs régiót különböztet meg (MALJSZKA M. – HUDO V. 2012). Pancsenko, T. Ukrajna területének etnográfiai és rekreációs jellegzetességeit vette alapul a turisztikai régiók lehatárolásában, a természetföldrajzi adottságok és a közigazgatási felosztás figyelembe vételével. Ennek eredményeként hat turisztikai régiót jelölt meg: Kárpáti, Poliszjai, Podóliai, Dnyeper melléki, Szlobozsani, Azovi – Fekete-tengeri (*I. ábra*) (PANCSENKO T. 2005).

A kérdéssel szintén foglalkozó Sass E. a következő régiókra bontaná az országot: Kijev; Krím-félsziget; Azov mellék és környéke; Kárpátok vidéke; Odesza (SASS E. 2009). Berghauer S. szintén öt turisztikai régió kijelölését javasolja: Krími Turisztikai Régió, Központi Turisztikai Régió, Kárpáti Turisztikai Régió, Fekete-tenger melléki Turisztikai Régió, Keleti Turisztikai Régió (BERGHAUER S. 2012).

A régióban, mint társadalmi térkategóriában való gondolkodás a turizmus szempontjából abban az esetben jelent érdemi szervezőerőt, ha a régió igazgatási (területfejlesztési) és táji határai megközelítően fedik egymást, továbbá azon belül számottevő idegenforgalmat kiváltó vonzerő található (AUBERT A. (szerk.) 2007).

Bár nagy eltérések tapasztalhatóak az országos turisztikai régiók számát illetően, abban gyakorlatilag minden kutató megegyezik, hogy a Kárpátok vidéke egységes

1. ábra. Ukrajna turisztikai régiói Pancsenko, T. szerint

FORRÁS: PANCSENKO T. 2005; SZERKESZTETTE: TARPAI J.

turisztikai régiót alkot. A Kárpátalja, Ivano-Frankivszk, Lemberg és Csernyivec megyék területére kiterjedő régió lehatárolása elsősorban a Kárpátok hegység által meghatározott természeti és tájféldrajzi adottságokon alapszik, ugyanakkor a közigazgatási felosztást (megyék) is figyelembe veszi (2. ábra).

Ennek megfelelően a régió szubrégiókra való bontásának két lehetséges változata van. MALJSZKA, M. – HUDO, V. szerint a Kárpátok vidéke, mint turisztikai régió, három további szubrégióra osztható fel, melyek a hegység két oldalán (kárpátaljai és a kárpátontúli) elterülő vidékeket, illetve a magashegyi területeket foglalják magukba (MALJSZKA M. – HUDO V. 2012).

Ebben az esetben a megyehatárok nincsenek figyelembe véve, kizárólag a tájféldrajzi adottságok határozzák meg a szubrégiók kiterjedését. Földrajzi, valamint turisztikai szempontból egyaránt könnyen megindokolható ez a felosztás, azonban nehezen kutatható és elemezhető a statisztikai adatok, fejlesztési tervek szigorúan közigazgatási egységekhez (megyék, járások) való kötöttsége miatt. Ezért a jelen kutatás tárgyát Kárpátalja megye, mint a Kárpátok-vidéki turisztikai régió szubrégiója képezi. Az elemzésre kerülő szubrégió kiterjedése teljes mértékben egybeesik a megye közigazgatási határaival.

4.2. Kárpátalja turisztikai térségeinek lehatárolása és a térségi turizmusfejlesztés lehetőségeinek feltérképezése

A mai Kárpátalja területe közigazgatásilag 13 járásra oszlik. Általában ez a felosztás az alapja minden a megyét érintő elemzésnek. Ugyanakkor konkrét esetekben célszerű

2. ábra. A Kárpátok-vidéki turisztikai régió

FORRÁS: POKOLODNA M. 2012; MARINICS O. (SZERK.) – BABICSEV F. – BELJÁJEV V. – DOROHUNCOV SZ. 1993; BEJDIK O. 2001; MALJSZKA M. – HUDO V. 2012; PANCSENKO T. 2005; SASS E. 2009; BERGHAUER S. 2012; SZERKESZTETTE: TAPPAI J.

másfajta felosztást is alkalmazni. Például gyógyturizmus tekintetében hagyományosan 10 gyógyüdülési körzetre tagolják a megyét (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2012).

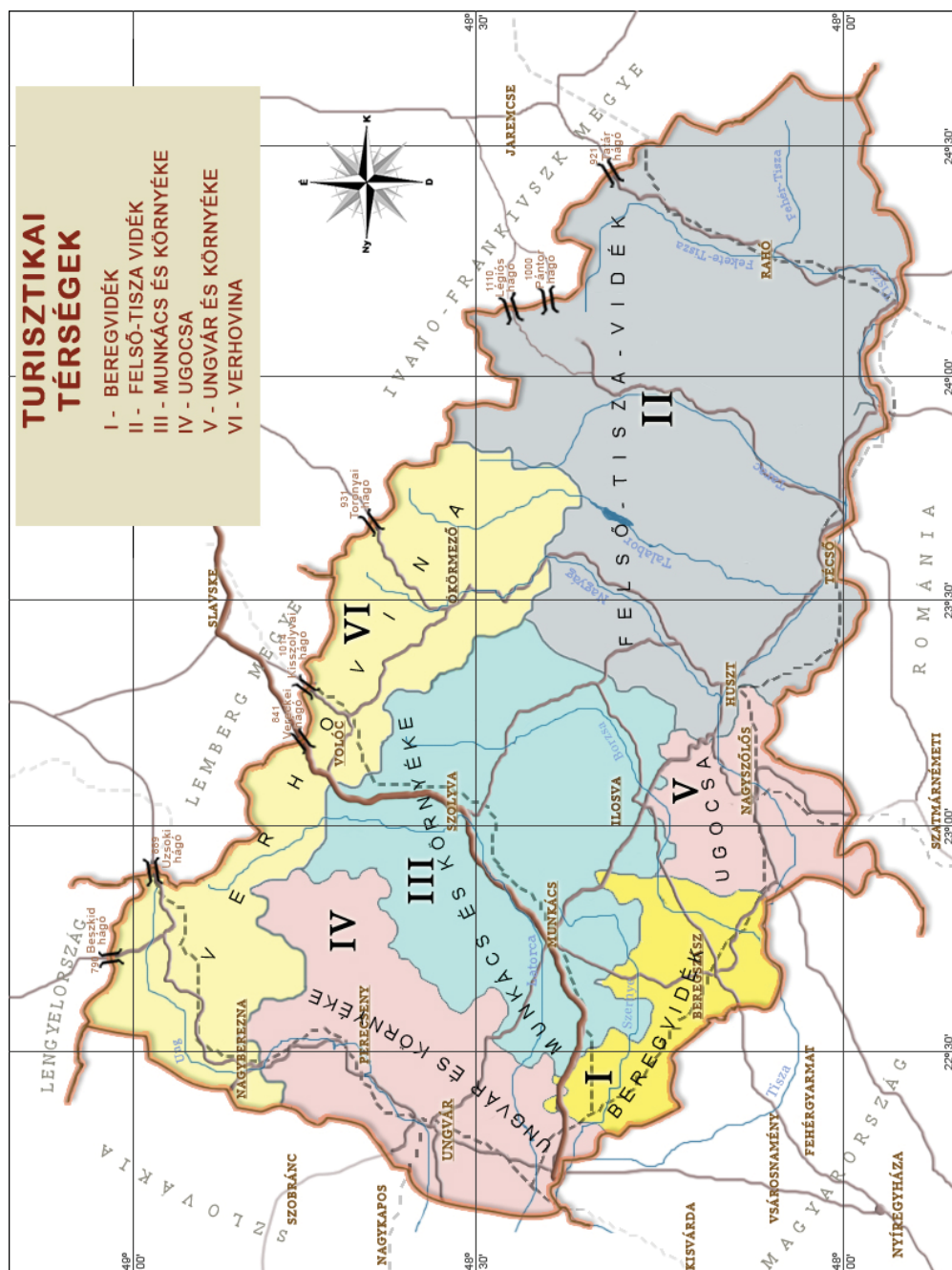
A különböző területek turizmusában mutatkozó különbségek lehetővé teszik konkrét turisztikai térségek lehatárolását Kárpátalja szubrégióin belül, ami átláthatóbbá teszi annak turizmusát, segíti a lehetséges fejlesztési irányok feltérképezését, rávilágít a fejlődési törvényszerűségekre. A kutatás során hat turisztikai térségre osztottam fel Kárpátalját: Beregvidék, Felső-Tisza-vidék, Munkács és környéke, Ugocsa, Ungvár és környéke, Verhovina (3. ábra).

A lehatárolás kritériumai az alábbiak voltak:

- földrajzi elhelyezkedés,
- domborzati sajátosságok,
- közigazgatási beosztás,
- történelmi hagyományok,
- turisztikai vonzerők,
- turisztikai termékek.

Az egyes térségekhez tartozó területek hasonló turisztikai adottságokkal, erőforrásokkal rendelkeznek, ezért egy csoportba való besorolásuk nem véletlen. Az egyes területek közötti kapcsolatok, közös értékek kialakulása a történelmi Magyarország egykori területi felosztásában gyökerezik.

A felsorolt hat térség a négy történelmi vármegye területeit fedi le: Ungvár és környéke – Ung vármegye; Felső-Tisza-vidék – Máramaros; Beregvidék, Munkács és

3. ábra. Kárpátalja turisztikai térségei

Forrás: Tarpai J. 2010; Szerkesztette: Tarpai J.

Verhovina térségek az egykori Bereg vármegye területeiből állnak, az Ugocsa turisztikai térség pedig az egykori Ugocsa vármegye területét foglalja magába.

4.2.1. Beregvidék turisztikai térség

A Beregvidék turisztikai térség a Beregszászi járás területén található, melynek központja Beregszász, az egykori Bereg vármegye székhelye (4. ábra). A járásban fellendülőben van a turizmus ágazata, de területi megoszlása nagyon egyenlőtlen. Az itt található települések csak mintegy 30%-a rendelkezik valamilyen turisztikai kínálattal (szállás, vendéglátóhelyek, turisztikai szolgáltatások, attrakciók stb.). A turizmusban érdekelt települések a járást átszelő fő közlekedési útvonalak mentén, továbbá a Borzsa és Tisza folyók partján helyezkednek el.

A Beregvidéken három *határátkelő* működik az ukrán–magyar határon, amelyek szintén növelik az általuk érintett települések turizmusorientáltságát. Az Asztély–Beregsurány nemzetközi határátkelő bír a legnagyobb jelentőséggel, míg a másik kettő – Harangláb–Lónya és Kaszony–Barabás – korlátozott nyitva tartással, jóval kisebb személyforgalmat bonyolít le. A térségen keresztülhalad a Csap–Aknaszlatina vasútvonal. Beregszászban található a Nagyszőlős–Komlós keskenynyomtávú, még ma is működő vasútvonalat kiszolgáló kisvasútállomás-depó. 2006 óta Turisztikai Információs Központ működik a városban.

A térség fő *turisztikai vonzerői*:

– *Termálvíz:*

Jelenleg három termálvizes fürdő üzemel a térségben. A termálvíz további felhasználási lehetőségei elsősorban a gyógyturizmusban mutatnak reális jövőképet.

– *Szőlő- és borkultúra:*

A térség évszázadokra visszanyúló szőlőtermesztő és borkészítő hagyományokkal rendelkezik. Számos borkóstoló hely, pincészet található a területén (4. ábra).

– *Épített örökség:*

Elsősorban Beregszász városa emelhető ki az építészeti értékek tekintetében a térségben, amely számos patinás hivatali épülettel, palotával, kastéllyal, egykori fogadóval, szállodával, kultikus épülettel rendelkezik. De a beregvidéki falvak többségében is akad egy-egy múltat idéző kastély, kúria (Mezőgecse, Balazsér, Nagybakta), régi templom (Csetfalva, Vári, Bene, Kígyós, Nagybereg, Nagybégány).

– *Kulturális örökség:*

Egyrészt az itt élő magyarság és annak hagyományai, kultúrája teszi különlegessé a térséget az ország más megyéiből és a keletebből érkező turisták szemében, másrészt a Magyarországról érkező turisták érezhetik otthon magukat a vidéken. A statisztikai adatok szerint a térségben kiszolgált külföldi turisták tekintetében Magyarország áll az első helyen. Napjainkban több, a magyar hagyományokkal szorosan összefüggő, immár hagyományosan megrendezésre kerülő fesztivál szolgál turistacsalogatóul a térségben: Guti Pünkösdi Napok, Böllerverseny, Lekváfőző Fesztivál (Mezőgecse), Töltöttkáposzta Fesztivál (Csetfalva), Borfesztivál (Beregszász). A régióban kevés múzeum található: Beregszászban Beregvidéki Múzeum, Nagyberegen Szóttes Múzeum üzemel.

A Beregvidéken, földrajzi elhelyezkedéséből kifolyólag, fontos szerepet játszik

a *tranzitturizmus*. Beregszász és környéke egyaránt megállóhelyként szolgál a keletről nyugatra, illetve a nyugatról keletre irányuló turistaforgalom számára. Ennek a feladatnak az ellátása érdekében egyre több szálloda, motel, étterem épült az utóbbi években például Beregszászban, Jánosiban, Beregdédában, Nagybégányban, Nagymuzsalyban. Jellemző a Beregvidékre a *bevásárló turizmus*. A Magyarországról érkező turistaforgalom legnagyobb hányadának utazási célja a vásárlás. Egyre nagyobb teret hódít a *falusi turizmus*: Bene, Vári, Borzsova, Csetfalva községekben foglalkoznak vele leginkább, ahol jellemzően a Magyarországról érkező turistacsoportok veszik igénybe a falusi vendéglátók szolgáltatásait.

Kereskedelmi szálláshelyek tekintetében a legjelentősebb szerepet Beregszász játssza a térségben, ahol a 20 különböző motel, hotel, vendégház és diákszálló mintegy 650 férőhelyet kínál (1. melléklet). A városban az utóbbi néhány évben több hotel épült, főleg a termálvizes uszoda környékén. Ez nem véletlen, hiszen a legtöbb vendégéjszakát eltöltő turista a termálvíz miatt érkezik Beregszászba. A gyógyulni vágyó turisták többsége Ukrajna más megyéiből, kisebb részük pedig a különböző külföldi országokból, főleg Oroszországból érkezik. Jellemzően az állami ünnepek miatt kialakult hosszúhétvégéken a legerősebb a termálvízre épülő turistaforgalom. Mégis az uszoda vendégösszetételének mintegy 60%-át azok a turisták teszik ki, akik nem töltenek el vendégéjszakát Beregszászban, csak kárpátaljai körutazásuk részeként a beregszászi termálvizes uszodát is beiktatják programjukba. Ezért van az, hogy évszaktól függetlenül kiegyenlített az uszoda turistaforgalma.

A Beregszászon kívül található kereskedelmi szálláshelyek száma a Beregszászi Turisztikai Információs Központ adatbázisa szerint mintegy 760 férőhelyet tesz ki a térségben, amit a különböző településeken található motelek, hotelek és falusi vendégházak együttesen adnak.

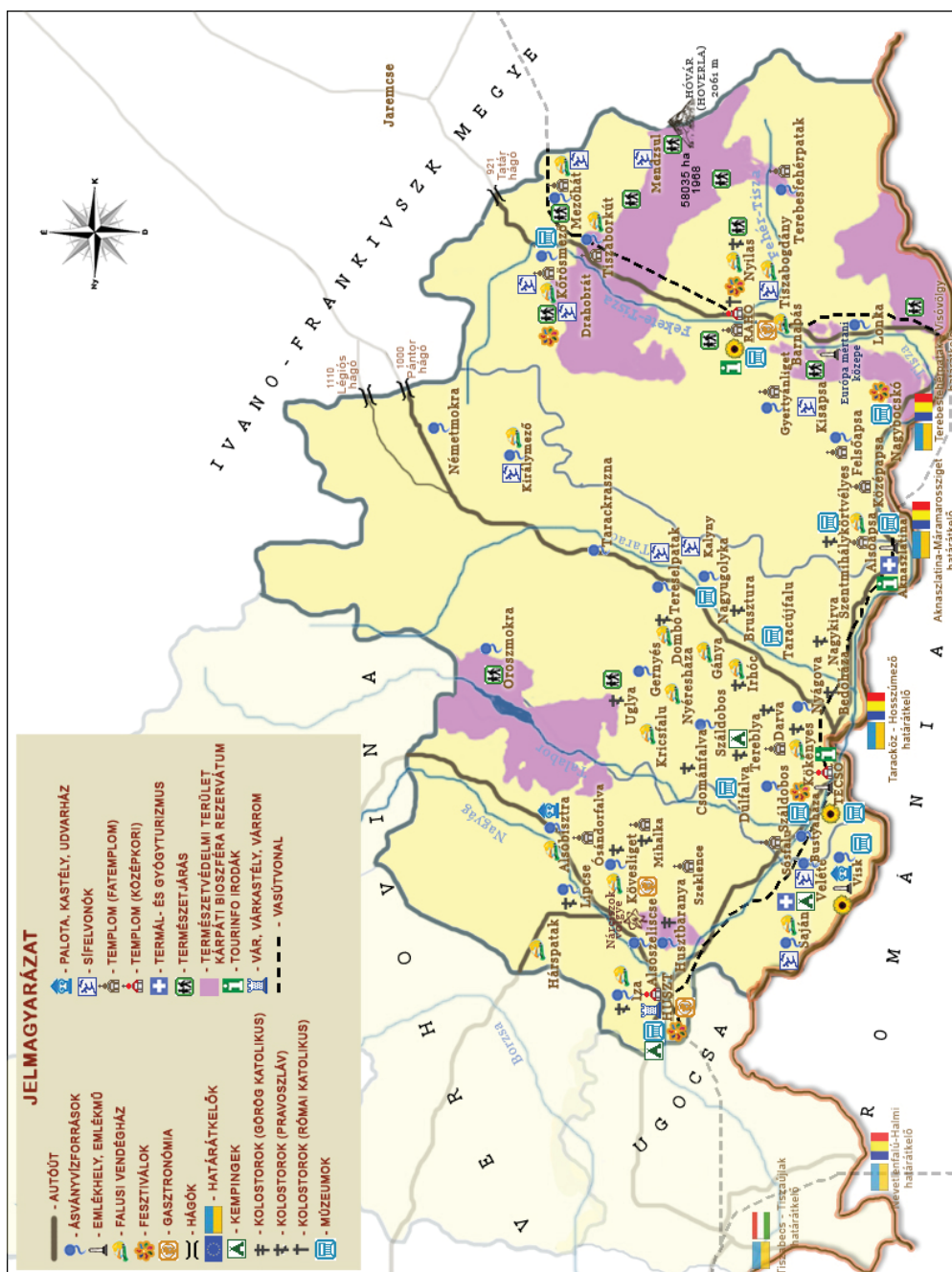
A térség turizmusának jövőjére meghatározóak lesznek azok a nagyobb beruházások, amelyek a kaszonyi termálfürdő kibővítésére, illetve egy beregszászi élményfürdő megépítésére irányulnak. Szintén meghatározó lesz a jövőben az M3-as autópálya átlépése az ukrán–magyar határon, ami a vizsgált régió területén, előreláthatólag Beregdaróc–Déda metszésponton fog megvalósulni.

Lehetséges fejlesztési irányként a Beregszászi Borvidék újjáélesztése, a kisvasút turisztikai hasznosítása (Beregszász–Komlós (Hmilynik) útvonalon), a strandfürdőzés és a vízi sportok fejlesztése (Dédai-tó, Beregi-tó, Tisza (Halábor), Borzsa (Mezővári, Bene, Nagyborzsova), a vadászturizmus fejlesztése (a Beregszászi Állami Erdőgazdaság bázisán), a régió népi építészetét bemutató szabadtéri múzeum (skanzen) kialakítása, kerékpárutak építése (a Borzsa és a Tisza töltésein, a közutak mentén) szolgálhat Beregvidék turizmusa számára.

4.2.2. Felső-Tisza-vidék turisztikai térség

A Felső-Tisza-vidék turisztikai térség a Rahói, Técsői és Huszti járások területét foglalja magába, melyek a történelmi Máramaros megye részét képezték (5. ábra). A térség több *határátkelővel* is rendelkezik Románia irányába: Aknaszlatina–Máramarossziget, Taracköz–Hosszúmező, Terebesfejrátok–Visóvölgy. A Rahótól északra fekvő Tatár (Jabloneci)-hágó (931 méter) a Vereckei-hágó után a második legfontosabb átkelési

5. ábra. Felső-Tisza-vidék turisztikai térség

Forrás: <http://www.karpataljaturizmus.info>; Szerkesztette: Tarpai J.

pont a Kárpátok északkeleti vonalán Belső-Ukrajna felé. A térségen keresztül vezet át a Munkács–Rohatin főút, vasúti közlekedés csak Csap–Aknaszlatina² között és Rahó–Ivano-Frankivszk között van.

A térség fő *turisztikai vonzerői*:

– *Domborzati adottságok*:

A vidék a síturizmus fellegvára Kárpátalján.

– *Természeti környezet*:

A térség enyhe éghajlata, a kontraszt-hangsúlyos évszakok, a tiszta hegyi levegő, az egyedülálló táj, a számos gyógy- és ásványvízforrás (Saján, Nagyugolyka (Velika Uholka), Oroszmokra (Ruszka Mokra), Talaborfalu (Tereblja), Tiszaborkút (Kvaszi), Kaszómező (Kvaszivszka Polyana)) jelentős turisztikai vonzerőt képez. A Rahói és Técsői járások területén fekszik a Kárpáti Bioszféra Rezervátum, a Huszti járás területén található a Nárciszok Völgye, a Técsői járás területének egy részére benyúlik a Szineviri Nemzeti Park (BARANYI B. (szerk.) 2009). A régióban található továbbá a Tisza forrása, a Fekete- és a Fehér-Tisza összefolyása.

– *Épített örökség*:

Kiemelkedő jelentőséggel bír a térségben a huszti várrom, a huszti református templom, a viski református erődtemplom, az Európa földrajzi középpontját jelző emlékoszlop Rahó közelében, valamint a középkori fatemplomok (Terebesfehérpatak (Gyilove), Mezőhát (Lázescsina), Középpapsa (Szerednye Vogyane)).

– *Kulturális örökség*:

Különböző múzeumok működnek Rahón, Nagybecskón, Kőrösmezőn. Técsőn található Hollósy Simon neves magyar festőművész emlékháza, Aknaszlatinán Sóbányászattörténeti Múzeum várja a látogatókat. A huszti járási Körtvélyesen (Hrusovo) található Kárpátalja egyik legértékesebb néprajzi múzeuma. A huszti járás másik nevezetes települése – Iza, a kosárfonók hazája. Hagyományosan megrendezésre kerülő nevesebb fesztiválok és programok a térségben: Hucul Ripa Fesztivál (Rahó), Berlebaszkej Banos Gasztronómiai Fesztivál, Nagybecskői Töltöttkáposzta Fesztivál, Marcisor Tavaszünnepe (Tiszaféjeregyszőlőháza, Bila Cerkva), A pásztorok kikísérése a havasi legelőkre (Rahó).

A térségben fontos szerepe van a *síturizmusnak*. A Rahói járás területén 22 sífelvonó üzemel, ami azt jelenti, hogy a megye csaknem minden harmadik felvonója itt található. A térség legfontosabb turistaközpontja a Drahostrát sítelep. Kisebb sípályák találhatóak a Huszti járásban Velétén (Veljatino) és a Saján Szanatórium közelében, valamint a Técsői járásban Királymező (Uszty-Csorna), Tereselpatak (Taraszivka) és Alsókálfalva (Kalini) településeken. A *falusi turizmus* szolgáltatásait a Rahói járásban jellemzően a síelni vágyók veszik igénybe, Visken pedig a külföldi (főként magyarországi) csoportok. A Técsői járásban az aknaszlatinai sóstavak körül alakult ki turisztikai gócpont. A település főként román nemzetiségű lakossága fogad ugyan turistákat, de ez nem szervezeten, a falusi turizmusra jellemző formában történik, és csak a nyári szezonban jellemző. A térségben népszerű *bakancsos turizmus* első számú célpontja a Hóvár (Hoverla, 2061 m), a Északkeleti- Kárpátok legmagasabb csúcsának megmászása. A barlangászat fejlesztése a jövőben a turizmusfejlesztés egyik perspektivikus ága lehet a Felső-Tisza-vidéken.

---

² Rahó és Aknaszlatina között nincs vasúti összeköttetés, mert ezen a szakaszon a sínek a Tisza bal partján, a román oldalon vezetnek.

A legtöbb *kereskedelmi szálláshely* a nagyobb települések, sítelepek és ásványvízforrások szomszédságában, valamint a járási székhelyeken koncentrálódik. A térség befogadóképessége jelentős, számításaim szerint a különböző típusú szálláshelyek száma meghaladja a 2630 férőhelyet. Ezen belül is kiemelkedő a Rahói járás szerepe a maga 1310 férőhelyével (*1. melléklet*).

A Felső-Tisza-vidék turizmusának kitörési pontja a síturizmus, a bakancsos- és kerékpáros turizmus, a rafting fejlesztése. Az elmúlt években nagy turisztikai beruházások valósultak meg Sajánban az ásványvízforrások bázisán, illetve Tiszaborkuton. Ezek meghatározóak a térség turisztikai jövőképe szempontjából.

4.2.3. Munkács és környéke turisztikai térség

A Munkács és környéke turisztikai térség a Munkácsi, Szolyvai és Ilosvai járások területére terjed ki (*6. ábra*). A térség Kárpátalja szívében, az alföld és a hegyvidék találkozásánál terül el, fontos vasúti és közlekedési csomópontok mentén. Erre halad a Csap–Kijev autótűt, Munkács pedig a Csap–Lemberg vonalú vasúti közlekedés egyik csomópontja. A térség nemzetközi határátkelővel nem rendelkezik.

A térség fő *turisztikai vonzerői*:

– *Ásványvízforrások, egyéb természeti értékek*:

A Szolyvai járás egyik leglátogatottabb települése Királyfiszállás (Szolocsin), melynek környékén 15 gyógyhatású ásványvízforrás található (TARPAI J. – MARCHENKO O. – GOLODNYAK O. 2008). Népszerűek még Polyana település ásványvízforrásai is, melyek bázisán több szanatórium üzemel. A Szolyvai járás területén húzódik a Zsdimir Természetvédelmi Park.

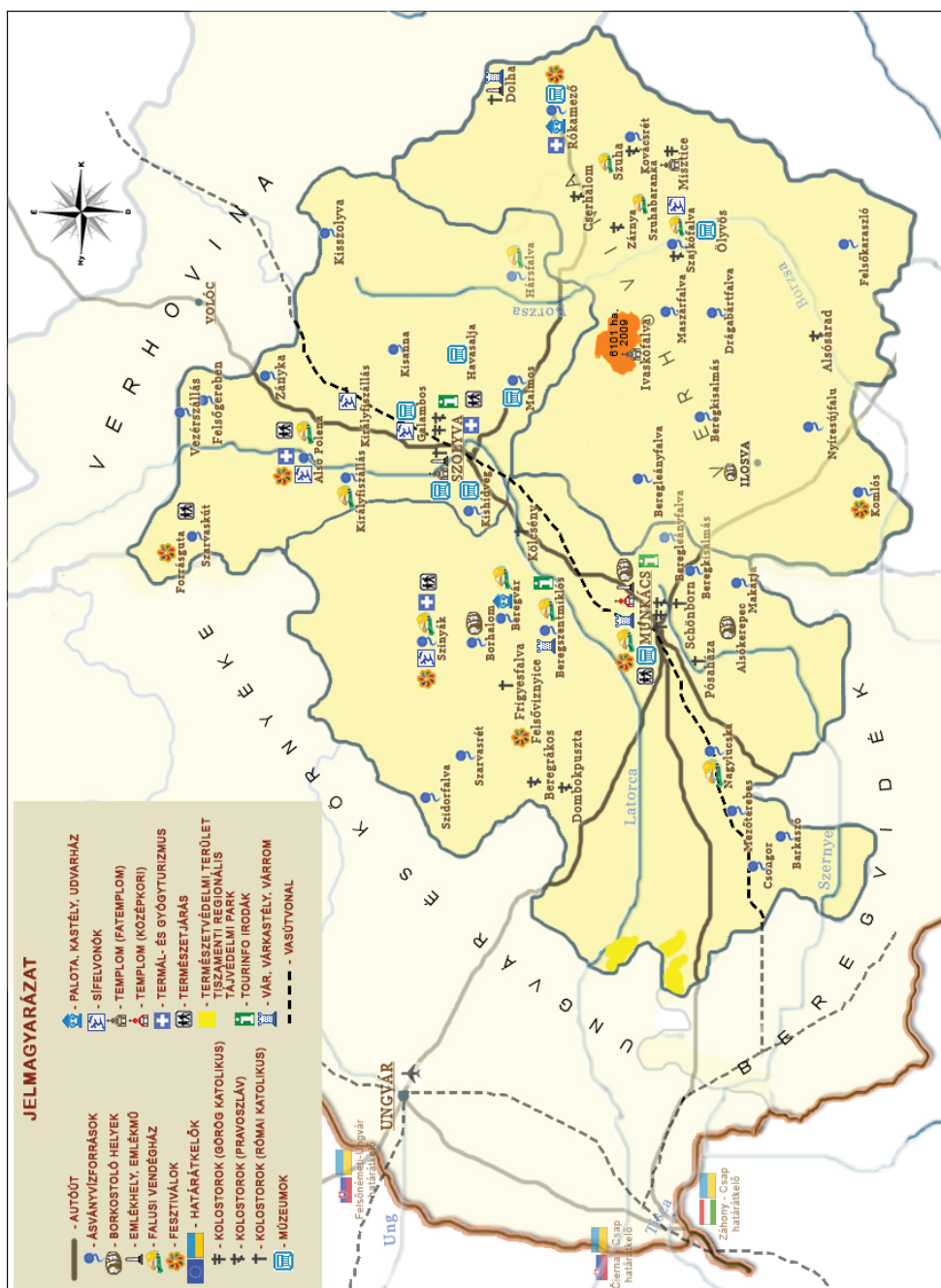
– *Épített örökség*:

A térség legjelentősebb építészeti értéke a munkácsi vár. Egyéb nevezetességek: munkácsi városháza, Munkácsy Mihály-emplékház, Rákóczi- vagy Fejér-ház, Csernek-hegyi bazilita kolostor, munkácsi római katolikus székesegyház, beregvári Schönborn-vadászkastély, beregszentmiklósi-várkastély, Podheringi 1849-es emlékmű, fatemplomok (főként a Szolyvai járás területén), Szolyvai Emlékpark.

Több múzeum is található a térségben – történeti és néprajzi múzeum (munkácsi vár), etnográfiai múzeum (Kishívég, Paszika), honismereti múzeum (Havasalja, Tibava), történeti múzeumterem (Galambos, Holubine), Edelvejsz honismereti kiállítás (Szolyva), múzeumterem (Malmos, Sztrojne).

A térségben kiemelt szereppel bír a *gyógyturizmus*, de a domborzati adottságokból fakadóan a *bakancsos turizmus* fejlődéséhez is adottak a feltételek. A *síturizmus* kevésbé meghatározó jelentőségű, de szintén jelen van a térségben. A Munkácsi járásban a Szinyák Szanatórium mellett 900 méter hosszú sífelvonó üzemel. Sípálya található Beregszentmiklós mellett is, a Szolyvai járás területén pedig szintén üzemel 5 felvonó, főként a szanatóriumok környékén. A térségben egyre nagyobb teret hódít a *falusi turizmus*. A Munkácsi járásban Kékesfüröden (Szinyák) és Beregszentmiklóson (Csinagyijevo), a Szolyvai járásban Királyfiszállás (Szolocsin), Hársfalva (Nelipine), Vocsitelep (Vovcsij), Aklos (Uklin), Polena (Polyana) településeken fogadnak vendégeket. A térség legjelentősebb rendezvénye a *Munkácsi Vörösborkesztivál*. Borkóstolási lehetőség Borhalom (Boboviscse) településen van.

6. ábra. Munkács és környéke turisztikai térség

FORRÁS: [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); SZERKESZTETTE: TARPAL J.

Kereskedelmi szálláshelyek tekintetében a Munkácsi és a Szolyvai járás bőséges kínálattal rendelkezik, amitől az Ilosvai járás fogadóképessége jóval elmarad. Szanatóriumok és gyógyüdülők a térségben: Munkácsi járás – 5 (Kárpáti, Perlina Kárpát, Szinyák, Szolenyi Mlaki, Vodohraj), Szolyvai járás – 5 (Kvitka Polonini, Polyana, Szonyacsne Zakarpattya, Kristaleve Dzserelo, Kvasznij Potyik). Ezekben a létesítményekben egyszerre több mint 3000 gyógyulni vágyót tudnak fogadni.

A térségben található Munkács kiemelt jelentőséggel bír, mint a megye földrajzi központja és a legtöbb Kijev irányából vonattal érkező turista elsődleges fogadótelepülése is egyben. A térségben eredményesen hasznosítják a természeti erőforrásokat, melyek között első helyen az ásványvizek állnak. A Munkács és környéke turisztikai régióban található a legtöbb gyógyüdülési intézmény a megyében.

4.2.4. Ugocsa turisztikai térség

Az Ugocsa turisztikai térség a Nagyszőlősi járásban található, amelynek központja Nagyszőlős, a történelmi Ugocsa vármegye székhelye (7. ábra). A térség délen Romániával, délnyugaton pedig Magyarországgal határos. Ugocsában két *határátkelő* működik: Tiszaújlak–Tiszabecs, Magyarország felé, és Nevetlenfalu–Halmi, Románia felé. Csak Nagyszőlősen van a térségben kiépített csatorna- és központi ivóvízhálózat, az egész járás területén megoldott a szilárd hulladék gyűjtése és épülőben van az új szilárdhulladék tároló is.

A térség fő *turisztikai vonzerői*:

– *Termálvíz:*

Ugocsa neves szanatóriuma a Nagyszőlős közelében található Teplica.

– *Szőlő- és borkultúra:*

Ugocsában a szőlőtermesztés és borkészítés hagyománya több évszázados múltra tekint vissza. Borgazdaság működik Nagyszőlősen, de meg lehet kóstolni a helyi készítésű borokat Királyházán (Korolevo) is, az ott működő borkóstoló teremben.

– *Épített örökség:*

A turistalátványosságok között kiemelkedő helyet foglalnak el az épített örökség emlékei a térségben. Nagyszőlős városa több kiemelkedő értéket képviselő épülettel büszkélkedhet, ezek közül a legfontosabbak: vármegyeháza, Lator-kastély, római katolikus templom, református templom, ferences kolostor és templom, Perényi-kastély, a Kankó vár romjai. A város környékének fontos látnivalói: Turul-emlékmű, sóház (Tiszaújlak), Nyalábvár (Királyháza), a különleges templomok (Salánk, Csepe, Tiszaújlak, Tiszabökény, Novoszelica), Csornotisziv, Veliki Komjati, Ruszka Dolina.

– *Természeti környezet:*

A térségben két országos jelentőségű növényvédelmi terület található, a Fekete-hegy és a Gyulai-hegy rezervátum. Rajtuk kívül a Felső-Tisza Regionális Természetvédelmi Park területéhez tartozó Salánk község közelében található Nagyerdő és Borzsa-dűlő ártéri tölgyesei élveznek védeltséget (BARANYI B. (szerk.) 2009).

– *Kulturális örökség:*

Ugocsában található Kárpátalja egyetlen magyar szabadtéri néprajzi múzeuma, a Tiszaháti Tájmuzeum. Tiszapéterfalva településen a György-kastélyban képtár működik,

Sósfalu (Novoszelica) községben etnográfiai múzeum található. A térségben hagyományosan megrendezésre kerülő fesztiválok és programok: borfesztivál (Nagyszőlős), magyar népzenei és néptánc-tábor (Tiszapéterfalva), történelmi jurta tábor (Tiszapéterfalva), Mikes Kelemen Hagyományőrző Alkotótábor (Salánk), Eperfesztivál (Szőlősgyula), Dél-Ugocsa hímes tojások bemutatója (Akli), Kárpátaljai Könnyűzenei, Képzőművészeti és Tánc Fesztivál (Tiszapéterfalva), Dél-Ugocsa Szilvából Készült Gasztronómiai Finomságok Fesztiválja (Aklihegy), Tiszaháti Máléfesztivál (Tiszabökény).

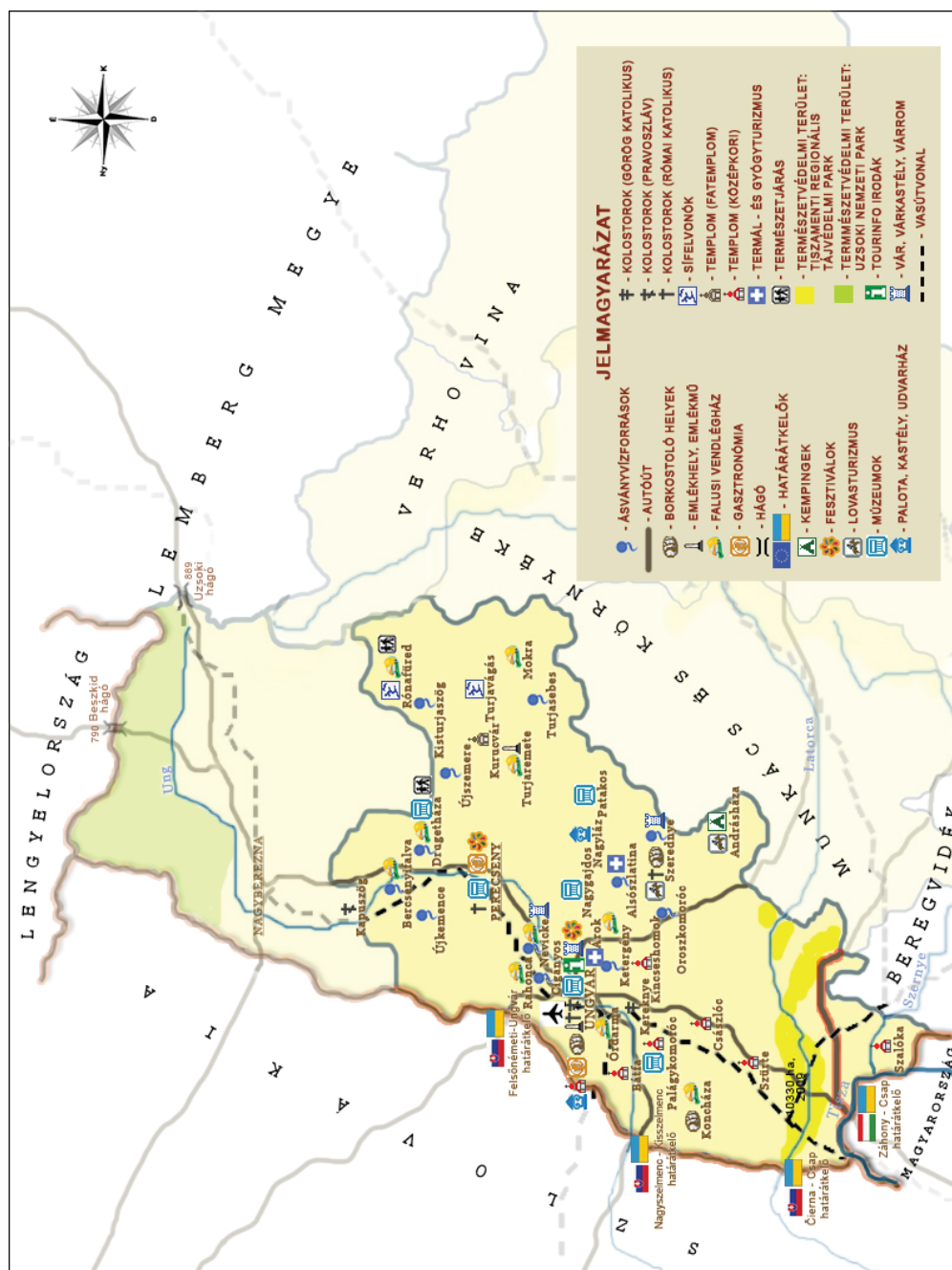
A turizmus szempontjából Ugocsa hasonló adottságokkal rendelkezik, mint a Beregvidék. Határ menti régió, leginkább jellemző rá a román határforgalmon alapuló *tranzitturizmus*. Az ilyen területek „román dominancia” fő oka, hogy a Nevetlenfalu–Halmi határátkelő teljes körű forgalmat bonyolít le, és Románia még nem tagja a schengeni övezetnek, míg a Tiszaújlak–Tiszabecs határátkelő kapacitása a gépjármű- és gyalogosforgalomra korlátozódik. A terület kettős határmentisége miatt a *bevásárló turizmus* elterjedése szintén jellemző vonása a térség idegenforgalmának, de a közigazgatási központ – Nagyszőlős – a határátkelőktől viszonylag távoli fekvése miatt a határ menti településeken a legmeghatározóbb (Tiszaújlak, Nevetlenfalu, Tiszapéterfalva). Ugocsában csak az elmúlt években kezdte szárnyait bontogatni a *falusi turizmus* (Tiszabökény, Tiszapéterfalva, Akli, Szőlősgyula), de a helyi adottságok lehetővé teszik az ilyen irányú továbbfejlődést. A térség turizmusában meghatározó szerep jut a *gyógyturizmusnak*. Országos szinten elismert termálvízre épülő szanatórium működik Nagyszőlős elővárosában. A 200 férőhelyes létesítmény egész évben üzemel. Az *üdülőturizmus szempontjából* leginkább a Fekete-hegy környéke és a Tisza-part minősül turistacsalogatónak. Ezen a területen több üdülő- és hotelkomplexum található a Vinnicski üdülőövezetben. A térségben alakult meg az Ukrán–Magyar Természet és Vízi Turizmust Kedvelők Klubja. Rendszeresen szerveznek vízi túrákat a Tisza folyásirányában, melyek közül a legismertebb a nemzetközi Tisza Túra, amely Bustyaházáról (Bustino, Técsői járás) indul és Magyarország területén folytatódik tovább.

A térség *kereskedelmi szálláshelyeit* feltérképezve azt a következtetést lehet levonni, hogy a falvakban kevés a motel, panzió (Tiszapéterfalva, Csepe), falusi vendégház (kb. 100 férőhely összesen), a legtöbb kereskedelmi szálláshellyel Nagyszőlős városa rendelkezik (mintegy 400 férőhely), illetve a Tisza partján elterülő „Vinnicski” üdülőövezet (200 férőhely) (*1. melléklet*).

Ugocsa Kárpátalja periférikus térségeihez tartozik. Ami kitörési pont lehet, az a hagyományos mezőgazdaság, a szőlő- és bortermelés, mindezekre építve pedig a falusi turizmus fejlesztése. Fontos szerepe van a Tisza folyónak és a termálvízforrásoknak a térség turizmusában.

4.2.5. Ungvár és környéke turisztikai térség

Az Ungvár és környéke turisztikai térség Kárpátalja megye északnyugati fekvésű Ungvári és Perecsenyi járását foglalja magába (*8. ábra*). Mindkét járás a megye határvonalán húzódik: az Ungvári járás határos Magyarországgal és Szlovákiával, a Perecsenyi járás – Szlovákiával. A térségben több nemzetközi *határátkelő* van: Záhony–Csap, Ungvár–Felsőnémeti, Kisszelmenc–Nagyszelmenc (TARPAI J. 2009). Az Ungvári járás Kárpátalja

8. ábra. Ungvár és környéke turisztikai térség
 Forrás: [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); Szerkesztette: TÁRPAI J.

legfejlettebb térsége. Itt találhatóak a vasúti, közúti és légi közlekedés csomópontjai.

A térség fő *turisztikai vonerői*:

– *Épített örökség*:

A legjelentősebb építészeti értékek Ungváron találhatóak – vár, skanzen, zsinagóga, templomok. Az Ungvári járás építészeti öröksége közül a legjelentősebbek a szerednyei és a nevickei várromok, valamint a gerényi rotunda.

– *Kulturális örökség*:

Jelentős múzeumok (honismereti, szépművészeti) találhatók a térségben. Fesztiválok a régióban: Bor és Méz Fesztivál (Ungvár), Újbor Fesztivál (Ungvár), Népi forrásból járási folklórünnep (Perecseny).

– *Természeti értékek*:

Különleges természeti látványosság Európa leghosszabb hársfasora (Ungvár). A térség fő természeti értékei a Perecsenyi járás területén koncentrálódnak. Ezen a területen található a Szokolovi Skeli Természetvédelmi Terület. A járás területe igen sűrű folyóhálózattal rendelkezik. Legfontosabb folyója az Ung, amely a Tisza vízgyűjtő medencéjéhez tartozik. Egyéb folyók a Turjanka, Sipot, Ljutjanka. Az említett folyókon több kisebb vízesés található: a Vojevodin, a Szolovej és a Partizán. A járásban 7 ásványvízforrás található, melyeket gyógyászati célokra alkalmaznak. A Perecsenyi járás kedvelt turistacélpontja Rónafüred (Lumsori) település, ahol ásványvízzel töltött üstben fürdözhetnek a turisták.

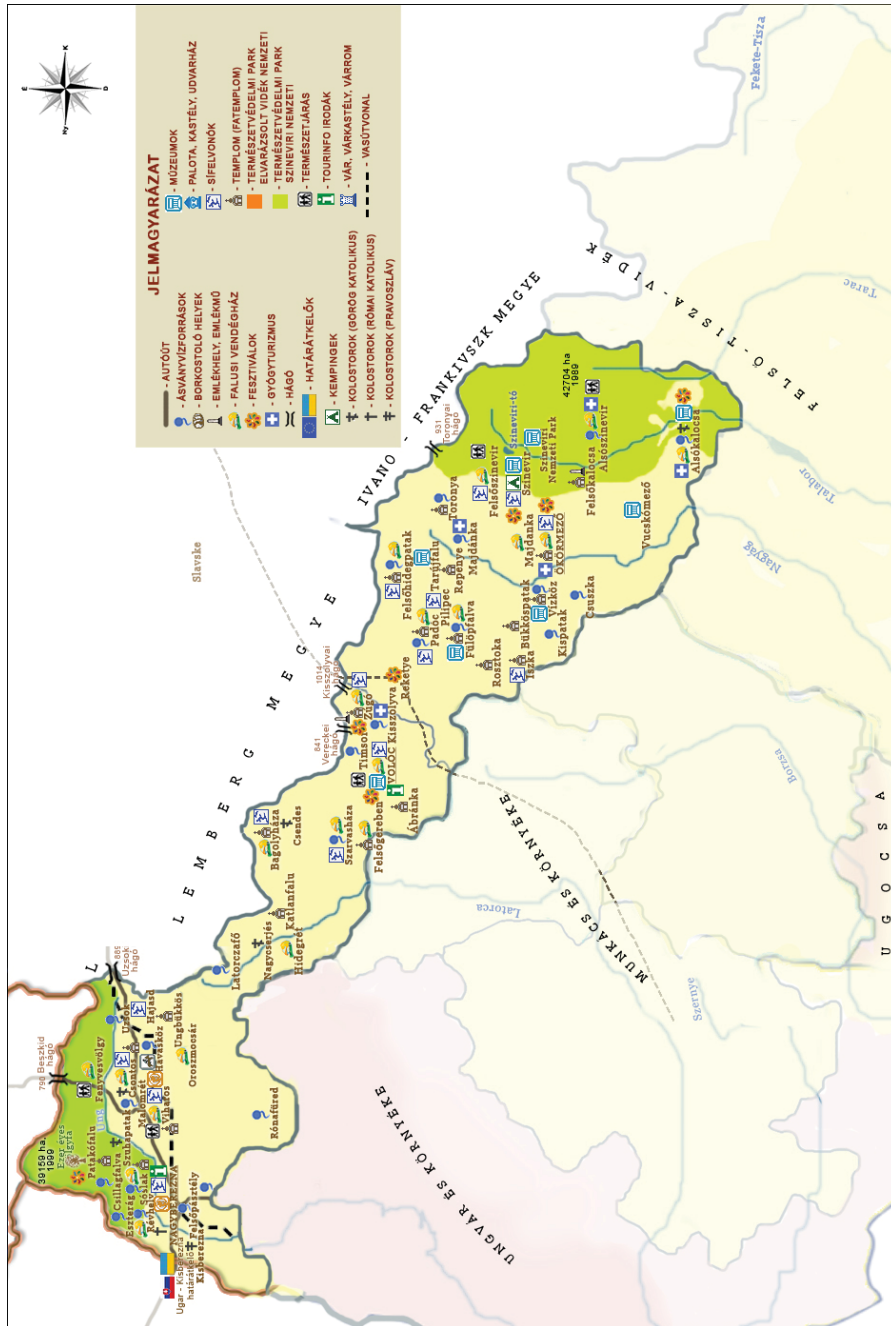
Ungvár fontos turisztikai központnak számít, kiemelkedő tranzitszerepet tölt be. Jellemző a város turizmusára a *konferenciaturizmus*. A három, illetve négycsillagos szállodák (Old Continent, Ungvarskiy, Prága) által nyújtott szolgáltatások mindenben megfelelnek az európai színvonalnak. A szlovák határ közelsége miatt Ungvár a *bevásárló turizmus* fontos célterülete. A Perecsenyi járásban 3 *sífelvonó* üzemel a téli időszakban: a Vojevodino turistatelepen, a Polonina gyógyüdülő területén és Novoszselica település közelében. Az Ungvári járásban Kincsestanya, Ördarma (Sztorozsnyica) és Nagydobrony településeken foglalkoznak *falusi turizmussal*. A Perecsenyi járásban 35 falusi vendégház található. A térség területén vezet keresztül a *Lemkivcsina Kerékpárút* (Csontos–Perecseny–Ungvár).

Ungváron és az Ungvári járásban közel 40 *kereskedelmi szálláshely* üzemel a falusi szálláshelyeken kívül. A Perecsenyi járásban 10 szálloda és gyógyüdülő üzemel összesen mintegy 900 férőhellyel (Rónafüred (Lumsori), Perecseny, Turja Poljana), több falusi vendégház mintegy 120 férőhellyel (Bercényifalva (Dubrinicsi), Újkemence (Novoszselica), Drugetháza (Zaricsevo)).

Ungvár, mint megyeszékhely meghatározó jelentőséggel bír Kárpátalja turizmusában. Nemzetközi repülőtérrel rendelkezik, a megyében működő legtöbb nagyvállalat székhelye, ezért kitűnő helyszíne az üzleti turizmus fejlődésének. Az elmúlt években nagy beruházások valósultak meg a termálvízforrások bázisán Alsószlatinán, illetve az ásványvizekre épülve Turja Pászikán.

4.2.6. Verhovina turisztikai térség

A Verhovina történelmi-néprajzi tájegység az Északkeleti-Kárpátokban, Kárpátalja hegyvidéki részén terül el (9. ábra). A történelmi Magyar Királyságon belül Bereg

9. ábra. Verhovina turisztikai térség
 Forrás: [HTTP://WWW.KARPATALAJTURIZMUS.INFO](http://www.karpatalajturizmus.info); Szerkesztette: TÁRPAI J.

vármegyéhez tartozott. A Verhovina ruszin kifejezés, amely magyarul „hegyvidéket” jelent.

A Verhovina turisztikai térség a Volóci, Ökörmezői és Nagybereznai *hegyvidéki járásokat* foglalja magába. A Volóci járáson keresztül húzódik a Kijev–Csap autótút, a Moszkva–Csap vasútvonat. Az Ökörmezői járás vonaton nem megközelíthető. A térség egy nemzetközi *határátkelővel* rendelkezik (Kisberezna–Ubl’a). A Nagybereznai járás Szlovákiával és Lengyelországgal, a Volóci járás Lemberg megyével, az Ökörmezői Ivano-Frankivszk megyével határos.

A térség *legfőbb turisztikai vonzereje:*

– *A természeti környezet:*

A vidék gazdag természetes vizekben. Legnagyobb folyói a Nagyg (Rika) és a Talabor (Tereblja). Az Ökörmezői járás területén mintegy 50 ásványvízforrás van, melyek bázisán több szanatórium is működik. Az Ökörmezői járás természeti értékei: Hrabovec Természetvédelmi Terület, Holjatin Természetvédelmi Terület, Szineviri Nemzeti Természetvédelmi Park, a Hluhanja és Zamsatka mocsarak, az Ozirce-tó. Az Ung völgye, a lengyel–ukrán–szlovák hármashatár, talán a megye legérzékenyebb természeti területe, ami sok turistát vonz. Ezen a területen található a Sztuzsica Regionális Tájvédelmi Park és az Uzsoki Nemzeti Természetvédelmi Park. Utóbbi területén több különböző nehézségű túraútvonal került kialakításra a gyalogtúrázók, kerékpárosok és a lovas túrák kedvelői számára.

Építészeti műemlékekben az alföldi területekhez viszonyítva szegényebb a térség (Volóci járás: Vereckei-emlékjel; Ökörmezői járás: az Árpád-vonal bunkerei). Ehhez képest meglehetősen sok különleges *múzeumot* találunk a vidéken: történeti honismereti múzeum (Volóc), Erdészeti- és Faústanítási Múzeum (Ozerjanka tisztás), honismereti múzeum (Alsószinevér, Szinevir), Kenyér Múzeum (Tarújfalu, Novoszelica). Különösen szép, mesteri kidolgozású fatemplomok sokasága található az Ökörmezői járásban (14), valamint a Volóci (6) és a Nagybereznai járások területén is.

Turisztikai infrastruktúra tekintetében élen jár az Ökörmezői járás, ahol több mint 25 kereskedelmi szálláshely, 2 szanatórium, 17 sífelvonó, 12 síkölcsönző, 7 hóágyú üzemel (MARCHENKO O. – MOLNAR O. 2007). A térség éghajlati feltételei december közepétől egészen március közepéig lehetővé teszik a *síelést* a környező sípályákon. Sítelepek találhatóak Ökörmező, valamint Fülöpfalva és Felsőhidegpatak (Verhnyij Studenij) települések közelében is. Padóc település mellett 1000 m hosszú sífelvonó üzemel, amely 230 méteres emelkedőre viszi fel a síelőket. A Nagybereznai járás területén 9 sítelep üzemel sífelvonókkal, melyek magassága 150-2000 m között mozog. A legnépszerűbb síközpontok Viharos (Viska) település környékén, a Kraszija-csúcs közelében találhatóak, de kedveltek még Hajasd (Voloszjanka), Csontos (Kosztrino) és Nagyberezna sítelepei is.

A falusi vendégházakkal (Ökörmező (Mizshirja), Alsószinevér (Szinevir), Fülöpfalva (Pilipec)) együtt több mint 1000 szálláshely található az Ökörmezői járás területén (*1. melléklet*). A Volóci járásban kevesebb a szálloda, motel és egyéb szálláshely (15), viszont sokkal többen foglalkoznak *falusi turizmussal* (Volóc, Zúgó (Huklivij), Bagolyháza (Bilaszovica)). A járás területén 7 ásványvízforrás és néhány kisebb sípálya található. A Nagybereznai járásban, főként a sítelepek közelében, 23 különböző kereskedelmi szálláshely üzemel (kb. 500 férőhely) (*1. melléklet*).

Tradicionális *fesztiválok* a térségben: A Talabor völgyének Kolocsavai visszhangja

– járási folklórünnep (Alsókalocsa), a Szinevirre trembiták hívnak (Szineviri-tó).

A Verhovina turisztikai térség egyértelműen a természeti értékek gazdagságával tűnik ki a többi térséggel való összehasonlításban. Az elmúlt években látványos turisztikai infrastruktúra-fejlesztések valósultak meg a Sipot-vízesés és a Szineviri-tó környezetében.

5. Kárpátalja turizmusának elemzése a tetraéder-modell tükrében

5.1. A turizmus kutatás geográfiai alapjai

A termelőerők fejlődésével a természet és a társadalom kölcsönhatása egyre szorosabbá vált, mely egy új tértípus – a földrajzi tér – kialakulását eredményezte (TÓTH J. 2001). Mára a földrajzi tér egész Földünket uralja, melyben a turizmus jelentős szereppel van jelen. Világméretű jelenséggé nőtte ki magát, melyet szerteágazó kapcsolatrendszer köt össze a társadalmi-gazdasági élet számos szegmensével.

Mivel az utazás tömegszerűségét lehetővé tevő feltételek csak a XX. század második felére alakultak ki, így a modern értelemben vett turizmus - mint a társadalom szabadidő-eltöltésének egyik meghatározó formája, egyes esetekben a munkavégzés velejárója - alig néhány évtizede észlelhető komplex jelenség. Az 1960-as évektől a nemzetközi utazások számának megugrásával mind nagyobb igény merült fel a jelenség tudományos igényű feltárására. A turizmus tudományként való megközelítésére csupán az elmúlt néhány évtizedben került sor. Elsőként a közgazdászok mellett a földrajztudósok érdeklődését keltette fel, azóta is a geográfusok vezető szerepet vállalnak a turizmus kutatásában (AUBERT A. 2011).

A turizmus kutatás kezdeti időszakában a vizsgálatok - a többi tudományághoz hasonlóan - a könnyen hozzáférhető, különösebb nehézség nélkül bemutatható tényekre, jelenségekre korlátozódtak. Az egyes tudományágak eltérő mértékben és időbeli ütemezésben nyitottak a turizmussal kapcsolatos kutatási problémák felé. Az 1980-as évektől kezdődően rendkívül dinamikus fejlődés ment végbe a nemzetközi turizmus kutatás területén: a szakmai konferenciák és a szakfolyóiratok száma látványos növekedésnek indult, s a turizmus a felsőoktatásban is egyre inkább elfogadott szakterületté vált (MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2003).

A turizmus földrajzi, területi jellemzőit tette meg átfogó jellegű, holisztikus definíciója központi elemeivé Leiper (LENGYEL M. 2004): „A turizmus egy öt elemből álló és a szélesebb környezettel kölcsönhatásban lévő nyílt rendszer, amelynek elemei a következők: a turisták adják a dinamikus emberi elemet; a kibocsátó terület, a tranzitút és a fogadó terület adják a három földrajzi elemet; végül a turizmus szektor a gazdaságit. Mind az öt elem funkcionálisan és térbelileg rendezett kölcsönkapcsolatban van fizikai, technológiai, társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai tényezőkkel. A dinamikus elem az utazó személyek képezik, akiknek az utazása bizonyos mértékig szabadidőn alapul és otthonuktól távoli időleges, legalább egyéjszakás tartózkodással jár.”

A turizmus bonyolult kapcsolati rendszereit egy-egy tudomány nem sajátíthatja ki, interdiszciplináris megközelítésekre van szükség. A földrajz - mint tértudomány - a turizmus területén is a folyamat- és struktúra-analízissel tűnhet ki, ahol az erőforrások elemzése (természeti, humán) lokális- regionális- nemzeti- és nemzetközi szinten egyaránt fő feladata. A térbeli (küldő- és fogadóterületek, tranzitutak) aspektusok mellett az időbeli dimenzió (idősoros, keresztmetszet/állapotvizsgálat) szolgálhat a folyamat elemzések alapjául (AUBERT A. – SZABÓ G. 2011).

A turizmus tudományágakat integráló jellege, kölcsönhatása a társadalommal és annak földrajzi környezetével a geográfia számára is jelentős kihívás. A földrajztudomány turizmuskutatói alkalmassága SZABÓ G. (2006) alapján az alábbiakból következik:

1. Komplex tudomány, amelynek kulcsszavai az elterjedés, az elhelyezkedés, a területileg azonos helyen fellépő jelenségek összefüggéseinek, kapcsolatának vizsgálata.

2. Holisztikus megközelítést alkalmaz, térbeli egységeket határoz meg és azokat a maguk teljességében vizsgálja. Alapvető kutatási területe – amelyet az összes tértudomány közül egyedül képes elvégezni – a természet és a társadalom térbeli kölcsönhatásainak vizsgálata.

3. A földrajz chorológikus (tér) tudomány, képes adott területeken, térségekben, régiókban meglévő térbeli kapcsolatok feltárására, fejlődésük nyomon követésére.

4. Individuális, komplex térkategóriákkal (táj, környezet) operál, amelyekben integrálódnak a különböző tudományterületeken elért eredmények, összegződnek a társadalom, az élő és élettelen környezet kölcsönhatásai, így hangsúlyozódik ki a geográfia szintetizálásra való törekvése, ami új tudományágban, a földrajzi környezettanban ölt testet (AUBERT A. (szerk.) 2007).

A turizmus jelensége tehát igen kiterjedt, földrajzilag is értelmezhető, területi kötődésekkel jellemezhető kapcsolatrendszerre mutat rá, melyben az érintett tényezők (a turizmus külső és belső faktorai) megfeleltethetők a földrajztudomány alapkategóriájának számító földrajzi környezetnek (PÉCSI M. 1984, TÓTH J. 1981).

A geográfia kutatási területe a természet és a társadalom térbeli kölcsönhatásainak vizsgálata, mely a turizmus elemzéséhez is nélkülözhetetlen (AUBERT A. – CSAPÓ J. – GELANYI N. – GYURICZA L. – JÓNÁS-BERKI M. 2010). A földrajztudomány képes adott téregységekben gondolkodva annak belső és külső kapcsolatrendszerének feltárására (PROBÁLD F. 1999), benne a turizmus természeti és társadalmi tényezőinek vizsgálatára.

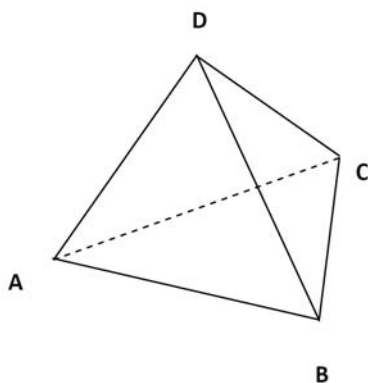
Ezen túl a földrajz az egyik legalkalmasabb tudomány, illetve szemléletmód az olyan témakörök feldolgozására, mint például a turisztikai erőforrások területi elhelyezkedése, a szabadidő létesítmények által gerjesztett térbeli változások, a turizmus pozitív és negatív hatásai a közvetlen környezetre és a helyi kultúrára.

A turizmus földrajzáról író, a leegyszerűsített közgazdasági szemléletnél komplexebb világlátással rendelkező szerzők szerint a turizmus jelenségei sokkal jobban magyarázhatók, ha összetett térbeli jelenségnek tekintjük, nem pedig pusztán a gazdaság egyik ágazatának. „A turizmus nem önálló gazdasági tevékenység, hanem mindenekelőtt, különböző gazdasági tevékenységeket generáló kollektív társadalmi gyakorlat.” (MARTINEZ J.L. 2001). A geográfusok a földrajztudomány összetettsége miatt eleve integrált látásmóddal felvértezett kutatók, így a földrajztudomány nagyon pontos magyarázatokat tud adni, amikor a turizmus dinamikájának a területi elemzését végzi.

5.2. A tetraéder-modell alkalmazása

A jelen tudományos értekezésben Kárpátalja megye turizmusának elemzéséhez TÓTH JÓZSEF által életre keltett (1981) tetraéder-modellt használtam. A tér komplex jellege a tetraéderrel érzékeltethető, jellemezhető, modellezhető jelenség. A település, mint a térnek egy koncentrált gócterülete, szintén megjeleníthető egy tetraéderrel. Ez a térszemléleti

elmélet tehát alapvetően a települések rendszerszemléletű vizsgálatát teszi lehetővé, a *komplex szemléletű térelemzés* (TÓTH J. 1981) alapja. Egy település természeti-társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szférái közötti egyensúlyt, ezek együttműködését mutatja be. Ha ugyanis rendszerszemlélettel nézzük a teret, akkor abban benne van a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és a természeti szféra is, sőt, ezeknek az együttműködő rendszere, hiszen az élek mentén minden egyes szféra a másik három szférával érintkezik (TÓTH J. 2003). E négy szférát egy tetraéderen keresztül szemléltethetjük (10. ábra). A tetraéder olyan speciális mértani test, melynek oldalait egybevágó szabályos háromszögek alkotják.

10. ábra. A települések tetraéder-modellje
 Forrás: TÓTH J. 1981. Szerkesztette: TARPAI J.

- $ABC\Delta$ – természeti szféra
- $ABD\Delta$ – társadalmi szféra
- $BCD\Delta$ – gazdasági szféra
- $ACD\Delta$ – infrastrukturális szféra

A szférák mindegyike érintkezésben van a másik három területtel, egymást kölcsönösen befolyásolják. A tetraéderben a lapok mentén fejlettebb vagy fejletlenebb ágazatok és térségek helyezkednek el. A lapok között kiemelt szerepet tölt be az alsó ($ABC\Delta$), amely a természeti környezetet szimbolizálja. Az élek mentén, a szférák találkozásánál kölcsönhatások jönnek létre. Így a tetraéder a települést ábrázolva egy élő, harmonikus egységet alkot. Ha egy település egyes szférái egyensúlyban vannak, akkor a tetraéder szerkezete megmarad. Amennyiben bármely szféra csorbát szenved, a település fejlődése lelassul, a tetraéder torzul, megváltoznak a belső viszonyai és ez természetesen magával vonzza a többi szféra csökkent működését is. Nem lehet tehát pusztán az egyik szféra egy részének működését megváltoztatni, mert a kölcsönhatás-rendszeren keresztül az egész reakció rendszerszerű lesz.

A turizmus is ebben a komplex természeti-társadalmi-gazdasági-infrastrukturális rendszerben jelenik meg, így kiváló alanya a földrajztudományi kutatásoknak. A turizmus, a legtöbb gazdálkodási ágtól eltérően, a teljes földrajzi környezetre kiterjed. Annak egyes elemeit közvetlen használatba veszi, míg a többi a tevékenység háttéréül, területi tevékenységi keretével szolgál (SZABÓ G. 1991).

A tetraéder-modell a maga teljességében és összefüggéseiben képes elemezni a vizsgálandó tereket, kiemeli a kölcsönhatások szerepét, mely rámutat a belső kapcsolatok, valamint a külső közvetett és közvetlen hatások és externáliák szerepére (AUBERT A. – CSAPÓ J. – GELANYI N. – GYURICZA L. – JÓNÁS-BERKI M. 2010). Ebből fakadóan ez a térszemléleti elmélet nemcsak konkrét települések vizsgálatára alkalmas, hanem egész térségek komplex elemzésére is. A természeti-társadalmi-gazdasági-infrastrukturális szféra egymásra hatása, adott esetben fejlődése vagy hanyatlása, térségi szinten is kutatható. A turizmus és környezet között kölcsönös függések rendszere alakul ki, tehát a környezet egyes tényezői befolyásolják a turizmus fejlődését, a turizmus pedig visszahat környezetére, bár a hatóerők nem feltétlenül egyenlő nagyságúak. A kölcsönhatás minden esetben egyaránt lehet pozitív és negatív. Jelen értekezésben a tetraéder-modell térségi szinten is alkalmazható vizsgálati módszereit és törvényszerűségeit igyekeztem alapul venni Kárpátalja turizmusának elemzésében.

A természet a kerete és meghatározója minden társadalmi-gazdasági jelenségnek (LENGYEL M. 2004). Első lépésben ezért a régió természeti szféráját vizsgáltam. A turizmus kialakulására, fejlődésére nagy, esetenként meghatározó hatású a természetföldrajzi környezet (BODNÁR L. 2005). Az elemzésben igyekeztem turisztikai hasznosulás/hasznosítás szempontjából vizsgálni Kárpátalja természeti adottságait. A gazdasági, infrastruktúrális és társadalmi szféra vizsgálatában is a turizmus szempontú megközelítésre, illetve az egyes szférák közötti kölcsönhatások feltárására törekedtem.

5.3. A természeti szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján

5.3.1. A természetföldrajzi adottságok szerepe a turizmusban

Kárpátalja megye Ukrajna dél-nyugati, az Alföld északkeleti részén terül el a Kárpátok övezte területen. A megye változatos domborzata, állat- és növényvilága, viszonylagos környezeti tisztasága kedvező földrajzi elhelyezkedéssel párosul.

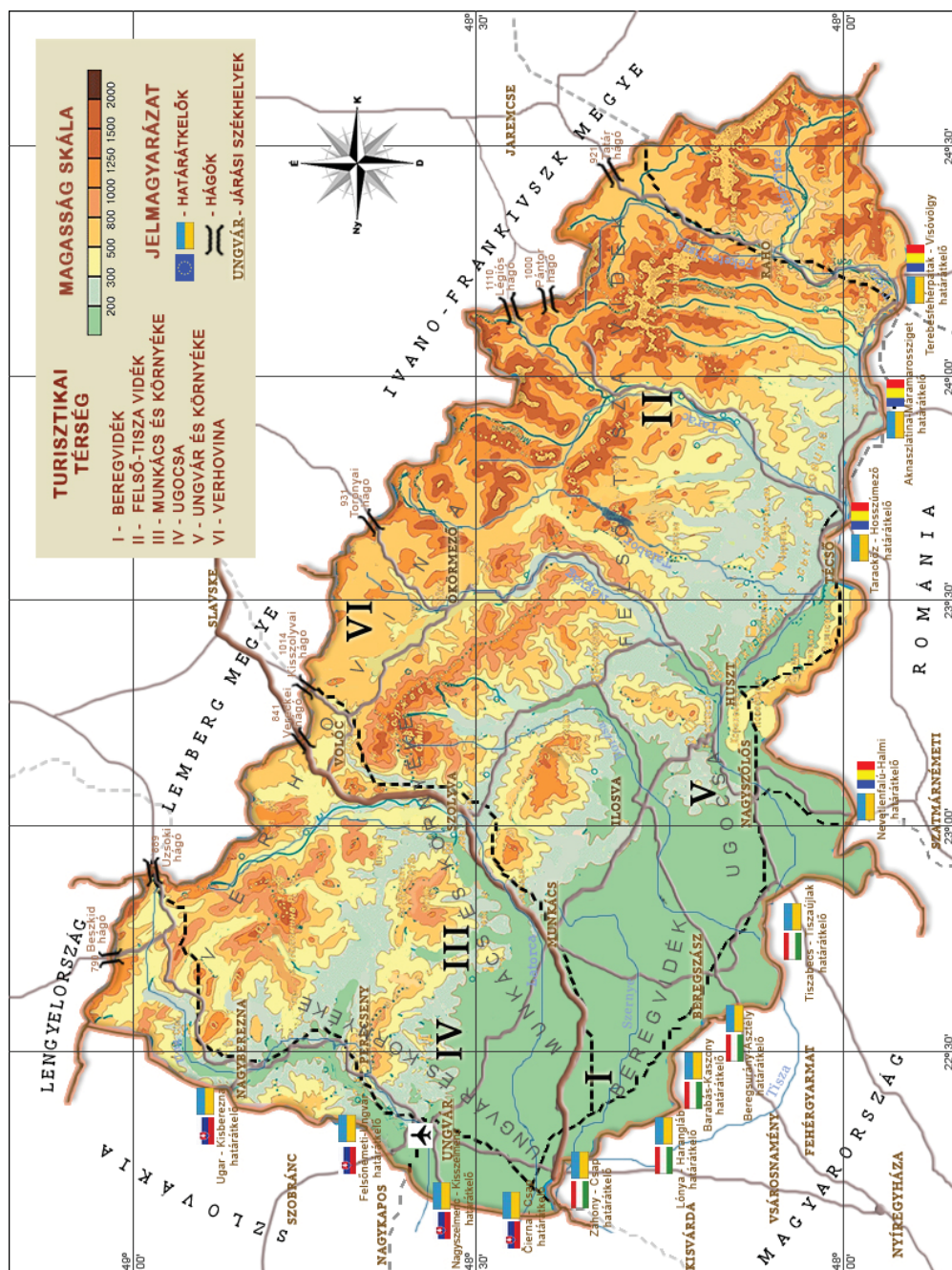
Kárpátalja *éghajlata* földrajzi fekvésének sajátosságait viseli magán: síkvidéki és hegyvidéki nedves kontinentális. A vidéken valaha mért legmagasabb hőmérséklet +40 °C, a legalacsonyabb –32 °C volt. A magassággal az évi középhőmérséklet 1000 méterenként átlagosan 6 °C-kal csökken.

A domborzati tényezők fokozzák az esőgyakoriságot. A csapadék mennyisége a síkságtól a magashegység irányába növekszik: a síkvidéki részen az éves csapadékatlag alig több mint egyharmada a Tisza forrásvidékén mért csapadékmennyiségnek (MOLNÁR J. 2009). Beregszászban a legalacsonyabb – 642 mm, Királymezőn (Uszty-Csorna, Técsői járás) a legmagasabb – 1411 mm.

Kárpátalja területén négy *tájtípus* fordul elő: síkvidéki, völgyvidéki, alacsonyhegységi, középhegységi (HERENCSEK O. – KALINIK V. 1981) (*11. ábra*). A turizmusban szerepet játszó természeti adottságokat figyelembe véve azonban célszerűbb két csoportba sorolni Kárpátalja tájegységeit: síkvidéki és hegyvidéki.

Az Északkeleti-Kárpátok *hegyei és előhegyei* alkotják a megye területének közel 80%-át, melynek legmagasabb pontja a Hóvár (Hoverla, 2061 m). Kárpátalja egészének

11. ábra. Kárpátalja domborzati térképe

Forrás: HERENCSUK O. – KALINIK V. 1981; Szerkesztette: TARPAL J.

erdősültsége 56,8% (62,2% – lombhullató, 29,9% – tűlevelű), ami a hegyekben jóval nagyobb, mint a sík- és dombvidékeken (KÁRPÁTALJA 2011). Itt található – foltokban őserdei jelleggel – a kontinens magashegységi erdeinek jelentős része. A Kelet- és Közép-Európa hét országát érintő – Észak-, Nyugat- és Dél-Európa erdeit összekötő – hegység egyedülálló élővilága rendkívül változatos, s számos, a Földön sehol másutt nem található fajnak is otthont ad (KOMÁROMI I. 2002).

A **hegyvidék** változatos lehetőségeket kínál a turisták számára, főleg az aktív turizmus keretein belül: hegymászás, sziklamászás, természetjárás, vadászat, horgászat, lovaglás, kerékpározás, téli sportok. Ez utóbbiak szempontjából a Kárpátok vonulatai stratégiai fontosságúak, mert Ukrajnában ez az egyetlen hegység, amely alkalmas a téli sportok üzésére³. A síturizmus a Verhovina és Felső-Tisza-vidék turisztikai térségekben foglal el kimagasló szerepet a megyében.

Az erdővel borított hegyek kiválóan alkalmasak gyalogtúrák lebonyolítására. A gyalogtúra útvonalak általában valamilyen hegycsúcshoz, havasi legelőhöz, magashegyi tóhoz vezetnek, vagy egy-egy folyót követnek a forrásvidékéig. Közös jellemzőjük, hogy érintetlen tájakon vezetnek keresztül, jelentős szintkülönbséggel⁴.

A Borzsai havasok egyes csúcsai, mint az Asztag (Sztij, 1681 m), Nagy-csúcs (Velikij Verh, 1598 m), Ősztető (Temnatik, 1343 m), megfelelő terepet biztosítanak a siklóernyőzéshez. A kopár csúcsokról indulva, mintegy 10 km-t lehet sodródni a levegőben. Siklóernyőzésre alkalmas vidék található még a Felső-Tisza-vidéken is.

A gazdag *folyóhálózattal* rendelkező térség a Tisza vízgyűjtőjéhez tartozik, 966 km-es hosszából 275 km esik teljes egészében, illetőleg határszakaszokon részben Kárpátalja területére, és itt találhatóak a forrásai is. A Fekete- és a Fehér-Tisza Rahónál egyesül, és sorra felveszi az Északkeleti-Kárpátok délnyugati lejtőiről lefutó folyókat. Ezek közé tartozik a Tarac, a Talabor, a Nagyág és a Borzsa, valamint itt ered a Bodrog öt ága közül a Latorca és az Ung (MOLNÁR J. 2009). Kárpátalján összesen 9429 kisebb-nagyobb folyó található, melyek összhossza 19 578 km (KÁRPÁTALJA 2011).

Az egyes kárpátaljai folyók mederesése lehetővé teszi a vadvízi evezést. A Tisza felső folyásánál, mintegy 100 km útvonal alkalmas erre a célra. A táv, az időjárástól függően, körülbelül három nap alatt teljesíthető, Bustyaházáról (Bustino) indul és a már síkvidéken található Tiszaújlakig vezet.

A hegyvidék turisztikai imázsába feltétlenül beletartoznak a kisebb-nagyobb, kanyargó medrű patakok. A hegyi patakokon több *vízesés* is található, amelyek kedvelt turistacélpontok. Ezek közül a legismertebb a Sipot-vízesés, amely a Pilipec patakon található 6 km-re Fülöpfalva (Pilipec) községtől. Ez a természeti jelenség Kárpátalja egyik turisztikai jelképe, a vidéken áthaladó túraútvonalak szinte kötelező eleme. A Kárpátok legmagasabban fekvő vízesése a Trofanec-vízesés, amely az Iker-havas (Bliznica, 1880 m) csúcs közelében található a Rahói járásban. Az ismertebb vízesésekhez tartoznak még a Vojevodin-, Pliska-, Lumsori-vízesések.

³ A Kárpátok vonulatai három ukrainai megye területén húzódnak keresztül. Ezért Kárpátalján kívül a hegység túloldalán elterülő Lemberg és Ivano-Frankivszk megyékben is adottak a téli sportok üzéséhez szükséges feltételek. Nem melleleg utóbbi két megye meg is előzi Kárpátalját, ami a téli turizmus feltételrendszerének kiépültségét illeti.

⁴ A bakancsos turizmus fejlesztése és szervezettebbé tétele érdekében került kidolgozásra a Kárpátaljai Turistaútvonal, melynek különböző nehézségű és hosszúságú tematikus túraútvonalai az egész vidéket behálózzák, összesen 139 km hosszúságban.

A tavak Kárpátalján jóval kevésbé elterjedtek, mint a folyók. Összesen 32 természetes, többségében 1 hektárnál kisebb vízfelszínű tavat tartanak nyilván (MOLNÁR J. 2004). Ezek közül a legkülönlegesebb a Verhovinán található magashegyi (989 m) Szinevirítő, melynek vízfelülete 5 hektár, legnagyobb mélysége 22 méter. A tengerszemként is emlegetett tó kiemelt turisztikai látványosság a hegyvidéken, amely köré jelentős turisztikai infrastruktúra épült az elmúlt években.

Kárpátalja gazdag ásványvízkészlettel rendelkezik, ami meghatározó vonzerőként gazdagítja a megye turisztikai kínálatát. A régió területén 62 ásványvízlelőhely és közel 400 különböző forrás található, melyből 226 természetes forrás, a többi mesterséges feltárás útján jut a felszínre (ZAVADJAK M. – MADRIHA I. 2009). Az Ukrajnában található 205 feltárt ásványvízlelőhelyből 39 (19%) található Kárpátalján. Az országban előforduló 36féle ásványvízből 32 fajta megtalálható a megyében (POP S. 2002). Az ásványvizek lelőhelyei főként a hegyvidéki, előhegyi területeken fordulnak elő (Munkács és környéke, Felső-Tisza-vidék), míg a termálvizeké inkább a síkvidéki területeken (Bereg, Ugocsa, Ungvár és környéke) találhatók.

Kárpátalja legelterjedtebb ásványvízfajtái: szénsavas, hidrogén-szulfidos, szilíciumos, bórsavas, jódos, brómos (SKLJANKA V. 2006). A Kárpátalján fellelhető ásványvizek többségét ivókúrákra és egyéb gyógykezelésekre használják a különböző gyógyüdülőkben, nagy részüket palackozzák is (Szvalyava, Sajanszka, Polyana Kvaszova, Polyana Kupely, Ploszkivszka, Luzsanszka, Kelecsinszka stb.) (KIRTICS L. 2002). A Kárpátokban, főleg a főutak mentén, több kiépített ásványvízkút található, melyek az átutazó turisták kedvenc pihenőhelyeivé váltak⁵.

A hegyvidéki területeken egész évben viszonylag kiegyenlített a turistaforgalom, és bizonyos értelemben mentesül a szezonális hatásai alól. Ez legfőképp azzal magyarázható, hogy a hegyvidék turisztikai vonzerői egész évben képesek attrakcióval szolgálni az ide érkező turisták számára. Tavasztól kora őszig a természeti környezet, késő ősztől tavaszig (optimális időjárási viszonyok között) pedig a téli turizmus szolgál főbb turistacsalogatóul. Ennek ellenére azért érzékelhető a két főszezon közötti átmenet, ami bizonyos fokú pangással jár. Jellemző az államünnepek miatt kialakuló hosszúhétvégéken megerősödő turistaforgalom. Ilyen szempontból kedvező tényező, hogy Kárpátalja hegyvidéki területei mindössze 3-4 órányi utazásra fekszenek a 750 ezer lakosú Lembergtől.

Kárpátalja síkvidéki része alatt az a román–magyar–szlovák határ mentén fekvő, mintegy 50 km szélességű sáv értendő, amely magába foglalja az ún. Csap–Munkácsi és az Aknaszlatinai–medencék területét. A Kárpátaljai alföld tulajdonképpen a Felső-Tisza-vidéke Kárpátaljára benyúló északkeleti pereme, amely a megye délnyugati részét foglalja el, és annak mindössze 20%-át képezi. A síkvidék egyhangúságát ezeken a területeken egy-egy kisebb vulkáni szigethegy töri meg, mint például a Kaszonyi-hegy, a Beregszászi hegyek, a nagyszőlősi Fekete-hegy, a salánki Helmec-hegy (MOLNÁR J. 2009).

A hegyekben eredő folyók a síkvidékre érve kiszélesednek, folyásuk lelassul. A terület egykori híres mocsara volt a XX. században lecsapolt hatalmas kiterjedésű Szernye-mocsár. Állóvizekben a síkvidéki térség nem bővelkedik, csupán a múlt századi folyószabályozások nyomán megmaradt morotvák és mesterséges tározók képviselik a tavakat, melyek száma

⁵ Turistacsalogatóul szolgál az ásványvizekre épülő Kárpátalja ásványvizei elnevezést viselő túraútvonal, melynek állomásai: Ungvár – Dombostelek (Ploszke) – Polena (Polyana) – Galambos (Holubine) – Szolyva (Szvalyava) – Hársfálva (Nelipine) – Saján – Kövesliget (Drahovo) – Vízköz (Szojmi) – Kelecsény (Kelecsin).

közel 60. Ezek rekreációs hasznosítása viszont alacsony szintű, ami főleg az infrastrukturális hiányosságokkal magyarázható, így ezen a téren számos kiaknázatlan lehetőség van még. A nagyobb folyókon vannak kijelölt fürdőhelyek, amelyeket elsősorban a helyi lakosok látogatnak. A strandok közül a Dédai-tó (Beregvidék), a Vinnicski üdülőövezet (Ugocsa) a legnépszerűbbek, amelyek látogatói között már jelentős a távolabbról érkező vendégek száma.

A vízhez kötődő turizmus kínálatában a horgászás is kiemelkedő szerepet játszik. A kárpáti hegyi patakokban több helyen (Erdőpatak (Liszárnya), Kovácsrét (Kusnica), Zárnya (Priborzsavszke)) fogható pisztráng. Emellett az erdőgazdaságok pisztrángtelepeket is fenntartanak. A horgászturizmus népszerűsödésével egyre több halastó jelent meg a régióban, például a Munkács és környéke turisztikai térségben. Kitűnő lehetőségek vannak a folyami horgászatra a Tisza, a Borzsa és a Latorca alföldi szakaszain is (RADVÁNSZKY B. – SASS E. 2009).

Igazi kuriózumnak számítanak az aknaszlatinai *sóstavak*, amelyek az évszázados sóbányászat során keletkezett vágatok beomlásával keletkezett mélyedésekben alakultak ki (LUKÁCS K. 2006). Ezeknek a tavaknak a sókoncentrációja változó, de akad a jelenlegi 22 tó között édesvízű is. A kilencvenes évek elejétől folyamatos a tavakat körülvevő turisztikai infrastruktúra fejlődése.

Kárpátalja területén közel 50 ismert *barlang* van, amelyek közül sajnos egyik sincs nyitva a kirándulók előtt, de igény esetén a Kárpáti Bioszféra Rezervátum külön engedélyével megtekinthetőek például az Uglyai (Uholszki) masszívum és a Cserlenij Kaminy barlangjai.

A síkvidéki területeken erősen kikörvonalazódik a turizmus szezonális jellege. A szezon májusban kezdődik és szeptember végéig, október elejéig tart. Ez alól kivételt jelent az a néhány hosszúhétvége, ami a magyarországi államünnepek miatt alakul ki (március közepe, október vége).

5.3.2. Gyógyturizmus

A kárpátaljai ásványvizek gyógyító hatásáról már az 1463-ból származó iratokban is találunk említést, kémiai elemzéseket pedig 1803-tól kezdve folyamatosan végeztek rajtuk. Az ivókúrára alkalmas vizeket először csak a forrásoknál fogyasztották, majd később – egészen kezdetleges formában – távolabbi vidékekre is elszállították. Az első fürdőházak Hársfalván (Nelipine), Szolyván (Szvalyava), Ungváron, majd később, a XIX. században, Viskén, Polenán (Polyana), Kékes-Fürdőn (Szinyák), Gyetyánligeten (Kobilecka Polyana), Uzsokon létesültek. 1907-ben Magyarország fürdőtérképén Kárpátalja területén 12 gyógyfürdőt tüntettek fel (BERGHAUER S. 2010). Az uzsoki gyógyfürdő, ami az egész ország területén híres volt, az első világháborúban elpusztult (HRABÁR S. 1998). A két világháború között a fürdők száma nem változott. 1945 után ezek állami tulajdonba, szakszervezetek kezelésébe kerültek.

1950 és 1960 között geológiai fúrásokat végeztek a megye területén, és ennek köszönhetően több új ásvány- és termálvíz forrást tártak fel. Erre az időszakra tehető a szanatóriumok infrastruktúrájának kiépítése. A nagy befogadóképességű létesítmények a tömegturizmus igényeinek kielégítését szolgálták. Azonban a rendszerváltás és az azt

követő bizonytalan évek visszavetették Kárpátalja gyógyturizmusát. A fellendülés a 2000-es években kezdődött, ami együtt járt a gyógyüdülési intézmények magánosításával.

Viszonylag jól elemezhető, Kárpátalja gyógyturizmusát feltérképező *statisztikai adatgyűjtemény* jelenik meg minden évben a Kárpátaljai Megyei Statisztikai Főosztály gondozásában. Az adatgyűjtemény szerint statisztikai szempontból Kárpátalja *10 rekreációs- és gyógyövezetre* oszlik: ungvári, munkácsi, nagybereznai–perecsenyi, ökörmezői–volóci, szolyvai, ilosvai, beregszászi, huszti–nagyyszőlősi, técsői, rahói (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2012). Ezek közül a szolyvai és a munkácsi bír a legnagyobb jelentőséggel, elsősorban az itt található ásványvízlelőhelyek és az ezek bázisán kiépült gyógyüdülési létesítmények száma miatt. Megyei összevetésben a gyógyüdülők 30%-a, a férőhelyek 54,76%-a, az eltöltött vendégéjszakák 63,6%-a esik erre a két övezetre.

A hivatalosan nyilvántartott gyógyüdülési létesítmények száma Kárpátalján 2011-ben 60 volt (*I. táblázat*) ami az országos mennyiség alig több, mint 2%-át teszi ki. Viszont ami a nyugat-ukrajnai idegenforgalmi régiót illeti, annak 7 megyéjéből (Kárpátalja, Volinyi, Ivano-Frankivszki, Lemberg, Rivnei, Ternopili, Csernyiveci megye) Kárpátalja ezzel a számmal a harmadik helyen áll a nagy aránnyal vezető Lemberg megye (101 gyógyüdülési létesítmény) és a Volinyi megye (78 gyógyüdülési létesítmény) után. Viszont ha az idegenforgalmi régióban található gyógyüdülők férőhelyeinek számát vetjük össze, akkor a 7 nyugat-ukrajnai megyéből Kárpátalját a maga 6593 férőhelyével csak Lemberg megye előzi meg (18 549 férőhely).

1. táblázat. Gyógyüdülési létesítmények Kárpátalján

Megnevezés	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011
Szanatórium	16	20	22	20	20	19	20
Profilaktikus szanatórium	8	8	6	7	7	7	7
Gyógypanzió	-	-	1	1	1	1	-
Üdülőpanzió	-	-	1	1	1	1	1
Gyógyüdülő övezeti rendelőintézet	-	1	1	1	1	2	2
Gyermekegyógyüdülő	-	1	1	1	2	3	3
Üdülő	44	39	37	30	28	29	27
Összesen	68	69	69	61	60	62	60
Férőhelyek száma Összesen	6 256	6 124	6 372	6 118	6 078	6 614	6593
Forgalom összesen (ezer fő)	75,0	73,5	78,4	92,0	76,4	82,2	80,5

Forrás: KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2012; Szerkesztette: TARPAI J.

A gyógyüdülési létesítmények között a *szanatóriumok* rendelkeznek a legnagyobb jelentőséggel. Mennyiségüket tekintve a megyében található gyógyüdülési létesítmények csupán 33,33%-át teszik ki, ugyanakkor rájuk esik a férőhelyek 63,96%-a, az eltöltött

vendégéjszakák 88,7%-a, a forgalom 65,4%-a.

A 2010–2011-es évadban 20, összesen 1012 férőhellyel rendelkező gyógyüdülési intézmény nem működött a megyében. 7 általános felújítás miatt maradt zárva, 5 üzemeltetésére nem volt anyagi forrás, 1 nem kapott működési engedélyt, 7 pedig egyéb okok miatt nem nyitotta meg kapuit. Figyelembe véve azt a tényt, hogy napjainkban Kárpátalján a gyógyturisztikai fejlesztések egyelőre leginkább a már meglévő létesítmények rekonstrukciójára korlátozódnak, ez a szám a megye reális gyógyturizmus-fejlesztési kapacitásait is előrevetíti a jövőre nézve.

A gyógyulni vágyók túlnyomó többsége a belföldi turisták köréből kerül ki, alacsony a létesítmények külföldi ismertsége, főleg Nyugat-Európában. A kárpátaljai gyógyüdülési intézmények többsége egyelőre nem felel meg az egészségturisztikai világtrend által diktált új kihívásoknak. Az Ukrán SPA Egyesület közlései szerint ugyanis az országban az SPA-hotelek állnak az élen a wellness-szolgáltatások mennyisége és minősége terén.

Ugyanakkor pozitív adat, hogy Kárpátalja ezek számát tekintve is az országos élvonalban van a Krím-félsziget, Odessza és Lemberg megye után (Ungvarszkij, Vojevodino, Termál-sztár, Bagolyvár, Reikartz Polyana wellness hotelek) (BOJKO I. – SZAVRANCUK L. 2011).

A múlt század közepén kiépült szanatóriumok és más gyógyüdülők nyugat-európai piacra való nyitásának egyik előfeltétele tehát az, hogy Kárpátalja gyógyturizmusa az egészségturizmus irányába fejlődjön, több wellness-szolgáltatást legyen képes nyújtani (TARPAI J. 2010).

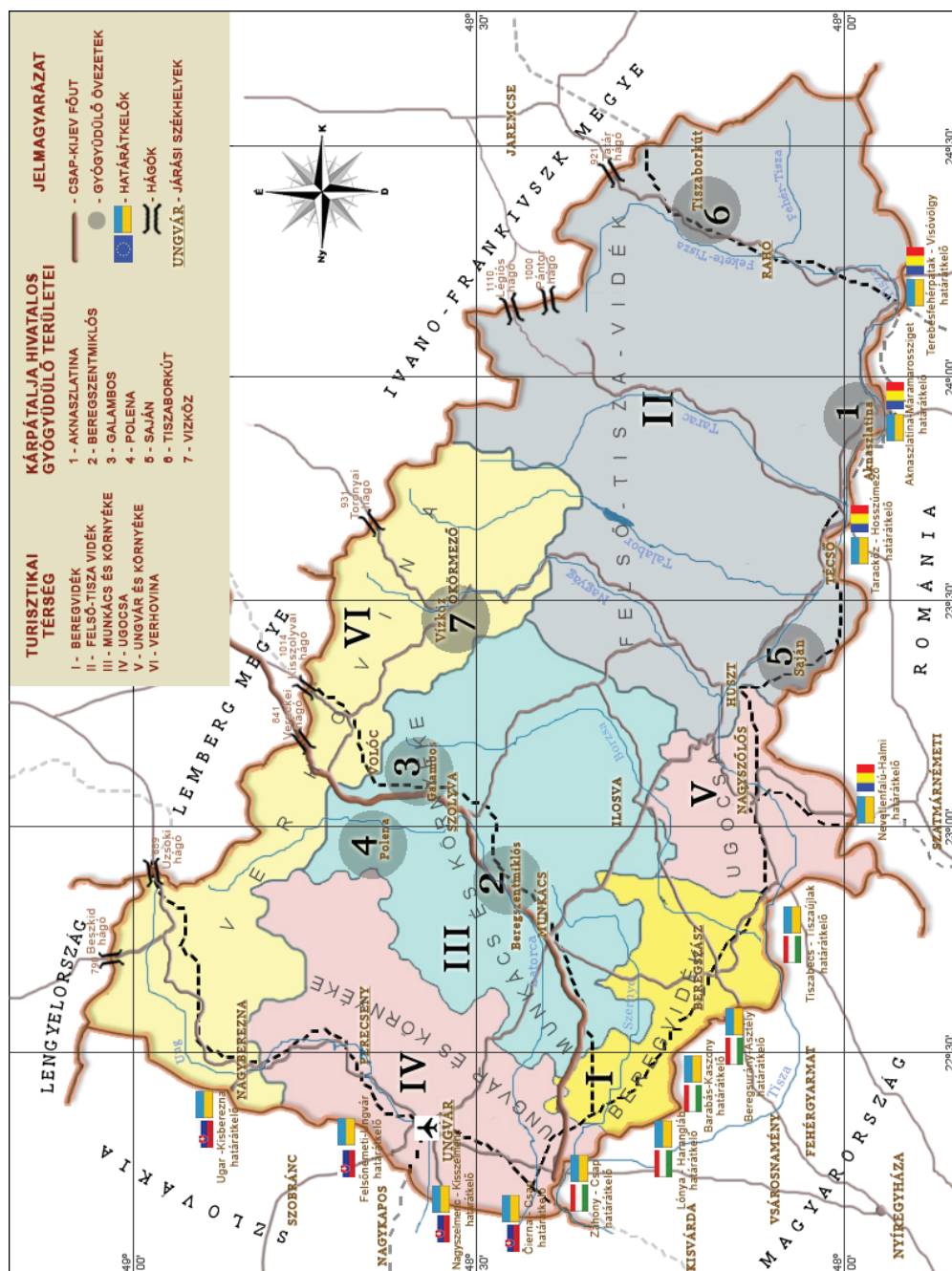
5.3.2.1. Gyógyüdülő övezetek – a gyógyturizmus fejlődésének bázisai

A hatályos ukrán jogszabályok szerint a *gyógyüdülő övezet* olyan gyógyászati célokra kijelölt földterületen elhelyezkedő kisajátított természeti terület, amely gyógyító erőforrásokkal, az ezek felhasználását lehetővé tevő épületekkel, infrastruktúrával rendelkezik, gyógykezelési, rehabilitációs, betegségmegelőzési, üdülési célokat szolgál és kiemelt védelmet igényel (A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK RÖL 2000.05.10. № 2026-III). A jelen megfogalmazás szerint elsődleges szempont a gyógyító erőforrások – esetünkben az ásványvizek – jelenléte, majd az ezekre ráépülő infrastruktúra kialakítása (gyógyüdülők) és a felhasználási irányok (gyógykezelések) kidolgozása. Nem elhanyagolható szempont továbbá egy gyógyüdülő övezet esetében a természeti környezetben való elhelyezkedés sem. Hiszen ezeknek az övezeteknek a többségében önmagában a természet is gyógyító tényező. A kárpátaljai gyógyüdülő övezetekre ez fokozottan igaz, hiszen nagyobb részük az erdők közelében, a forgalmas autótutaktól távol helyezkedik el (KIRTICS L. – PETROVCI M. 2000).

Kárpátalja hivatalos gyógyüdülő övezeti státusszal rendelkező területei: Beregszentmiklós (Csinagyijevo, Munkácsi járás), Galambos (Holubine, Szolyvai járás), Polena (Polyana, Szolyvai járás), Saján (Husztai járás), Vízköz (Szojmi, Ökörmezői járás), Tiszaborkút (Kvaszi, Rahói járás), Aknaszlatina (Szolotvino, Técsői járás)⁶, melyek területi elhelyezkedését a 12. ábra mutatja be.

2000-ben lépett érvénybe A gyógyüdülői övezetekről szóló törvény, ami a gyógyüdülő

⁶ A felsoroltakból az első hat övezet 1997-ben kapta ezt a státuszt egy kormányrendelet alapján (A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEKHEZ SOROLT TELEPÜLÉSEK LISTÁJÁNAK KIEGÉSZÍTÉSÉRŐL 1997.12.15. № 1391), míg az aknaszlatinai 2001-ben, a kárpátaljai megyei közgyűlés határozata alapján.

12. ábra. Kárpátalja gyógyüdülő övezetei, 2012

Forrás: [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); Szerkesztette: TAPPAI J.

övezetek két kategóriáját különbözteti meg: országos és helyi jelentőségű⁷. Sajnálatos tény, hogy a kárpátaljai gyógyüdülői övezetek egyike sem rendelkezik országos jelentőségű státusszal. A felsorolt övezetek területén a különböző ásványvízfajták minősülnek értékes gyógyító erőforrásnak. Ez alól csak Aknaszlatina a kivétel, ahol a gyógyiszap és a nagy sókoncentrációval rendelkező tavak bírnak gyógyászati jelentőséggel.

Beregszentmiklós (Csinagyijevo) Gyógyüdülő Övezet (Munkácsi járás)

Az övezet balneológiai erőforrásait 4 fő ásványvízlelőhely, 17 forrás és ásványvízkút képezi (KÁRPÁTALJA GYÓGYÜDÜLŐ-REKREÁCIÓS ÖVEZETEI 2000). A gyógyüdülő övezetben található főbb gyógyüdülési létesítmények: Kárpáti Szanatórium, Perlina Kárpát Szanatórium (Beregvár, Kárpáti), Szinyák Szanatórium (Kékesfüred, Szinyák), Szolenyi Mlaki Profilaktikus Szanatórium, Mrija Gyermekegyüdülő (Erdőpatak, Liszárnya). Az egyes létesítményeknek, mint például a kékesfürdői gyógyüdülő, évszázadokra visszanyúló történelmük van. Még az 1830-as években kezdődött meg ezen a helyen az üdülőövezet kialakítása, az 1837-ben idetelepült svábok Blaubadennek nevezték. A szovjet időszakban az egykori üdülő megmaradt épületeit tovább bővítve épült meg a Szinyák Szanatórium.

Galambos (Holubine) Gyógyüdülő övezet (Szolyvai járás)

A Szolyvai járás rendelkezik a legjelentősebb balneológiai erőforráskészlettel. Ezt mi sem példázza jobban, mint az, hogy a területén két gyógyüdülő övezet is van: Galambos és Polena. Az övezet legjelentősebb gyógyüdülési létesítménye a Kvitka Polonini és a Kristaleve Dzserelo Szanatórium (Királyfiszállás, Szolocsin). A gyógyüdülő övezet legfontosabb ásványvízlelőhelye a Holubine, amelyből a már említett két szanatórium, valamint a Margit és a Lugi elnevezést viselő palackozó üzemek rendelkeznek ásványvízkiaknázási engedéllyel. Többek között itt található az ismert Luzsanszka-4, a Luzsanszka-7 és a Polyana Kvaszova ásványvizek lelőhelye.

Polena (Polyana) Gyógyüdülő Övezet (Szolyvai járás)

A Kis- és Nagy Pinye folyók völgyében található polenai ásványvizeket Mátyás király 1463-ból származó oklevelében említik először. 1842-ben az Európai ásványvizek kiállításán Párizsban aranyérmeket nyertek. 1868-ban Polena településen a Kis Pinye folyó bal partján kórház létesült, ami 1935-re ismert gyógyüdülővé vált. 1946 óta ennek bázisán üzemel a Polyana Szanatórium, melynek gyógykezelései a Polyana Kupely elnevezésű szénsavas hidrokarbonát-nátriumos börtartalmú ásványvíre épülnek. Az övezet másik ismert szanatóriuma a Szonyacsne Zakarpattya, ami szintén Polena településen található. A létesítmény 1965-ben nyitotta meg kapuit a Novopoljanszke szénsavas ásványvízlelőhely bázisán (BIKOVA L. – SZOCSKA A. – TRONY H. 1985). 2002 óta a gyógyüdülőben ásványvizet is palackoznak Polyana Kvaszova néven.

Saján Gyógyüdülő Övezet (Huszi járás)

Máramaros éltető forrásai jó ideje ismertek, a Visk délkeleti részén fellelhető ásványvizes források írásos említésével 1753-tól kezdve többször is találkozhatunk.

⁷ Gyakorta megesik, hogy a gyógyüdülő övezet („kurort”) fogalmát tévesen a szanatórium („szanatorij”) fogalmával keverik. Ennek egyik oka az, hogy számos helyen az övezettel azonos nevű szanatórium üzemel, és emiatt a köztudatban keverednek ezek a fogalmak. Pedig egy-egy ilyen gyógyövezetben akár több különböző gyógyüdülő is működhet, ezek vonzáskörzetében pedig számos hotel, vendégház és egyéb kiszolgáló egység, de több helyütt még sífelvonó is található.

1818-ban kezdte meg működését a szénsavas hidrokarbonátos vastartalmú ásványvizek felhasználására épülő Visk-várhegyi fürdő. Ezen a helyen 1952-ben előbb üdülő, 1957-ben pedig gyógyüdülő nyílt. Az övezetben 20 ásványvízkút és 5 ásványvízforrás található, melyekből 5 kút és 2 forrás vizét használják fel a Saján Szanatóriumban végzett gyógykezelésekhez (KÁRPÁTALJA GYÓGYÜDÜLŐ-REKREÁCIÓS ÖVEZETEI 2000). Ezek közül a legfontosabb a hideg szénsavas, alacsony ásványianyag-tartalommal rendelkező hidrokarbonát-nátriumos ásványvíz, a Sajanszka, melyet külső üzemek palackoznak is. Saján településen üzemel továbbá többek között a Perlina Prikarpattya Szanatórium, a Visak Szanatórium, a Saján Üdülő, a Kárpátia Szanatórium, a Máramaros Üdülő.

Tiszaborkút (Kvaszi) Gyógyüdülő Övezet (Rahói járás)

A gyógyövezet területén 48 forrás és 23 ásványvízkút található, melyekből 5 forrás a Tiszaborkút (Kvaszi) településen található, már magánkézbe került, Hirszka Tisza Szanatórium területén tör fel.

Vízköz (Szojmi) Gyógyüdülő Övezet (Ökörmezői járás)

Már a XVIII. században szénsavas fürdőkre épülő kórház működött a Repinka folyó bal partján Vízköz (Szojmi) településen. Az övezet legfontosabb gyógyüdülési létesítménye a szintén ezen a településen található, teljesen felújított Verhovina Szanatórium, amely 1960-ban nyitotta meg kapuit (BIKOVA L. – SZOCSKA A. – TRONY H. 1985). Legfontosabb gyógyító erőforrása a Szojmi ásványvíz, amelynek vérmegújító hatása van. A szanatóriumban alkalmazott kezelések egyedülállóak egész Ukrajna területén. A Szojmi ásványvizet 1999 óta palackozzák.

5.3.2.2. Termálvíz – Kárpátalja kihasználatlan természeti erőforrása

Kárpátalja síkvidékén az átlagnál magasabb a geotermális gradiens. Ezért *jelentős termálvízkészletek* találhatóak gazdaságosan kiaknázható, 1000 m körüli mélységben (MOLNÁR J. 2004). A termálvizeket Ukrajnában az alábbi altípusokba sorolják: meleg (szubtermális) 20–37°C, nagyon meleg 37–50°C, forró 50–75°C, nagyon forró 75–100°C. Ezek közül Kárpátalján az első három altípus van elterjedve.

1970-től kezdődően a Kárpátaljai Geológiai Expedíció 29 darab, 827 és 1500 m mélységű termálvíz-furatot készített a megye területén. Ezek közül mindössze háromban nem találtak vizet. Összességében pedig a Kárpátaljai süllyedék határain belül 26 részlegen tártak fel különböző ásványtartalmú és hőmérsékletű szubtermális és termálvizet. Ungvár, Nagyszőlős környékén kalcium- és nátrium-hidrogénkarbonátos, 20–75 °C-os termálvizek, a Beregvidéken szénsavas, nitrátos, jódos-brómos, nátrium-kloridos, 600–1100 méteres mélységben található, 36–61 °C-os termálvizek fordulnak elő. Ennek ellenére viszonylag kevés helyen hasznosítják a termálvizet (2. táblázat).

2. táblázat. Termálvizet hasznosító turisztikai létesítmények Kárpátalján

Területi elhelyezkedés	Megnevezés	Termálvíz jellemzői
Veléte (Veljatino), Felső-Tisza-vidék	Tepli Vodi Profilaktikus Szanatórium	Nátrium-kloridos, bór és bróm, valamint magas jódtartalmú, 36-38 C°
Nagyszőlős	Teplica Szanatórium	Keserű-sós, magas ásványianyagtartalmú, 39°C
Beregszász	Zakarpattya Sporttelep	Nátrium-kloridos, 52°C
Beregszász	Pacsirta Hotel	Nátrium-kloridos, 52°C
Mezőkaszony, Beregvidék	Sóstó Gyógyfürdő	Nátrium-kloridos, 45-55°C
Munkács	Latorica Gyógyközpont	Szilícium-nátrium-kloridos, 35°C
Alsószlatina (Nizsnye Szolotvino), Ungvár és környéke	Termál-sztár Szanatórium	Szénsavas magas szilícium tartalmú nátrium-kloridos

Forrás: [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); Szerkesztette: TARPAI J.

Több olyan ismert szanatórium van, például a Saján és a Szinyák, ahol a termálvíz alkalmazása másodrendű az adott helyen fellelhető ásványvízforrásokra épülő kezelések mellett, elsősorban azért, mert hőfoka nem elég magas. Továbbá van olyan létesítmény is, pl. a Borzsava Szanatórium, ahová szállítják a termálvizet, adott esetben a Teplica Szanatóriumából. Ezek a létesítmények nem szerepelnek a 2. táblázatban. Az Ungvár mellett található Alsószlatinán megnyitás előtt áll egy újabb teljesen felújított szanatórium (Derenivszka Kupilj), amely szintén a termálvízre építi majd szolgáltatásait.

A 2. táblázatból kitűnik, hogy a Beregvidék rendelkezik a legmelegebb vízü és a legnagyobb számú termálvizet fürdővel. Folyamatban van (igaz, csak a tervezési fázisban) egy külföldi befektetésen alapuló színvonalas fürdőkomplexum kiépítése is Beregszász külvárosában. Ennek megvalósulása feltehetően pozitívan befolyásolja majd főként a Beregvidék, de egész Kárpátalja turisztikai látogatottságát is.

Azonban figyelembe véve azt a tényt, hogy a Beregvidék gyakorlatilag egész területe alatt összefüggő termálvízréteg található, a fürdők száma igencsak alacsony. A már említett geológiai fúrások során többek között Makkosjánosiban, Nagybégányban és Guton is találtak termálvizet, de az eltelt évtizedek alatt nem történt előrelépés ezeknek a turisztikai vagy bármilyen más jellegű hasznosításában.

5.3.3. Síturizmus

A Kárpátok hegyei és előhegyei alkotják a megye területének közel 80%-át, ami kitűnő lehetőséget biztosít a téli sportok, ezzel együtt pedig a téli turizmus fejlődéséhez. A Rahói járás területén például a hótakaró vastagsága, megfelelő időjárási körülmények között, az év 6 hónapjának folyamán biztosít folyamatos sielési lehetőséget (TARPAI J. 2010).

A síturizmus az ágazat kiemelt jelentőségű szegmense, melynek infrastrukturális kiépítése jelentős fejlődésen ment keresztül az elmúlt két évtizedben. Míg 1991-ben alig egy tucat helyen működött sífelvonó a megye területén (13. ábra), addig 2001-re ez a szám mintegy a háromszorosára nőtt (14. ábra). A nagy forgalmú pályák környékén a különböző igényeket kielégítő, árban erősen eltérő szálláshelyeket lehet találni, a szállodától a falusi vendégházig.

2004 és 2009 között a sífelvonók száma 67%-kal nőtt, jelenleg több mint 70 működik, melyek hossza 270 és 2200 m, szintkülönbsége pedig 20 és 770 m között váltakozik. A legnagyobb számú felvonóval az ismertebb sítelepek rendelkeznek, amelyek a Verhovinán (Viharos (Viska), Csontos (Kosztrino) települések mellett, Fülöpfalva (Pilipec) környékén) és a Felső-Tisza-vidéken (Rahó, Körösmező (Jaszinya) települések mellett) találhatók (15. ábra). A legtöbb sítelepen több felvonó is üzemel egymás közvetlen közelében.

Az ágazati beruházásoknak köszönhetően mind többen érkeznek a régióba síelni, ugyanakkor a gyógyturizmushoz hasonlóan a turistaforgalom zömét itt is a belföldi turisták alkotják. Ennek egyik oka az, hogy Ukrajnában a Kárpátok az egyetlen olyan hegység, ahol megfelelőek a feltételek a síeléshez, ezért a belföldi küldőpiac adott. Igaz, ebből is nagyobb rész jut a Kárpátok túloldalán fekvő Lemberg és Ivano-Frankivszk megyékre, ahol a síturizmus kínálatrendszere jóval fejlettebb, mint Kárpátalján.

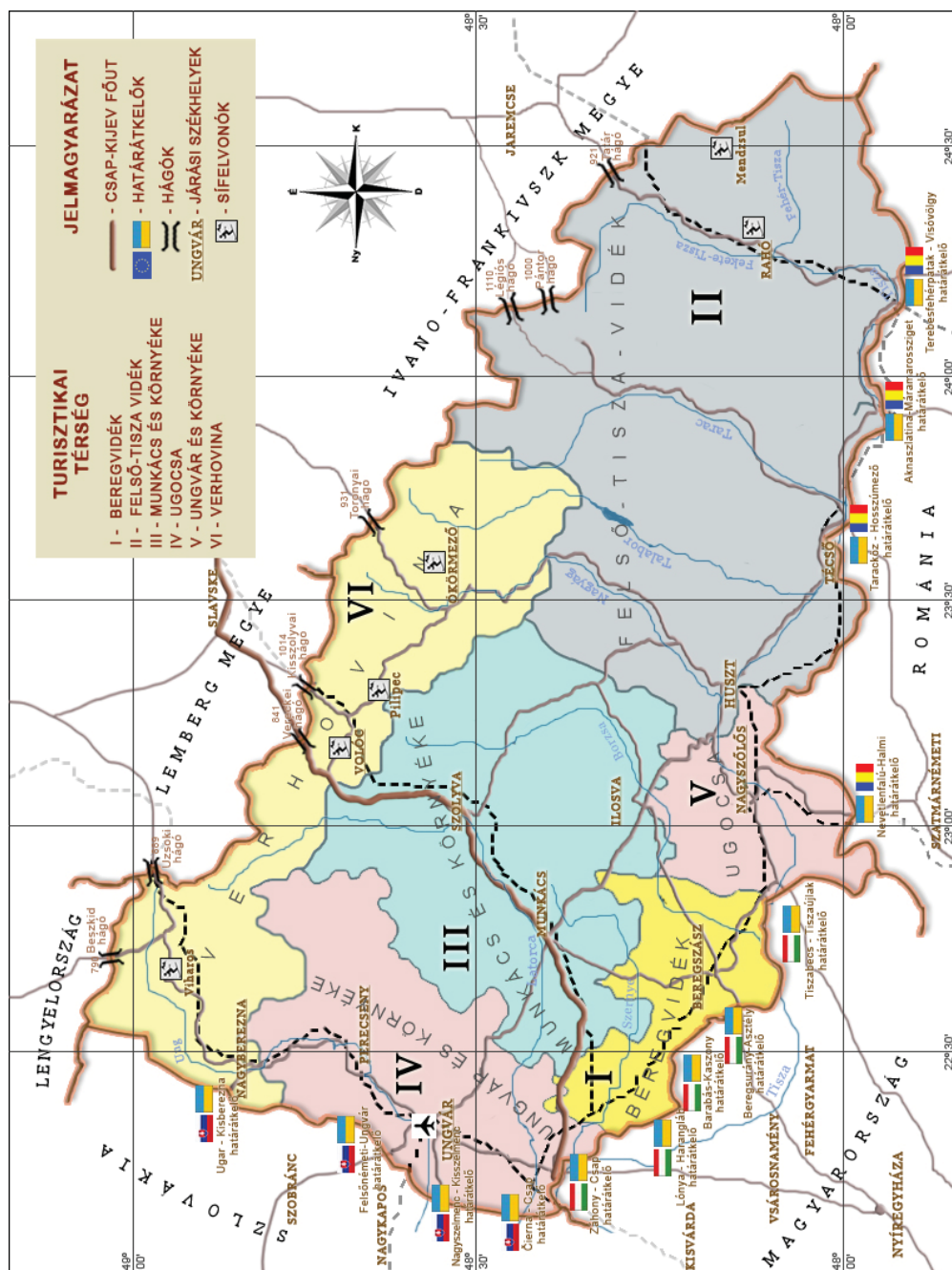
A másik ok pedig az, hogy a környező, illetve nem messze fekvő országok szinte mindegyikében (pl. Szlovákia, Szlovénia, Ausztria) színvonalas síturisztikai szolgáltatásokat lehet igénybe venni, ami nagy konkurenciát jelent a kárpátaljai síturizmus számára. Ilyen piaci feltételek mellett az egyetlen kitérési lehetőség a versenyképes és megfizethető szolgáltatások kialakításában rejlik. Az ágazat fejlődésének további lendületet adhat, hogy Ukrajna pályázni kíván a 2022-es téli olimpia megrendezési jogára.

5.3.4. Ökoturizmus

Az ökoturizmus attrakciói a természeti adottságokra épülnek. Kiemelkedőek ilyen szempontból a védett területek. A Kárpátok Európa egyik legnagyobb biológiai változatossággal rendelkező területe. (BARANYI B. (szerk.) 2009). A térség nemzetközi jelentőségét a WWF azzal ismerte el, hogy a Kárpátokat felvette a világ kiemelkedő ökorégióit tartalmazó Global 200 jegyzékre (UNESCO 2010). A területen a természet megóvása érdekében az UNESCO bioszféra-rezervátumainak nemzetközi hálózatába tartozó védett területeket hoztak létre. E területek magukba foglalják Kárpátalja valamennyi magassági övezetét. A védett területek a megye területének több mint 13,8%-át alkotják. Ezzel Kárpátalja a mennyiségi mutatók alapján eléri az Európai Unió átlagot (POP S. 2002). Összesen 456 különböző típusú természetvédelmi terület található Kárpátalján, melyek összterülete 181,4 ezer ha (2. melléklet).

Kárpátalja természetvédelmi területeinek létrehozása túlnyomó részt még a Szovjetunió fennállása alatt zajlott le, főleg 1969 és 1984 között. A rendszerváltás idejében és azt követően leginkább a már meglévő védett területek összevonásával hozták létre a ma ismert nagyobb természetvédelmi területeket Kárpátalján. Az újabb területek védetté nyilvánítása kisebb ütemben, de folyamatosan zajlik azóta is.

A természetvédelmi területek nagy része a hegyvidéki tájakon található (Szineviri

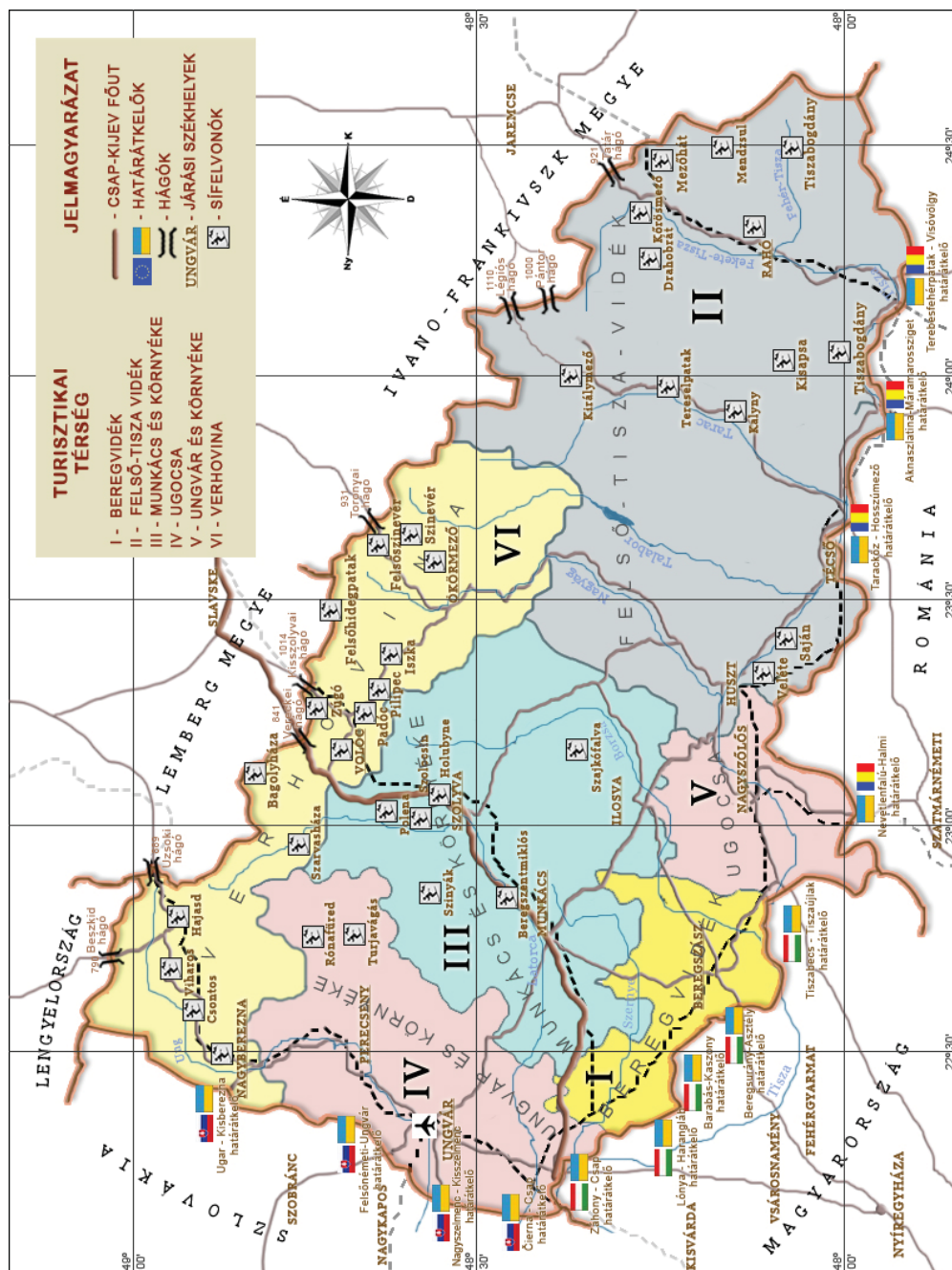

13. ábra. A sífelvonók területi elhelyezkedése Kárpátalján, 1991

Forrás: [HTTP://UZEZ.GOV.UA](http://uzez.gov.ua); Szerkesztette: TARPAL J.

15. ábra. A sífelvonók területi elhelyezkedése Kárpátalján, 2012

Forrás: [HTTP://UZEZ.GOV.UA](http://uzez.gov.ua); Szerkesztette: TARPAI J.

Nemzeti Természetvédelmi Park, Uzsoki Nemzeti Természetvédelmi Park), de vannak olyanok is, amelyek Kárpátalja síkvidékére is kiterjednek (Kárpáti Bioszféra Rezervátum, Elvarázsolt Vidék Nemzeti Természetvédelmi Park). A legjelentősebbek és egyben a legismertebbek területi elhelyezkedését a 16. ábra mutatja be.

Szineviri Nemzeti Természetvédelmi Park (1989)

Az összesen 8 kisebb természetvédelmi területből álló park Kárpátalja Ökörmezői és Huszti járásában, mintegy 42 704 hektáros területen fekszik. A park területén 1050 féle növényfaj él, melyek közül 93 fajt mint ritka, vagy kipusztulófélben lévő növényként tartanak nyilván. Ezek közül 38 növényfaj szerepel Ukrajna Vörös Könyvében, 4 ritka fajta növény pedig Ukrajna Zöld Könyvében is.

Kárpáti Bioszféra Rezervátum (1993)

Az össze 32 különböző kisebb területből álló országos jelentőségű rezervátum a Rahóci, Técsői, Huszti és Nagyszőlősi járások területén húzódik 58 035,8 hektáros területen. Az UNESCO a világ bioszféra rezervátumainak kötelékébe csatolta. A rezervátum mintegy 90%-át erdő borítja. A területen 64 fajta emlős, 174 fajta madár, 9 fajta hüllő, 13 fajta kételtű, 23 fajta hal, több mint 1000 fajta gerinctelen állat és 2847 féle növényfaj (ebből 251 ritka, 84 kipusztulófélben lévő) él védelem alatt. A Kárpáti Bioszféra Rezervátum részét képezi az Uglya–Széleslomkai természetvédelmi terület, amely értékes élővilága mellett az itt található barlangjairól is nevezetes (BERGHAUER S. 2010).

Uzsoki Nemzeti Természetvédelmi Park (1999)

A park Kárpátalja Nagybereznai járásában, 39 159,3 hektáros területen fekszik, 17 kisebb természetvédelmi területet foglal magába. A park része a Északkeleti-Kárpátok elnevezésű közös ukrán–lengyel–szlovák bioszféra rezervátumnak. Ez Ukrajna első, határon átnyúló védett területe, melyet az UNESCO 1999-ben a világ bioszféra rezervátumainak kötelékébe sorolt, valamint a természeti örökségek között is nyilvántart. A park területén közel 1000 növényfajt tartanak számon, melyek közül 71 fajta számít ritka növénynek, 12 fajta pedig kipusztulófélben lévőnek. Az itt élő növényfajok közül 41 szerepel Ukrajna Vörös Könyvében, a park növényvilágának 8 csoportja tartozik Ukrajna Zöld Könyvének védett növénycsoportjai közé, 2 növényfaj pedig a nemzetközileg védett növények vörös listáján is nyilván van tartva (POP S. 2002).

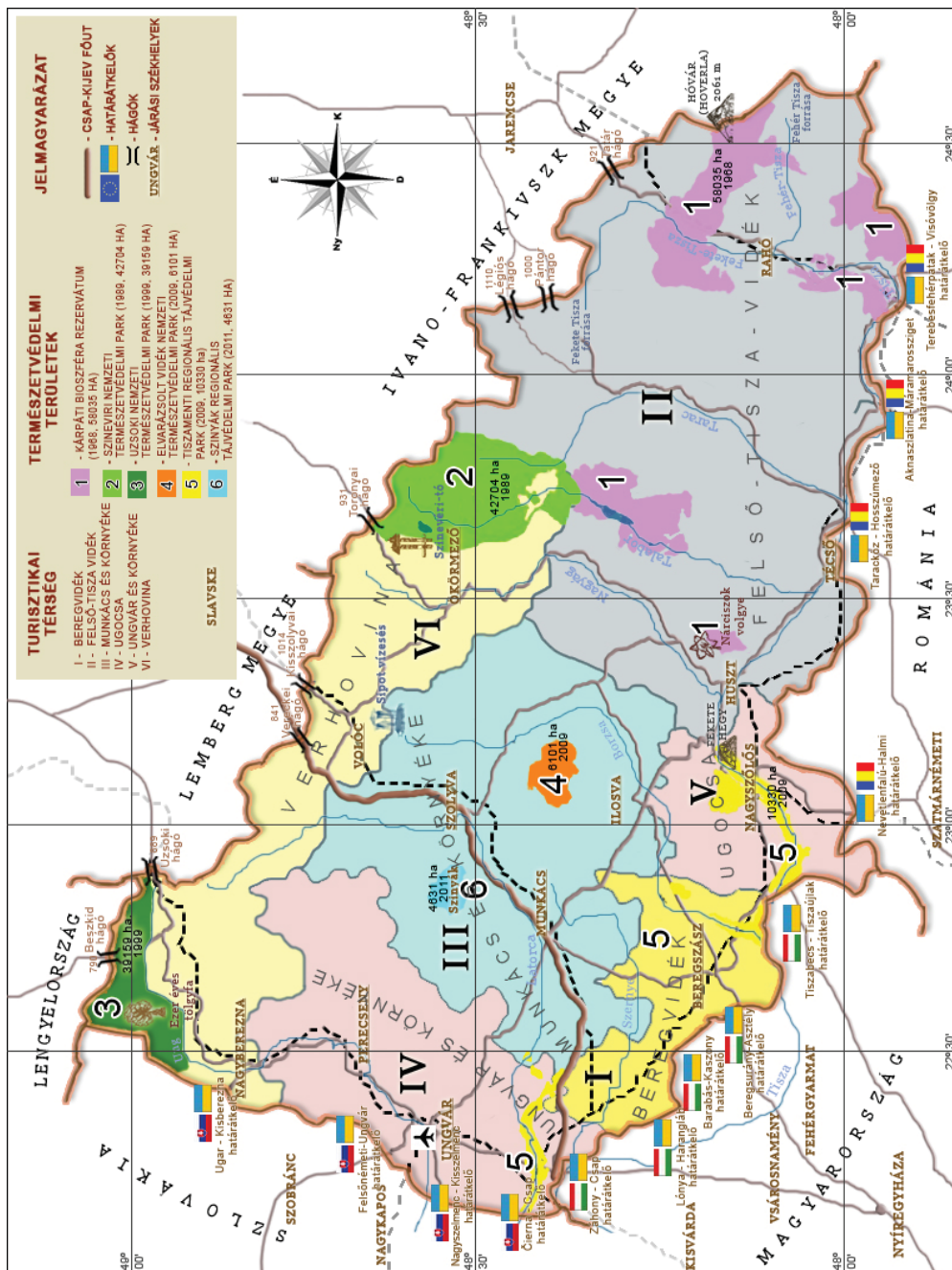
Elvarázsolt Vidék Nemzeti Természetvédelmi Park (2009)

A két kisebb geológiai és hidrológiai jelentőségű természetvédelmi területből álló park az Ilosvai járásban található. Összterülete 6101,0 hektár. Különlegessége a 840 m tengerszint feletti magasságban fekvő tőzegmocsár.

Tiszamenti Regionális Tájvédelmi Park (2009)

Ez az egyetlen teljes egészében a síkvidéken elhelyezkedő tájvédelmi terület Kárpátalján, amely a Beregszászi, Nagyszőlősi, Munkácsi és Ungvári járások egy-egy részét foglalja magába a Tisza egyes szakaszain. A 4 különböző területből álló park összterülete 10 330,66 hektár, melyet az ártéri erdők megóvása érdekében hozták létre (TISZAMENTI REGIONÁLIS TÁJVÉDELMI PARK 2009).

Szinyák Regionális Tájvédelmi Park (2011)

A „legfiatalabb” természetvédelmi terület Kárpátalján, amely a Munkácsi járásban található Szinyák település területén, összesen 4631,29 hektáron terül el (A KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN TALÁLHATÓ ÁLLAMI ÉS HELYI JELENTŐSÉGŰ TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEK ÉS OBJEKTUMOK LISTÁJA 2012.01.01-ES ADATOK SZERINT).

A természeti adottságok és a természeti értékek önmagukban még nem feltétlenül jelentenek vonzerőt is. Ahhoz, hogy egy terület védett növényei és állatai valóban vonzerők legyenek, a legtöbb esetben szükség van olyan interpretációs eszközökre, technikákra, amellyel az adott természeti vagy kultúrtörténeti érték eredményesen bemutatható (MICHALKÓ G. (szerk.) 2011). Kárpátalja természetvédelmi területei igen látogatottak. Több népszerű turistacélpont is található a területükön, mint a Szineviri-tó, a Hóvár (Hoverla)-csúcs, a Nárciszok völgye, a Sipot-vízesés. Viszont többségükben legfeljebb csak a különböző hosszúságú és nehézségű túraútvonalak kidolgozásáig terjed a kínálati és fogadási feltételek és turisztikai környezet kialakítása.

Ellenpéldaként szolgál a Kárpáti Bioszféra Rezervátumban a természetvédelmi terület és a látogatók érdekeinek összehangolásán alapuló ökoturisztikai útvonalhálózat létrehozása.

Az útvonalak megtervezésekor a rezervátum szakemberei az alábbi *elveket* igyekeztek figyelembe venni:

- attraktivitás – az útvonalak a rezervátum legszebb és legérdekesebb területein vezetnek keresztül,
- környezetkímélés – az útvonalak nem okozhatnak kárt a rezervátum ökoszisztémájának,
- önállóság – a jelzőtáblák segítségével vezető nélkül is használhatóak,
- természetesség – az útvonalak felszereltsége kizárólag természetes anyagokból készül és nincs túlszűfolva infrastrukturális elemekkel,
- megfelelő informálás – az útvonalak kezdeténél információs tábla szolgál a turisták útbaigazítására,
- infrastrukturális kiépítettség – pihenőhelyek és felszerelt (tűzrakóhely, ivóvíz, wc, szemetes) táborhelyek vannak az útvonal mentén,
- reklámtévékenység – a turisztikai útvonalak népszerűsítése a médiában, információs anyagok terjesztése ([HTTP://CBR.NATURE.ORG.UA/ECOTUR_U.HTM](http://CBR.NATURE.ORG.UA/ECOTUR_U.HTM)).

Egyáltalán nincsenek viszont Kárpátalján kalandparkok, tanösvények. Az ökoturizmus fellendítését szolgálná, ha nem csak névlegesen, hanem gyakorlati szinten is sikerülne kihasználni a kárpátaljai természetvédelmi területek határmentiségéből adódó lehetőségeket. Elsősorban nemzetközi túraútvonalak kidolgozását, a közös határok mentén fekvő azonos tájszerkezeti egységek, látványosságok összekapcsolását és egységes turisztikai csomagba rendezését értve ezalatt.

5.3.5. Környezeti problémák

A fentiek alapján megállapítható, hogy Kárpátalja figyelemre méltó természeti értékekkel rendelkezik. Főleg a hegyvidéki területeken meghatározó a környezeti szféra, mint a turizmus legfőbb erőforrásának szerepe. Mivel Kárpátalján, Ukrajna számos más

régiójával ellentétben, kevésbé fejlett a nehézipar, a nagy környezeti átalakításokkal járó bányászat és a mezőgazdaság, pozitívként szokás emlegetni a vidék természeti környezetének viszonylagos tisztaságát. Korántsem ilyen kedvező azonban a helyzet a *környezetvédelemre vonatkozó statisztikai adatok* tükrében.

Ami nem rossz, hogy a 27 országos közigazgatási egységből (24 megye, Krími Autonóm Köztársaság, Kijev és Szevasztopol városa) Kárpátalja erdősültség terén (724,0 ezer ha) a negyedik. Szomorú tény azonban, hogy csatornázottság és szennyvíztisztítás tekintetében Kárpátalja országos szinten az utolsó, ugyanakkor 2011-ben 7,788 millió m³ tisztítatlan szennyvíz ömlött a felszíni vizekbe a megye területén (A 2011-ES ÉVRE VONATKOZÓ BESZÁMOLÓ KÁRPÁTALJA MEGYE KÖRNYEZETÉNEK ÁLLAPOTÁRÓL, 2011). Légszennyezettség terén a megye országos összevetésben a 7. helyen áll a helyhez kötött forrásokból származó szennyezés terén (17,4 ezer t), és a 14. helyen a közlekedési eszközök által kibocsátott szennyezés mértékét illetően (68,3 ezer t). Utóbbi adat a megye tranzit jellegét támasztja alá (STASTICAL PUBLICATION REGIONS OF UKRAINE 2012).

Számos olyan antropogén tevékenységgel összefüggő *természeti katasztrófa* történt az elmúlt években, amely hozzájárult Kárpátalja környezetállapotának romlásához. A megyét is érintette a 2000-ben bekövetkezett tiszai ciánszennyezés. Súlyos környezeti károkat okozott a Barátság olajvezeték eltörése 2003 őszén, melynek nyomán 110 tonna kőolaj került a Latorcába, és egy 7 kilométer hosszúságú szakaszon minden élőlényt elpusztított. A megye számára napjainkban a legsürgetőbb feladat az árvízveszély csökkentése, a talajerózió megszüntetése, a felszíni vizek vízminőségének védelme (TARPAI J. – ANGYALOSI S. – DÁLYAI J. – DANCs K. 2009).

Kárpátalján is a regionális klímamodell (REMO) alapján növekszik az éves átlaghőmérséklet. Az éves átlag csapadékmennyiség 3%-os növekedése várható az Ung, a Latorca és a Borzsa vízgyűjtőjében. A Máramarosi-havasokban a növekedés értéke eléri a 9-12%-ot. A téli csapadékmennyiség növekszik, és nem hó, hanem eső formájában hull majd a földre. A várható hőmennyiség csökkenésének nagysága a Máramarosi-havasokban meghaladja a 40%-ot. Mindez elsősorban a síturizmus fejlődésére lesz kihatással. 1000 m alatt már most sem érdemes sípályákat telepíteni. De a kiszámíthatatlan és egyre melegebb időjárás sokszor hóhiányt okoz még a legmagasabb fekvésű pályákon is.

A csapadékos időjárás és az erősödő antropogén tevékenység (erdőirtások) következtében több komolyabb árvíz is sújtotta a megyét az elmúlt években (1998, 2001, 2008 júliusa). Mivel pedig az extrém csapadékmennyiség gyakoriságának növekedése várható a jövőben, főleg az őszi időszakban, újabb árvizek alakulhatnak ki. Az árvízvédelmi töltéseket gyakorlatilag már nem lehet tovább magasítani a legkritikusabb folyószakaszokon. Ezért a folyóvölgyekben épült települések és a vonalas infrastruktúra megvédése érdekében víztározókat kell létrehozni. Ezek később turisztikai célokra is hasznosíthatók. A klímaváltozás kevés pozitív hatásai közül Kárpátalja turizmusának vonatkozásában is kiemelhető a nyári főszezon meghosszabbodása (RADVÁNSZKY B. – SASS E. 2009).

Természeti katasztrófa fenyeget a kiemelkedő turisztikai jelentőséggel bíró aknaszlatinai sótavak környékén is. Az aknaszlatinai bánya egyike volt a Magyar Királyság legjelentősebb sóbányáinak. A sókitermelés évszázadok óta folyamatos ezen a területen. Az utóbbi évek vízbetörései miatt azonban bezárták a 9-es bányát és a 8-as bányában

is leállították a kitermelést, az allergológiai kórház földalatti részei sem működnek. A bányaművelésből kivont régi tárnák sorozatos beomlásai miatt külszíni omlások keletkeztek, jókora kráterek jelentek meg Aknasztatina határában. A helyzet egyre romlik, a beomlások már a terület lakott részeit is veszélyeztetik.

A természeti szféra állapotának romlása, az egyre rosszabbodó tendenciák negatív hatással vannak a gazdasági, társadalmi és infrastrukturális szféra egészére. A természeti katasztrófák következtében számos útszakasz, híd és épület rongálódik meg, súlyos veszteségek érik a gazdaságot és a társadalmat egyaránt. Mindez negatívan befolyásolta/ja a turizmus fejlődését is. Konkrét például szolgál az 1976-ban létrehozott Faúsztatási Múzeum sorsa, amely még az Osztrák–Magyar Monarchia idején épült, és tényleges faúsztatási gátként üzemelt. Az 1998-as, majd a 2001-es árvíz annyira megrongálta, hogy mára már csak romok maradtak az Európában egyedülálló létesítmény helyén.

5.4. A gazdasági szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján

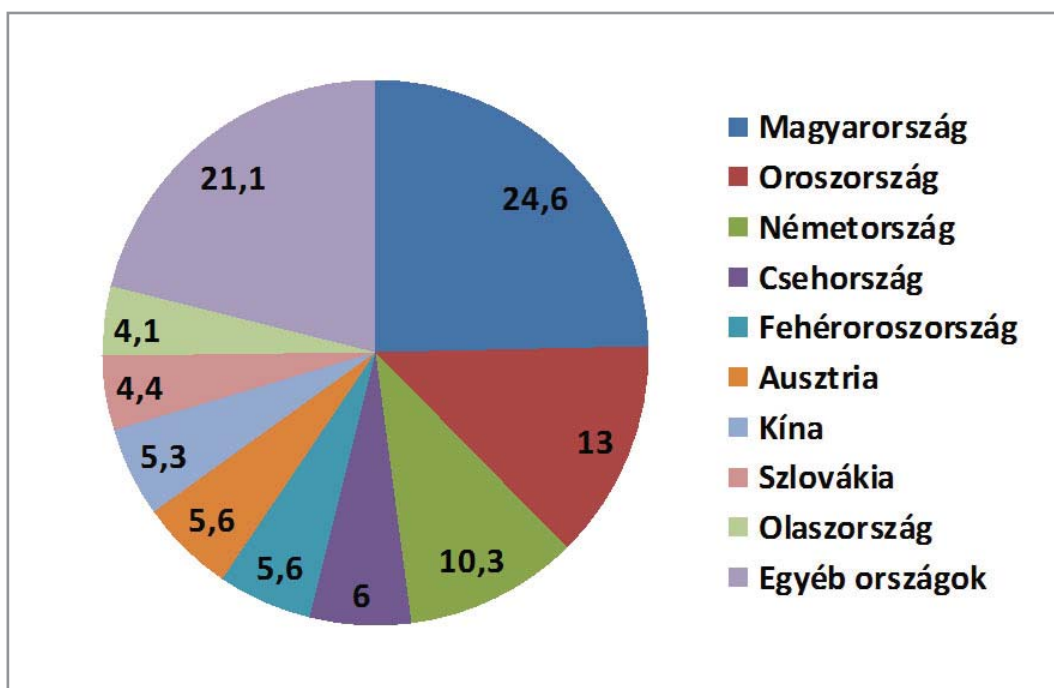
5.4.1. Kárpátalja gazdasága

A *foglalkoztatottság aránya* 2012-ben 58,2% volt (537 700 fő), ami kicsivel alacsonyabb az országos átlagnál (60%). A *regisztrált munkanélküliek száma* 11,8 ezer főt számlált a 2012. január 1-jei adatok szerint, melynek közel fele 35 éves kor alatti fiatal volt. Ez a munkaképes lakosság 1,6%-ának felelt meg (az országos átlag 1,8% volt 2011-ben). A legtöbb munkanélkülit a hegyvidéki Rahói (1292 fő) és Ökörmezői (1044 fő) járásban, továbbá a Nagyszőlősi (1013 fő) regisztrálták, míg a legkevesebbet – Beregszász városában (273 fő). A *tényleges munkanélküliségi ráta* azonban valószínűleg sokkal nagyobb, legalább 9,6%-ra becsülik. A hivatalos statisztikai adatok szerint az *átlagfizetés* 2011-ben 2069 hrvny volt ($\approx 57\,500$ Ft), ez 21,42%-kal kevesebb az országos átlagnál (KÁRPÁTALJA 2011). 2012-ben pedig 13,3%-kal emelkedett.

A régió a történelem folyamán, területi hovatartozásától függetlenül, mindig alacsony gazdasági potenciállal rendelkező *hátrányos helyzetű peremterületnek* számított. Az Ukrajna függetlenségének kikiáltása után következő időszakban tapasztalható nehézkes gazdasági szerkezetváltás csak tovább mélyítette Kárpátalja gazdasági és szociális problémáit. 2000-től lassú felemelkedés volt tapasztalható, amit a bekövetkező gazdasági világválság újra visszavetett. Napjainkban Kárpátalja megye Ukrajna egyik legelmaradottabb régiójának számít. Az ország 27 területi egységéből a 24. helyen áll a területi kiterjedés, 17. a jelenlévő népesség száma alapján, a 22. helyen a havi átlagkereset terén, 25. a bruttó mezőgazdasági termelés alapján, 26. az egy főre jutó GDP terén, ipari termelése országos viszonylatban elenyésző.

A megye *ipari termelésében* a feldolgozóiparnak van a legnagyobb jelentősége. Ezen belül is kiemelkedik a gépgyártás, a vegyipar, az élelmiszer-, a könnyű- és a fafeldolgozó ipar. Jelentős szerepet játszik továbbá a megye gazdaságában a kereskedelem, a mezőgazdaság és a közlekedés. Fejlett ipari létesítmények jobbra a megye síkvidéki területein, főleg Munkács és Ungvár környékén találhatók. A gazdasági világválság az ipar szinte minden ágazatában éreztette hatását. A 2010. évi nagyarányú visszaest követően az

17. ábra. A kárpátaljai termékkivitel célországai, 2011

Forrás: KÁRPÁTALJA 2011; Szerkesztette: TÁRPAI J.

elmúlt évben már egyes ágazatokban növekedés volt tapasztalható. A megye ipara 2012-ben az előző év adataihoz képest 1,4 százalékkal nőtt ([HTTP://WWW.UKRSTAT.GOV.UA](http://www.ukrstat.gov.ua)).

Kárpátalja gazdasági kapcsolataiban hagyományosan a külkereskedelem és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások játsszák a legfontosabb szerepet. 2011-ben termékkivitel terén 23,1%-os, termékbehozatal terén pedig 47,1%-os növekedés volt tapasztalható a megyében. Az exportált áruk közel fele – pontosan 46,5%-a – Magyarországra irányult. Behozatal tekintetében is jelentős szerepet tölt be Magyarország a megye külkereskedelmi kapcsolataiban, mivel Németország és Csehország után a harmadik helyen áll az európai országok viszonylatában. A legfontosabb külkereskedelmi partnereket a 17. ábra szemlélteti. A megye vállalatai és kereskedelmi egységei 2011-ben közel 1,8 milliárd dollár értékű árut importáltak, ami majdnem 50%-kal több, mint a 2010-es évi mutató.

A 2012. január 1-jei adatok szerint Kárpátalján összesen 349,2 millió dollár volt a közvetlen tőkebefektetések értéke, ebből 30,4 millió dollár a 2011-es évben érkezett, ami mintegy 4,2%-kal kevesebb, mint az elmúlt évben. Az egy főre eső befektetések összege így alig valamivel több, mint 280 USD/fő. A befektetők 54 országból érkeztek. A befektetések 2/3-a a következő országokból érkezett: USA, Japán, Ausztria, Németország, Lengyelország, Magyarország.

Kárpátalján több mint 850 vállalkozás működik külföldi tőkével (3. táblázat), ezek közel harmincezer dolgozónak adnak munkát. A megyében ötvennégy ország befektetői vannak jelen, ám közülük a tíz legjelentősebbre jut a befektetések közel 82%-a. Az első helyen Japán áll 45,8 millió dollárral, és csaknem ugyanennyi – 44,6 millió dollár – a részesedése az USA-nak, 39,4 millió a harmadik helyen álló Németországnak.

3. táblázat. Külföldi tőkével működő nagyobb vállalkozások Kárpátalján

Vállalkozás neve	Tevékenységi köre	Alkalmazottak száma (fő)	Befektető ország
Eurokar ZRT	gépgyártás	1000	VW Group tagja
Jabil KFT	elektronika	2000	USA
Yazaki KFT	elektronika	1700	Japán
Fisher-Munkács KFT	soprteszközök	1100	Ausztria
EHO Bútor KFT	bútorgyártás	700	Svédország (Ikea)
Flextronics RT	elektronika	800	Szingapúr

Forrás: [HTTP://UZEZ.GOV.UA/INDEX.PHP?OPTION=COM_CONTENT&VIEW=ARTICLE&ID=47&ITEMID=11](http://uzez.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=11); Szerkesztette: TARPAI J.

A sorban Lengyelország (32,5 millió USD), Ausztria (32 millió USD), Magyarország (31,7 millió USD), Hollandia (25 millió USD), Olaszország (17,4 millió USD), Ciprus (15,5 millió USD) és Málta (12 millió USD) következik. 2011-ben a legtöbb tőkebefektetés (az össztőke több mint 78%) az ipari vállalkozásokba irányult, főként a feldolgozó iparba – 265,5 millió USD, azon belül is olyan ágazatokba, mint a gépgyártás (93,5 millió USD), a ffeldolgozó ipar (32,8 millió USD) és az élelmiszeripar (36,3 millió USD).

Európában az agrártermelés szempontjából Ukrajna, kontinensünk második legnagyobb területű állama, rendelkezik a legkedvezőbb adottságokkal. Területének 20%-a (520 ezer km²) potenciálisan művelhető. Az ország legnyugatibb mezőgazdasági körzete a Kárpátok régiója, mely Kárpátaljára, továbbá Ivano-Frankivszk és Csernyiveci megye területére terjed ki (KARÁCSONYI D. 2007). A kiváló agrárpotenciál azonban önmagában még nem teszi Ukrainát versenyképes világpiaci szereplővé, ahhoz biztos társadalmi és gazdasági háttér szükséges (KARÁCSONYI D. 2010).

Kárpátalja *mezőgazdasági* területeinek aránya 36,9%. A megye talaja közepes ásványianyag-tartalommal rendelkező, humuszban szegény savas talaj. A mezőgazdasági területek 44,2%-a *szántóföld*, ami Ukrajna összes szántóföldjének csupán 0,6%-át képezi. A megye domborzati viszonyaiból fakadóan jelentős a megművelésre alkalmatlan *legelők* (28,9%) és *kaszálók* (21%) aránya, amelyek együttesen meghaladják a szántóföldek mennyiségét.

A *bruttó mezőgazdasági termék* szerkezetében a lakosság gazdaságai 96,1%-os, míg a mezőgazdasági vállalatok 3,9%-os részesedéssel rendelkeztek 2011-ben. 2011. január 1-jei adatok szerint Kárpátalján 1756 mezőgazdasági vállalat, ebből 1606 farmergazdaság, és több mint 244 ezer magángazdaság működött. Az elmúlt 10 évben utóbbiak számának lassú emelkedése figyelhető meg, míg a mezőgazdasági vállalatok száma folyamatosan csökkent. A legtöbb szántófölddel a síkvidéki területek (Ungvár és környéke, Munkács és környéke, Beregvidék, Ugocsa) rendelkeznek. A hegyvidéki területeken kevés a megművelhető mezőgazdasági terület (a legkevesebb szántóföld a Rahói járásban van), ugyanakkor jelentős a legelők és kaszálók száma.

Kárpátalja mezőgazdaságában az *állattenyésztés* dominál (52,9%). Összességében véve a mezőgazdasági állatállomány tekintetében a 17. helyen áll az ország régiói között, ugyanakkor a bárányállományt illetően országos szinten a harmadik volt 2010-ben. Az állati

termékek tekintetében a tejtermelés áll az élen (389,2 ezer tonna). A *növénytermesztés* belül a burgonya (590 ezer tonna), a gabonafélék (315,7 ezer tonna), a zöldségfélék (262,2 ezer tonna) és a gyümölcs- és szőlőtermesztés (97,8 ezer tonna) játssza a legfontosabb szerepet. 2012-ben a megye mezőgazdasági termelése 4,3 százalékkal növekedett. Gyarapodott a szarvasmarha-, sertés-, kecske-, bárány- és baromfiállomány ([HTTP://WWW.UKRSTAT.GOV.UA](http://www.ukrstat.gov.ua)).

Napjainkban újból fellendülőben van a szőlőtermesztés Kárpátalja hagyományos bortermelő vidékein. Rekonstruálják a régi szőlőültetvényeket, újakat telepítenek. 2011-ben 4,1 ezer hektárnyi területen termesztettek szőlőt. A tervek szerint a szőlőültetvények területét 2015-re nyolcezer hektárra bővítik.

5.4.2. A turizmus szerepe Kárpátalja gazdasági életében

A szakemberek körében általános vélemény, hogy Kárpátalja gazdasági életében mind nagyobb szerepet játszik a turizmus. Az ukrainai statisztikai adatgyűjtés hiányos volta miatt azonban nehéz érdemben vizsgálni azt, hogy pontosan mennyivel is részesül a turizmus a megye összbevételeiből. *Turizmushoz köthető statisztikai adatgyűjtés* a következő szegmensekre vonatkozóan történik: gyógyturizmus, turisztikai szolgáltatói engedéllyel rendelkező szervezetek tevékenysége, hotelek és éttermek tevékenysége. Azonban csak a jogi személyként működő vállalkozások adatait gyűjtik be, pedig számos hotelt vagy éttermet természetes személyek működtetnek egyéni vállalkozóként. Így ők nem kerülnek be a hivatalos statisztikákba, ugyanúgy, ahogy a falusi turizmus és az abból származó bevételek sem. A turisták közül pedig csak a szervezett utasokat veszik figyelembe, az egyéni turistákat nem.

A turisztikai szolgáltatói engedéllyel rendelkező szervezetek szolgáltatásait hivatalosan igénybe vevő turisták száma 57 ezer fő volt 2011-ben (belföldi és külföldi turisták, kirándulók). A gyógyüdülési intézmények 80,5 ezer főt szolgáltattak ki 2010-2011-ben. A hotelek által szolgáltatott adatok összesítéséből pedig az derül ki, hogy 131,7 ezer fő vette igénybe hosszabb-rövidebb időtartamra szolgáltatásaikat. A megyei turizmus főosztály közleménye szerint Kárpátalja turistaforgalma 2012-ben 326,7 ezer fő volt ([HTTP://ZAHOLOVOK.COM.UA/KILKIST-TURISTIV-NA-ZAKARPATTI-U-2012-ROTSI-ZROSLANA-3](http://zaholovok.com.ua/kilkist-turistiv-na-zakarpatti-u-2012-rotsi-zroslana-3)). Mindezek ellenére a hivatalos statisztikai adatokat figyelembe véve, valamint a kereskedelmi szálláshelyek és a falusi turizmus tényleges forgalmára vonatkozó becslések alapján a megye turistaforgalmát akár évi 500-600 ezerre is becsülik a kutatók (HOBLIK-MARKOVICS N. 2010).

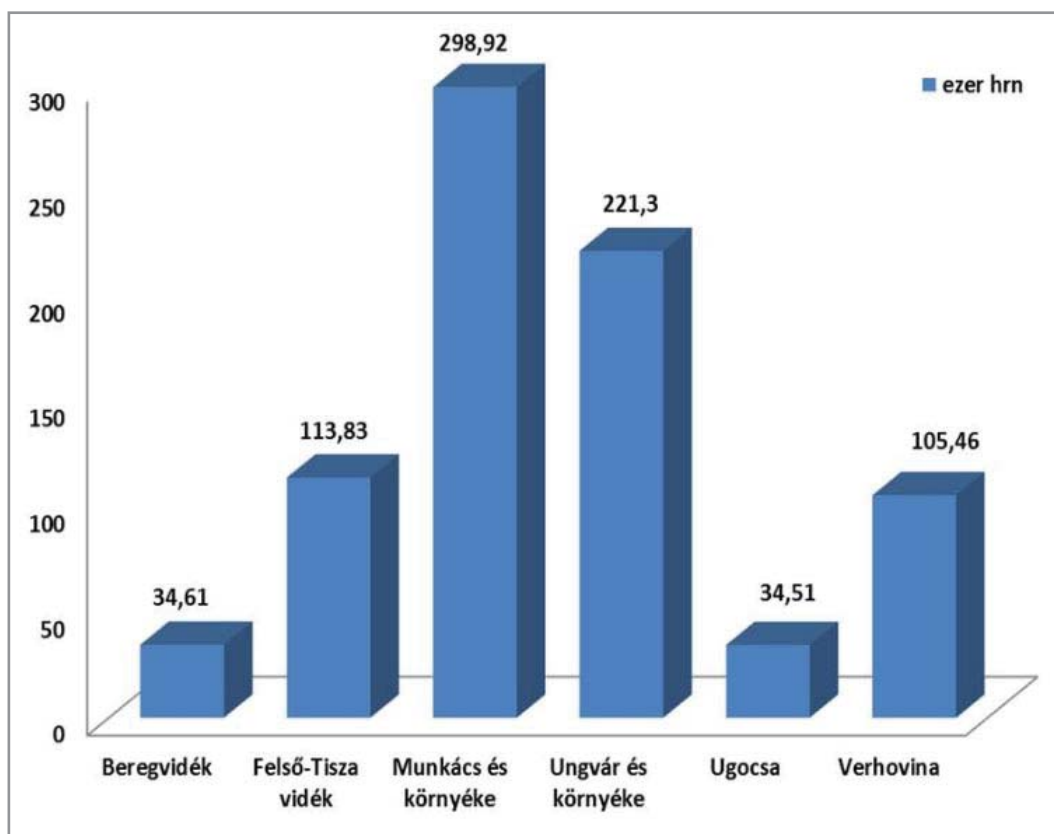
A megyeszerte eszközölt *külföldi befektetések* 2010. január eleji adatok alapján csak kis hányada irányult a turizmus ágazatába (9,3%). A kárpátaljai turisztikai befektetésekre jellemző, hogy túlnyomó többségben belföldi tőkéből származnak, elsősorban az iparosodott keleti és központi régiókból. Ez több okkal is magyarázható: a régió ismeretlensége nyugaton, a korrupció, a túlzott bürokrácia, a bizonytalanság (elsősorban az adópolitika, törvénykezés terén) (TARPAI J. 2010).

2011. január 1-jén új adótörvénykönyv lépett érvénybe, amivel együtt új adónem jelent meg Ukrajnában – az *idegenforgalmi adó (IFA)*. Minden önkormányzatnak joga van megállapítani saját területén ennek mértékét. Az állandó költségvetési hiánnyal

küszködő önkormányzatok ezáltal érdekeltté válnak abban, hogy minden kereskedelmi szálláshelyeket üzemeltető személy (legyen az természetes vagy jogi személy) befizesse a vendégéjszakák után járó adót. Ez vélhetően maga után vonja a turizmust érintő statisztikai adatgyűjtés tökéletesítését is, így a jövőben hitelesebb képet ad majd a turisztikai szolgáltatók tevékenységéről és a turizmus bevételeiről. Az sem mellékes továbbá, hogy ezeket a plusszbevételeket további turisztikai fejlesztésekre lehet fordítani.

2012-ben 39 millió hrivnya (≈ 1 milliárd HUF) volt Urajnában az idegenforgalmi adóból származó bevételek összege, ami 40%-kal több a 2011-ben befolyt IFA összegétől ([HTTP://WWW.UKRINFORM.UA](http://www.ukrinform.ua)). Kárpátalján az önkormányzatok egységesen 1%-ban állapították meg az IFA mértékét. 2012-ben az ebből a forrásból származó megyei költségvetési bevételek 808 000 ezer hrivnyát (≈ 20 millió HUF) tettek ki ([HTTP://ZAK.STS.GOV.UA](http://zak.sts.gov.ua)), ami az országosan beszedett IFA összegének megközelítőleg 2,5%-a volt. A 18. ábra a megyei IFA bevételek eloszlását szemlélteti Kárpátalja turisztikai térségeire (lásd 4. fejezet) lebontva.

A legnagyobb IFA befizetés a Munkács és környéke turisztikai térségből származott 2012-ben. Ez nem véletlen, hiszen ebben a térségben koncentrálódnak a legjelentősebb szanatóriumok. Ungvár és környéke központi jelentőségéből adódóan turisztikailag szintén preferált térség, míg a Felső-Tisza-vidék és Verhovina térségekben főleg a síturizmus miatt jelentős a turistaforgalom és magasabbak ezáltal az idegenforgalmi adó befizetéséből befolyt költségvetési összegek. Beregvidék és Ugocsa turizmusában meghatározóak a falusi

18. ábra. Az idegenforgalmi adóból származó költségvetési bevételek eloszlása, 2012

Forrás: [HTTP://ZAK.STS.GOV.UA](http://zak.sts.gov.ua); Szerkesztette: TARPAI J.

turizmus szolgáltatásai. Ugyanakkor a hiányos jogi szabályozás miatt ezekre egyelőre nem terjed ki az IFA fizetés kötelezettsége.

5.5. Az infrastrukturális szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján

Az *infrastruktúra* olyan eszközök, berendezések, létesítmények és intézmények rendszere, ezek működése, illetve az általuk nyújtott szolgáltatások, amelyek az újratermeléshez (a termelési folyamathoz és annak bővítéséhez) nélkülözhetetlenek és a lakosság szolgáltatási igényeit kielégítik (TÓTH J. (szerk.) 2002). Az infrastruktúra és a turizmus szoros kölcsönhatásban állnak egymással. A *Hágai Nyilatkozat (1989)* szerint a turizmus az emberek minden olyan szabad helyváltoztatását jelenti, mely az állandó lakó-, és munkahelyen kívülre irányul, s egyben jelenti azt a szolgáltatási intézményrendszert is, melyet e helyváltoztatáshoz kapcsolódó szükségletek kielégítése céljából hoznak létre (KOPCSAY L. 2006). Ezért a turizmus fejlődésére közvetlen, vagy közvetve szinte valamennyi infrastrukturális ágazat, illetve alágazat hatással van és viszont. Az infrastruktúra rendszere, alrendszerei, ágazatai vagy elemei minél fejlettebbek, annál intenzívebben segítik a turizmus fejlődését (ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006).

Az infrastrukturális erőforrások *szerepe és jelentősége* abban rejlik, hogy: lehetővé teszik a természeti és kulturális erőforrások attrakcióvá válását, nagy mértékben befolyásolják egy-egy turisztikai célterület jövedelem-termelő képességét és döntő mértékben hatnak a vendégek elégedettségére.

Egy térség vonzereje, látogatottsági szintje nagymértékben függ az *általános, illetve a speciális infrastruktúrájának* a fejlettségétől. A szűkebb értelemben vett infrastruktúra – a közlekedési hálózaton kívül az út-, víz-, elektromos, távközlési és csatornahálózat – mindennemű modern gazdasági tevékenységnek az alapja, a turizmus sem lehet meg nélküle (LENGYEL 2004). A szakirodalom nem egységes abban, hogy mi tekinthető a turisztikai infrastruktúra részének. Sokan kiterjesztő értelemben használják ezt a fogalmat, azaz beleértik a tárgyi fogadóképesség egészét, tehát a szállásadó, vendéglátó, kulturális és szórakoztató intézményrendszert is. Jelen értekezésben különválasztva (általános és turisztikai) elemzem Kárpátalja infrastrukturális szféráját.

5.5.1. Általános infrastruktúra

A turizmus fejlődését számos *infrastrukturális erőforrás* befolyásolja. Az alábbiakban ezek közül a legfontosabbak állapotát vizsgáltam – közlekedés, közművek, kommunikációs hálózatok és szolgáltatások. Kárpátalja határmentiségéből adódóan célszerűnek tartottam külön pontban elemezni a határátkelők infrastrukturális helyzetét is.

5.5.1.1. Közlekedés

A közlekedés és turizmus egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Tulajdonképpen a közlekedés fejlődése hozta létre, vagy inkább eredményezte a turizmus kialakulását (PETYKÓ Cs. 2008). A turizmus versenyképességét sok tényező befolyásolja. Ezek közül

kiemelkedő szerepe van a *fogadóhely megközelíthetőségének*. Ebből a szempontból Kárpátalja adottságai kedvezőek (19. ábra). Földrajzi elhelyezkedéséből eredően Kárpátalja kiválóan alkalmas tranzit szerep betöltésére Kelet-Európa és Nyugat-Európa között, ami pozitívan befolyásolhatja a turizmus ágazatának fejlődését is.

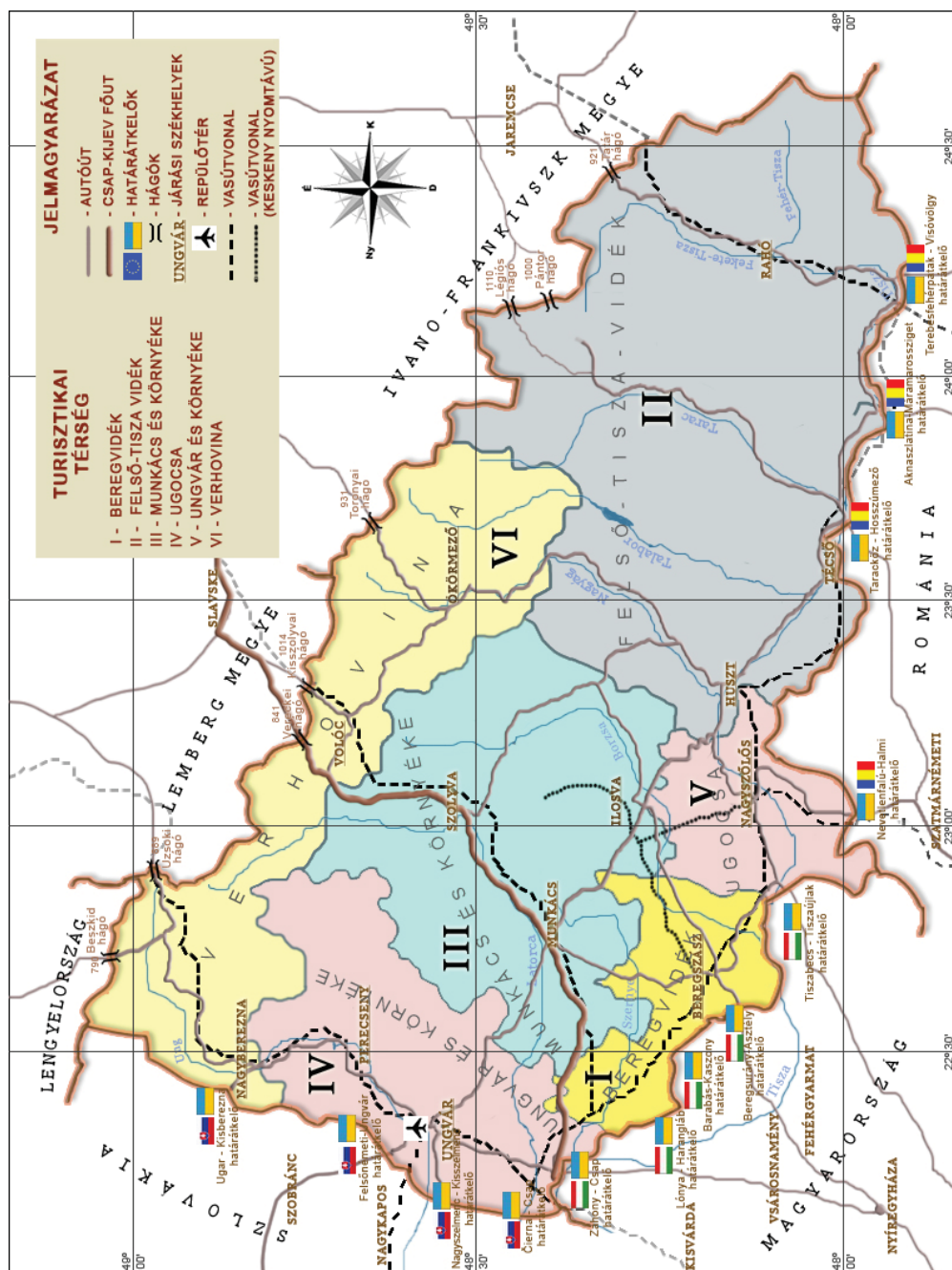

19. ábra. Kárpátalja megközelíthetősége

Forrás: [HTTP://WWW.UZEZ.GOV.UA](http://www.uzez.gov.ua); Szerkesztette: TARPAI J.

A megye fejletlen közlekedési rendszerrel bír (20. ábra). Nem vezet rajta keresztül autópálya, viszont itt halad át az 5. számú páneurópai közlekedési folyosó (Lisszabon-Trieszt–Ljubljana–Budapest–Kijev–Volográd). Az M3-as autópálya az idén már elérte Vaját, 2014-re pedig Vásárosnaményt. Ez minden bizonnyal tovább élénkíti majd a nemzetközi személy- és teherforgalmat a közös ukrán–magyar határtérségben. Kárpátalja szempontjából azonban az lenne igazán kiemelkedő jelentőségű, ha az M3-as autópálya tovább épülne az ukrán oldalon. Erre nézve tervek ugyan vannak, konkrétumok viszont alig, főleg, ami a finanszírozást illeti.

Két országos jelentőségű autót vezet keresztül a megyén: Kijev–Csap (132,9 km) és Munkács–Rohatin (207,5 km). A Kárpátaljai Közútkezelő Szolgálat felügyelete alá tartozó közutak száma 3348,1 km (ebből 636 km állami, 2712,1 km helyi jelentőségű),

Forrás: [HTTP://WWW.UZEZ.GOV.UA](http://www.uzez.gov.ua); Szerkesztette: TARPAJ J.

Forrás: [HTTP://WWW.UZEZ.GOV.UA](http://www.uzez.gov.ua); Szerkesztette: TARPAJ J.

amelyek 97%-a keményburkolatú út ([HTTP://ZAKROAD.GOV.UA/MERZHA-DORIG-ZAKARPATSKOI-OBLASTI-3/MERZHA-DORIG-ZAKARPATSKOI-OBLASTI.HTML](http://zakroad.gov.ua/merzha-dorig-zakarpatskoi-oblasti-3/merzha-dorig-zakarpatskoi-oblasti.html)). Utóbbi adat megtevesztően pozitív képet fest a kárpátaljai közúti viszonyokról. A helyi önkormányzatok gondozásában álló mellékutak nagy része ugyanis burkolat nélküli, rossz állapotban lévő földút.

A megye közútjain 1299 *híd* található, melyek 65%-a a múlt században épült, ezért műszaki állapotuk szintén nem felel meg az egyre növekvő közúti forgalom és terhelés igényeinek. Kárpátalja domborzati viszonyaiból adódó különlegesség, hogy a megye közútjainak közel 62%-a hegyvidéken, 55%-uk folyók közvetlen közelében vezet. Az autópályák hálózatán 26 *hágó* található (BÍLEJ M. 2010).

Összességében megállapítható, hogy a meglévő úthálózat lehetővé teszi a régió belüli közlekedést, általánosságban azonban felújításra, javításra és korszerűsítésre szorul. Ezen kívül, a hálózat bizonyos szakaszain az országutak lakóterületeken haladnak át, ami fennakadásokat eredményez a nemzetközi fuvarozásban, a regionális és helyi közlekedésben (MIKULA N. 2009).

A megye területén belül 477 *autóbuszjárat* üzemel (93 városközi, 384 városon belüli), melyek vonalán naponta 950 autóbusz biztosítja az autóbuszos közlekedést (ENERGETIKA, KÖZLEKEDÉS, KOMMUNIKÁCIÓ 2012).

Ezen felül közel hetven Ungvárról induló távolsági buszjárat üzemel például Lemberg, Luck, Ivano-Frankivszk, Csernyivec, Kijev (Ukrajna); Pozsony, Nagymihály, Homonna, Eperjes, Kassa (Szlovákia); Dobzsina, Prága, Brno (Csehország); valamint Nyíregyháza, Budapest irányába.

Kárpátalja *vasúthálózatában* a legfontosabb szerepet a szovjet érában lefektetett, illetve átalakított *széles nyomtávú vasúti sínek* játsszák. A megyében található vasútvonalak hossza: 606,4 km. *Főbb vasúti csomópontok*: Csap, Munkács, Bátyú, Ungvár, amelyeken helyi vasútvonalak haladnak át (Csap–Ungvár–Uzsok–Lemberg, Csap–Aknaszlatina). *Főbb vasútvonalak*: Volóc–Szolyva–Bátyú–Csap; Sjancki–Stavne–Perecseny–Ungvár–Csap.

Fennmaradtak a megye területén az Osztrák–Magyar Monarchia korabeli *normál nyomtávú és keskeny nyomtávú vasúti pályák* egyes szakaszai is. Keskeny nyomtávú vasúton ma már csak a Nagyszőlős–Komlós szakaszon történik személyszállítás. Az Ilosva utáni egyes szakaszokon már a vágányokat is felszedték. Az üzemeltető szerint a 750 mm-es nyomtávú vasútvonalak fenntartása veszteséges, turisztikai attrakcióvá fejlesztésüket pedig nem preferálja. A negatív hozzáállás a gazdaságossági kifogások mellett azzal is magyarázható, hogy a kárpátaljai vasutak Ukrajna másik 6 megyéjének vasúti hálózatával együtt a Lemberg székhelyű Nyugat-Ukrajnai Vasúthálózat fennhatósága alá tartoznak (<http://railway.lviv.ua/>). A 4521 km hosszúságú vasútvonalakat tömörítő állami nagyvállalat nyilvánvalóan nem kezeli kiemelten a kárpátaljai kisvasút kérdését, sőt a közelmúlt híradásai szerint fel kívánja számolni azt. Ez ellen számos civil szervezet tiltakozott, és közös kezdeményezés is indult a kisvasút megmentésére. Egyelőre nem tudni, hogy az üzemeltető hajlandó-e új megközelítésbe helyezni a Borzsa-völgyi kisvasút problémáját. Pedig a keskeny-, illetve normál nyomtávú vasútvonalak *turisztikai hasznosítására* számos jó példa akad a környező országokban is.

A megye egyetlen működő *repülőtere* Ungváron található (4 „G” kategória). Naponta 1500 utas ellátására alkalmas. Rendszeres járatokat indít Kijev, Donyeck, Harkov, Dnyepropetrovsk, Vinnyica, Rovno, Budapest és Moszkva városokba. Az utóbbi egy évben

azonban jelentősen csökkent a repülőtér kapacitása. A 2011-es évben üzemelő 150 járatból 2012-re 86 maradt meg, jelentősen csökkent az Ungvár–Kijev–Ungvár járat gyakorisága is. Mindez 46,6%-os visszaesést eredményezett a repülőtér utasforgalmában (ENERGETIKA, KÖZLEKEDÉS, KOMMUNIKÁCIÓ 2012).

Munkács közelében a 90-es évek előtt katonai repülőtér működött. Ma ez az objektum nem üzemel. A turisztikai infrastruktúra fejlesztés egyik fontos állomása lenne, ha sikerülne újra beindítani a repülőtér működését. A régió *megközelíthetőségét* nagyban befolyásolja az a tény, hogy 300 km-es körzetben négy repülőtér is van (Budapest, Debrecen, Lemberg, Kassa). Európa távolabbi országaiból és a világ más kontinenseiről érkező Kárpátaljára tartó turisták általában ezeken a légikikötőkön keresztül jutnak el a megyébe.

5.5.1.2. Határátkelők

Kárpátalja határmentiségét mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy a megye *négy országgal is határos*. A közös határszakasz hossza Magyarországgal 136,7 km, Romániával 205,4 km, Szlovákiával 97,852 km, Lengyelországgal pedig 33,4 km ([HTTP://WWW.PVU.GOV.UA](http://www.pvu.gov.ua)).

A szomszédos országokkal való határon számos *határátkelő és ellenőrző pont* működik (21. ábra), ezek közül vannak olyanok, amelyek csak vasúti teherforgalmat bonyolítanak le, így a turistaforgalom szempontjából nem játszanak szerepet. Ilyen az ukrán–magyar határon a Szalóka (Szolovka) – Eperjeske vasúti határátkelő és a „Bátyú” vasúti ellenőrző pont; az ukrán–szlovák határon Kispálos (Pavlove) – Mátyóc (Maťovské Vojkovce) vasúti határátkelő és az „Ungvár” vasúti ellenőrző pont. Az 3. melléklet az Ukrajna és a szomszédos országok között működő, személyforgalmat is lebonyolító határátkelőket mutatja be, melyekből a magyar határszakaszon található a legtöbb. A mellékletben nem szerepel az ungvári nemzetközi repülőtéren található átkelő.

A ukrán–magyar, ukrán–szlovák, ukrán–román határszakaszon a határforgalom a 90-es években, az országokban bekövetkezett társadalmi és gazdasági események hatására folyamatosan változó statisztikai adatokat produkált. A legszembetűnőbb fordulat a járműforgalomban volt megfigyelhető. A vasúti járművek száma az 1990-es évek előtti szinthez képest jelentősen visszaesett és meghatározóvá vált a személygépkocsi-forgalom (BARANYI B. (szerk.) 2009).

A *határátkelők átjárhatósága* nemcsak a határ menti kapcsolatok erősödését befolyásolja döntően, de kihat a turizmus ágazatára is. A hosszú sorok, a bürokratizmus, a korrupció elveszi a külföldről érkező turisták kedvét az országba való belépéstől. A 2012-es labdarúgó-Eb kapcsán külön program került kidolgozásra az ukrán határőrszolgálat számára, melynek fő proirításai: a határok biztonsága, a gyors ügyintézés, a határőrök kulturáltságának emelése, kényelmes feltételek biztosítása a határt átlépő személyek számára.

5.5.1.3. Közművek

A természeti környezetre alapozó turisztikai tevékenységek lényegéhez tartozhat a „közmű-mentesség”, mint a csekély mértékű emberi beavatkozás jele (pl. hegyi gyalogút, kenutúra egy folyón stb.), a turisztikai termékek túlnyomó többsége mégis

igényli az iparosodott társadalmakban már jó ideje általánossá vált energia- és vízellátást. A hulladékgyűjtést és a szennyvízelvezetést ugyan a turista közvetlenül nem igényli (pontosabban az nem feltétlenül érdekli, hogy mi lesz ezen anyagok sorsa, miután a közvetlen környezetéből, például a szállodai szobájából kikerülnek), de a környezet tisztasága iránti elvárásai miatt e szolgáltatások hatékony megszervezésében is érdekelt (DÁVID L. 2007).

A kárpátaljai turisztikai infrastruktúra viszonylagos fejlettsége mellett szembetűnően nagy hiányosságokat lehet tapasztalni az általános (közszolgálati) infrastruktúra terén. A városok, falvak közterei elhanyagoltak, gondozatlanok, a járdák és a közutak minősége sok helyütt katasztrofális. Még a sűrűn lakott síksági területek falvaiban is igen ritka a vezetékes ivóvízellátás, csatornázás, nem megoldott a lakossági szemét kezelése, szinte teljesen hiányoznak a nyilvános illemhelyek. A szemetes folyópartok, az illegális hulladéklerakók, a szennyvízzel teli árkok, a kivilágítatlan köztérek csökkentik Kárpátalja vonzerejét és rombolják turisztikai imázsát.

Még árnyaltabb a kép, ha a kárpátaljai lakások közművesítettségi szintjére vonatkozó hivatalos statisztikai adatokat vizsgáljuk. A 4. táblázat Kárpátalja településeinek infrastrukturális adottságait mutatja be 1995-től kezdődően azokban az években, amelyekről rendelkezésre állt vonatkozó statisztikai adat. Jelenleg a megyében 11 város, 19 városi jellegű település és 579 falu található⁸. Az egy főre jutó lakótér 22,6 m². Ezzel az értékkel Kárpátalja országos szinten a 25.

4. táblázat. Kárpátalja településeinek közművesítettségi szintje

	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Vízvezeték-hálózattal rendelkező települések száma							
Város	10	10	11	11	11	11	11
Városi jellegű település	14	14	13	13	13	13	13
Falu	14	14	12	16	14	14	14
Szennyvízelvezető-hálózattal rendelkező települések száma							
Város	10	10	11	11	11	11	11
Városi jellegű település	13	13	12	11	11	11	11
Falu	4	6	6	9	9	9	9
Földgázellátottság csak természetes, valamint természetes- és cseppfolyós gázzal							
Város	8	9	10	10	10	10	10
Városi jellegű település	10	10	10	14	14	14	14
Falu	88	150	261	353	356	368	400
Földgázellátottság csak cseppfolyós gázzal							
Város	2	1	1	1	1	1	1
Városi jellegű település	10	10	10	5	5	5	5
Falu	482	360	315	223	223	211	179

Forrás: KÁRPÁTALJA 2011; Szerkesztette: TARPAL J.

⁸ Kárpátalja településeinek száma és közigazgatási státusza valamelyest változott az 1990-es évekhez viszonyítva. Míg 1990-ben összesen 599 települést tartottak nyilván a megyében, 2001-ben már 609-et és megváltozott egyes települések közigazgatási besorolása is. 2005-től kezdődően viszont már a máig változatlan közigazgatási felosztás, illetve településrendszer van érvényben.

A 4. táblázatból kiderül, hogy 2011-ben a kárpátaljai városok mindegyike, a városi jellegű települések pedig több mint 68%-a rendelkezett *vízvezeték-hálózattal*, ugyanakkor a falvakban ez az arány csupán alig több mint 2% volt. Ennél is alacsonyabb számadatokat közöl a statisztikai hivatal a *szennyvíz-hálózat* kiépültségét illetően. A városok ebben a tekintetben szintén több, mint 68%-os kiépültséggel rendelkeznek⁹, viszont a városi jellegű települések már csak 57,89%-ában, a falvak pedig alig 1,5%-ában (!) megoldott a szennyvízelvezetés kérdése.

A problémát tovább mélyíti, hogy a megyében található 21 szennyvíztisztító állomás 93%-a felújításra, korszerűsítésre és kapacitásnövelésre szorul. Dombó (Dubove), Bustyaháza (Bustino), Ökörmező (Mizshirja), Gyertyánliget (Kobilecka Polyana), Visk, Técső szennyvíztisztító állomásai romokban állnak, Ungvár és még további 9 járási központ jelenleg működő szennyvíztisztító létesítményei nem képesek ellátni feladatukat, az összegyűjtött szennyvíz tisztítatlanul ömlik a környező felszíni vizekbe. A környezetvédelmi főosztály adatai szerint 2010-ben Ungvár, Beregszász, Munkács, Csap, Rahó, Nagyszőlős, Técső, Huszt, Aknaszlatina, Ökörmező, Nagyberezna, Dombó (Dubove) települések voltak a felszíni vizek legjelentősebb szennyezői a megye területén. Tulajdonképpen csak Szolyva, Ilosva és Huszt városának szennyvíztisztító állomásai biztosítják egyedül, a hivatalos adatok szerint, az előírt normáknak megfelelő víztisztítást a régióban (KÁRPÁTALJA KÖRNYEZETÉNEK A 2010-ES ÉVRE VONATKOZÓ MONITORINGJA 2011)

Megdöböntő állapotok uralkodnak a *hulladékkezelés* terén is. A megye területén évente több mint 350 ezer tonna szilárdhulladék keletkezik, ugyanakkor a Kárpátalján található hulladéklerakók és hulladéktárolók többsége mára betelt. 2010 végén 305 ilyen létesítményt tartottak számon, melyek összterülete eléri a 257,469 hektárt (4. melléklet), mára több mint 4 millió tonna hulladék halmozódott fel bennük. 2011-ben mindössze 9 hulladéktároló rendelkezett a működéshez szükséges engedélyekkel, ezek fogadták be a régióban képződött szilárdhulladék 71,5%-át (KÁRPÁTALJA MEGYE ÖKOLÓGIAI IGAZOLVÁNYA 2011).

Több rendelet és fejlesztési koncepció született, amelyek az egyre növekvő hulladékgazdálkodási problémát hivatottak orvosolni. Ezekben a szervezett hulladékgyűjtés egész megyét lefedő rendszerének kialakítására, az illegális hulladéklerakók felszámolására és ezáltal a folyópartok ártereinek tisztán tartására, a szelektív hulladékgyűjtés bevezetésére és a szakterülethez kötődő külföldi tőkebefektetések ösztönzésére helyeződik a fő hangsúly (A SZILÁRDHULLADÉK KEZELÉSÉNEK PROGRAMJA A 2009-2011-ES IDŐSZAKRA 2009.04.17. N 169; A TELEPÜLÉSEK KÖZMŰVESÍTÉSÉRŐL ÉS EGYSÉGES EGÉSZSÉGÜGYI NAP BEVEZETÉSÉRŐL A MEGYE TERÜLETÉNEK MEGTISZTÍTÁSÁRA 2007.03.12. N 108). Megállapítható azonban, hogy főleg az állami ráfordítások hiányában alig történt előrehaladás az utóbbi években a vizsgált területen. A hulladékgazdálkodás állami felügyelete egyelőre a hulladéktermelési korlátozások megállapítására, a hulladéklerakók számbavételére, tanúsítvánnyal való ellátására korlátozódik.

A szervezett hulladékgyűjtés rendszere folyamatosan fejlődik és a megye mind nagyobb területét lefedi ugyan, de a fő gondot továbbra is az illegális hulladéklerakók,

---

⁹ Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a kárpátaljai városok csatornahálózatának jelentős részét még a második világháborút megelőző cseh fennhatóság ideje alatt építették ki, többnyire elavult állapotban vannak, kapacitásuk nem felel meg a folyamatosan növekedő vízhasználat igényeinek és nem is fedik le a városok teljes területét.

valamint a meglévő hulladéktárolók kapacitásának kimerülése jelenti. A problémát tovább fokozza, hogy szelektív hulladékgyűjtés hiányában nem valósul meg tényleges feldolgozás és újrahasznosítás, így a termelődött hulladék mennyiségének csökkentésére sincs esély. Az ilyen irányú fejlesztések bevezetése jobbára csak a tervek szintjén létezik. Ungváron, Beregszászban és a Felső-Tisza-vidék egyes településein kezdetleges formában próbálkoznak az üveg-, a papír-, a műanyag- és a fémhulladék különválasztásával és összegyűjtésével. Ahogy azonban a *4. mellékletből* is kitűnik, jelenleg egyetlen hulladékfeldolgozó üzem sem működik a megye területén.

Még 2007. augusztus 2-án elfogadásra került A lakossági hulladékkezelés komplex rendszerének koncepciója a Kárpátaljai régióban a 2008-2032-es időszakra. A dokumentum négy korszerű szilárdhulladéktároló és feldolgozó üzem megépítését irányozza elő, amelyek a 13 kárpátaljai járásban képződő lakossági hulladék tárolásának, illetve részleges feldolgozásának feladatát látnák majd el a jövőben. Jelenleg zajlik az erre a célra megfelelő építési földterületek kiválasztása és vizsgálata az Ilosvai, Ökörmezői, Nagybereznai, Huszti járásokban (A 2010-ES ÉVRE VONATKOZÓ BESZÁMOLÓ KÁRPÁTALJA MEGYE KÖRNYEZETÉNEK ÁLLAPOTÁRÓL, 2011).

Kezdeti fázisban van Pisztraházán (Pisztjalovo, Munkácsi járás), Ungváron és Jánosiban (Beregszászi járás) is különböző hulladékkezelő üzemek építése, melyek létrehozásának kezdeményezése azonban szinte minden esetben lakossági ellenvetéseket szült. Ezeknek a konkrét finanszírozási források hiánya miatt kialakult bizalmatlanság szolgált alapul, ami kétségbe vonja a majdani létesítmények valóban korszerű, a környezetre és a helyi lakosokra nézve is egyaránt biztonságos mivoltát. Az is problémát jelenthet, hogy ahelyett, hogy az önkormányzati tulajdonban lévő nonprofit cégek helyett profitorientált külföldi cégek jelentek meg a régióban.

Kárpátalján a *villamosenergia-hálózat* kiépültsége megfelelő, viszont a rendszer igen elavult állapotban van. A megyei szolgáltató közlései szerint a hálózat optimális működését a rossz műszaki állapoton túl a szélsőséges időjárási viszonyok és a növekvő fogyasztási igények is veszélyeztetik. Ami a *földgázellátást* illeti, a megyében található városok 9%-a, a városi jellegű települések 26,3%-a, a falvak 30,92%-a nem rendelkezik földgázvezeték-hálózattal (KÁRPÁTALJA 2011). Ennek ellenére megállapítható, hogy egyedül a gázellátás kiépítésének terén volt jelentős előrehaladás tapasztalható a megyében az 1995-ös viszonyokhoz képest.

5.5.1.4. Kommunikáció

A kommunikációs ágazat Kárpátalja gazdaságának egyik legnagyobb stabilitással és fejlődési dinamikával rendelkező ágazata. A kommunikációs szolgáltatások számának bővülése, a szolgáltatások minőségének folyamatos javulása, a korszerű technológiák bevezetése a mobiltelefonhoz kötődő szolgáltatások színvonalának javulását, kiterjedt internet-provajder hálózat működését eredményezte.

Az UKRTELEKOM országos telekommunikációs vállalat területi hálózatában 333 modern automata telekommunikációs rendszer. A Kárpátalján található vezetékes telefonkészülékek száma 185,1 ezer, melyek csaknem fele-fele arányban oszlanak meg a városi (55,32%) és a falusi (44,68%) vezetékeken belül. A megye egész területére

kivetített átlagban 100 családra 44 vezetékes telefonkészülék jut (KÁRPÁTALJA 2011). Az utóbbi öt évben stagnálás figyelhető meg mind a készülékek számának növekedésében, kis növekedés az egy főre jutó helyi-, illetve távolsági hívások mennyiségében. Ezzel együtt évről évre folyamatosan csökken a közel 400 működő postai kirendeltségen igénybe vett szolgáltatások (levél, távirat, küldemény) mennyisége is.

Mindez többnyire a mobiltelefonok használatának gyors terjedésével magyarázható. A régióban négy nagy mobilszolgáltató van jelen: KYIVSTAR, MTS, LIFE, BEELINE. A legjobb lefedettséggel a síkvidéki területek rendelkeznek, a hegyvidéki területeken, főleg a félreesőbb településeken, gyengébb a lefedettség, de folyamatosan bővül. A határ menti területeken elérhetőek a szomszédos országok mobilhálózatai is. Egyre nagyobb teret hódít az internetes kommunikáció, fejlődik az internetes-telefonhálózat, szinte minden nagyobb településen található internet kávézó.

5.5.2. Turisztikai infrastruktúra

5.5.2.1. Kereskedelmi szálláshelyek

A turisztikai infrastruktúrában kiemelt szerepük van a kereskedelmi szálláshelyeknek. A statisztikai adatgyűjtés korábban már ecsetelt hiányosságai miatt azonban nehéz valós adatokkal szolgálni a kárpátaljai kereskedelmi szálláshelyek számát, forgalmát illetően. Hivatalos adatok csak a jogi személyként működő létesítmények tevékenységére vonatkozóan állnak rendelkezésre. 2010-ben Kárpátalján 67 ilyen kereskedelmi szálláshely üzemelt, melyek közül 33 volt szálloda, 17 ifjúsági szálláshely vagy síközpont, és 17 tartozott az egyéb kategóriába.

Ezekben a szobák száma 2010-ben 2512 volt (5. táblázat). A létesítmények szolgáltatásait 101,5 ezer turista vett igénybe a jelzett évben. A legtöbben a következő helyszíneken szálltak meg: Ungvár (48,1 ezer fő), Munkács (13,4 ezer fő), Rahói járás (7 ezer fő).

5. táblázat. A statisztikailag számontartott kereskedelmi szálláshelyek tevékenységének alapvető mutatói Kárpátalján

	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Szálláshelyek száma	36	38	39	45	61	69	67
Szobák száma	1359	1462	4651	1821	2523	2621	2512
Férőhelyek száma	2838	3152	3496	3801	5367	5554	5380
Szállodai szolgáltatást igénybe vevők száma (1000 fő)	84,2	99,2	121,0	127,0	130,7	104,4	101,5
ebből külföldi	9,2	34,5	33,8	29,2	21,9	15,3	17,5

Forrás: Szvida I. 2011; Szerkesztette: TARPAI J.

Ahogy az 5. táblázatból is kitűnik, a szálláshelyek számának szinte folyamatos növekvése ellenére a turistaszám mégis évről évre csökken. A külföldi turisták száma

2009 óta kis mértékben, igaz, de növekszik a 2005-ös évet követő nagy visszaesés után. A szakértők szerint a turistaszám csökkenése a gazdasági világválsággal magyarázható.

Szállodák

A kárpátaljai szállodák kétágyas szobából rendelkeznek a legtöbbel. 2001-től jellemzően a három- vagy többágyas szobák megszűntek, a felmerülő igényeknek megfelelően viszont megjelentek a luxus lakosztályok. Utóbbiak száma folyamatosan növekszik. Az egyágyas szobák száma változó, 2008-tól számukban kisérték csökkenés figyelhető meg (6. táblázat).

6. táblázat. A szállodai szobák száma kategóriák szerint a nagyobb városokban

	Összesen	Ebből				
		Luxus lakosztály	Executive szoba	Egyágyas szoba	Kétágyas szoba	Három- vagy többágyas szoba
Ungvár	713	51	67	144	363	88
Beregszász	77	8	29	7	20	13
Munkács	242	21	7	41	151	22
Huszt	139	7	15	3	66	48

Forrás: Szvida I. 2011; Szerkesztette: TARPAI J.

Kollégiumok, hostelek

Az olyan olcsó szálláshelyekből, mint a kollégiumok vagy hostelek, kevés van Kárpátalján. A megyében működő középiskolák közül nem sok rendelkezik kollégiummal, melyek befogadóképessége szerény, turisztikai hasznosításuk pedig alacsony szintű. A szakközépiskolák és a felsőoktatási intézmények kollégiumaival is hasonló a helyzet. Ellenpéldaként szolgál a Beregszászban található Kölcsey Ferenc Szakkollégium.

Az elmúlt években a nagyobb városokban megjelentek az ún. hostelek. Ezek jellegzetessége, hogy nem szobákat kínálnak szálláslehetőségként a turistáknak, hanem ágyakat. Sajnos a hostelek működését semmilyen állami támogatás nem segíti, ezért egyre nagyobb nehézségekbe ütközik számukra az árak alacsonyan tartása.

Kempingek

Az elmúlt években újra felértékelődni látszik a természetközelség. Ez a tendencia várhatóan a jövőben is folytatódni fog.

A turizmusban már ma is megfigyelhető a természethez kötődő turizmusfajták iránti kereslet növekedése. Optimális esetben a kempingek ideális feltételeket biztosítanak a természetközelségre vágyó turisták számára. Ukrajna természetvédelmi területekről szóló törvénye is arra utal, hogy a kempingek a természetvédelmi parkok látogatóit szolgáló infrastrukturális elemek közé tartoznak (A TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEKRŐL 1992.06.16. N 2456-XII). A kempingezők szerint a pihenésnek ez a módja nagyobb szabadságfokot biztosít a szállodákénál, individuális és mégis a társas együttlétet kötetlen formában kínáló

lehetőség (PETYKÓ Cs. 2009).

Ennek ellenére Kárpátalján a kemping nem elterjedt szállástípus, amint azt a 22. *ábra* is szemlélteti. Hivatalos statisztikai adatok nem álltak rendelkezésre a kempingek mennyiségét illetően, ezért a turisztikai főosztály és internetes források felhasználásával gyűjtöttem össze a kempingnek minősíthető létesítményeket. Az ábrán feltüntetett kempingek területén általában faházak és sátorozási lehetőség áll a turisták rendelkezésére, a lakókocsis változat kevésbé elterjedt. Szinte mindegyik tó partján terül el, a szolgáltatások fontos kiegészítő eleme a fürdőzés, csónakázás, horgászat, esetleg bújárkodás.

5.5.2.2. Vendéglátó egységek

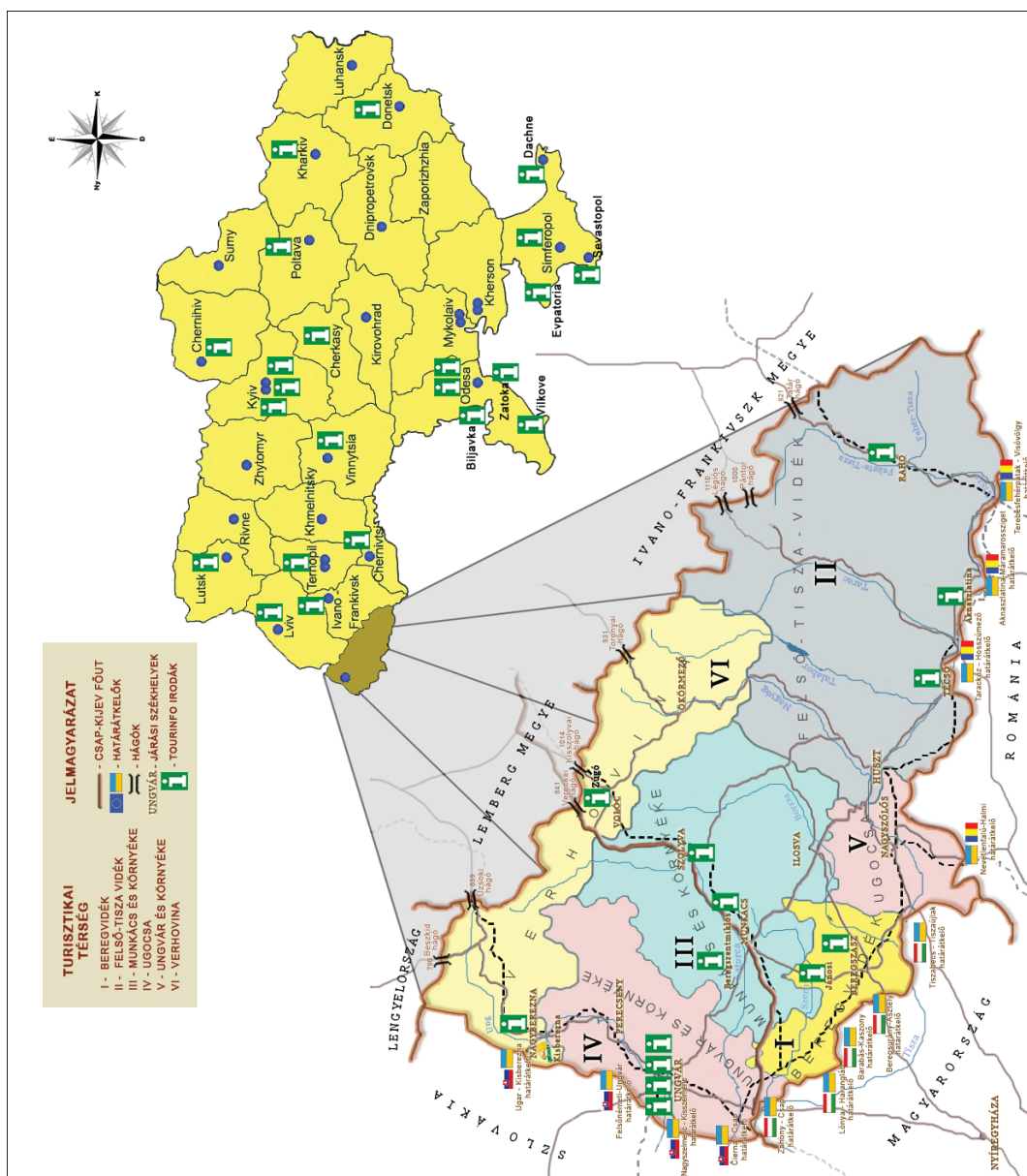
Kárpátalja vendéglátó egységeiről a Kárpátaljai Megyei Állami Statisztikai Hivatal adatai alapján tájékozódhatunk. Sajnos szintén csak a jogi személyként működő intézmények tevékenységéről állnak rendelkezésre hivatalos adatok. A vendéglátó egységekhez tartozó objektumok (kávézók, bárók, éttermek, étkezdék stb.) száma a megyében 2010-ben 544 volt, a férőhelyek száma pedig csaknem elérte a 27 ezret (KÁRPÁTALJA 2011). Az éttermekkel való ellátottság alapján Kárpátalja országos viszonylatában a 25. helyen áll (1990-ben még az első, 1995-ben pedig a negyedik helyen állt ugyanebben a rangsorban!). A folyamatos csökkenés tendenciája figyelhető meg, míg 2000-ben 1164 étterem volt a megyében, addig 2010-re a számuk már 544-re csökkent. Véleményem szerint azonban, a statisztikai adatok mögött nem az éttermek számának csökkenése, hanem a tulajdonviszonyok folyamatos változása áll (magánosítás, egyéni vállalkozásként működtetés, ami már nem kerül be a statisztikákba).

5.5.2.3. Tourinfo irodák

Ukrajnában a turisztikai információs irodák a turisztikai információs központ elnevezést használják, Kárpátalján a Magyarországon is használatos tourinform logó tourinfo változatát. Az országban hivatalosan 56 tourinfo iroda van bejegyezve, melyek többsége nem, vagy csak hiányos kapacitással működik. Jelenleg jól működő tourinfo irodák a turisztikai szempontból népszerű régiókban találhatók: a Krím-félszigeten (Kercs), Kijevben, Nyugat-Ukrajnában (Lemberg, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja) (23. *ábra*).

A megyei közigazgatási hivatal turisztikai kérdésekkel foglalkozó főosztályának adatai alapján Kárpátalja megyében 16 turisztikai információs központ működik. Ezek között nem tartják számon a fiókintézeteket, valamint az olyan irodákat, amelyek nincsenek hivatalosan bejegyezve. Szükségszerű azonban megjegyezni, hogy a főosztály listáján számos olyan szervezet is szerepel, amelyek nem felelnek meg a turisztikai információs központ elnevezésnek. Például civil szervezetek, amelyek turisztikai információ szolgáltatásával is foglalkoznak, de tevékenységük nem csak erre terjed ki (Vidrodzsennya Turisztikai Egyesület a Mozgáskorlátozottak Segítésére), csak szezonálisan működnek (Nagyija Civil Szervezet, Aknaszlatina) vagy tevékenységük körét nézve inkább csak a tourinfo pont elnevezésnek felelnek meg (Inturist Információs Pont, Ungvár). Ez azzal magyarázható, hogy kidolgozott törvényi kritériumok hiányában a főosztály számon tart minden olyan intézményt, amely turisztikai információ szolgáltatással (is) foglalkozik. A

23. ábra. Tourinfo irodák Ukrajnában, 2012

fentiek figyelembe vételével tourinfo irodának minősítható központok területi eloszlása viszonylag egyenletesnek mondható, leszámítva a megyeszékhely hegemoniáját (23. ábra).

Kárpátalján az önkormányzati/állami támogatással létrehozott tourinfo irodák száma elenyésző. A működő tourinfo irodák abszolút többsége egyéni kezdeményezésre alakult, civil szervezatként önállóan tartja fenn magát. Pályázati támogatással jött létre a Beregszászi Turisztikai Információs Központ, az Ungvári Turisztikai Információs Központ, a Tiszántúli Turisztikai Információs Pont.

Egy 2012 decemberében végzett *kérdőíves felmérés* során a kárpátaljai tourinfo irodák tevékenységét, az általuk nyújtott szolgáltatásokat, működésük technikai és személyi feltételeit, munkatársaik idegennyelvtudását vizsgáltam. Az 5. melléklet a felmérésben részt vett tourinfo irodák adatait tartalmazza. A felmérés eredményeképpen megállapítható, hogy a Kárpátalján található tourinfo irodák többsége kiemelt hangsúlyt helyez a belföldi és külföldi turisták naprakész, átfogó tájékoztatásának fejlesztésére, illetve a többirányú, hatékony információszolgáltatás megteremtésére. Az irodákkal egy épületben vagy azok közvetlen közelében lehetőség van térképeket, útikönyveket, képeslapokat, szuveníreket vásárolni, foglalható szálláshely.

Az irodák közötti együttműködések kezdetlegesek, bár elindult egy olyan kezdeményezés az elmúlt évben, amely a kárpátaljai tourinfo irodák működésének összehangolását tűzte ki célul. Hasonló a helyzet az állami szervekkel, önkormányzatokkal való együttműködéssel is: nem gátolják egymás munkáját, igaz nem is segítik azt. Sokkal jobb képet kapunk, ha a turizmus egyéb szereplői és a tourinfo irodák közötti együttműködések vizsgáljuk. A válaszadó szervezetek 80%-a nyilatkozott úgy, hogy jól működő kapcsolatokat ápol kereskedelmi szálláshelyekkel, falusi vendégfogadókkal, utazási irodákkal, éttermekkel és idegenvezetőkkel. Főként a környékükön működőkkel, de tevékenységük során (utazásszervezés) az egész megye területén sikerült kapcsolatrendszer kiépíteni. Az irodák többsége ugyanis a helyi látványosságokon kívül a megyei turisztikai attrakciókat, túrákat és eseményeket is népszerűsíti a turisták körében.

5.6. A társadalmi szféra és a turizmus összefüggései Kárpátalján

5.6.1. Kárpátalja népessége

Demográfia

2012. január 1-jei adatok szerint Kárpátalja *állandó népessége* 1247,7 ezer fő volt, ebből 36,9% városlakó, 63,1% pedig falusi lakos (KÁRPÁTALJA 2011). Ez Ukrajna népességének valamivel több mint 2,7%-át teszi ki. 11 város (köztük 5 – Beregszász, Csap, Huszt, Munkács, Ungvár – megyei jogú város), 19 városi jellegű település és 579 falu található a megyében (6. melléklet). Az 579 kárpátaljai falu 307 községi tanácsba tömörül. A lakosság 20%-a a 215 hegyvidékinek minősített településen él (A HEGYVIDÉKINEK MINŐSÍTETT TELEPÜLÉSEK LISTÁJÁRÓL 1995.08.11. N 647).

A statisztikai nyilvántartás, Kárpátalja közigazgatási felépítéséből kiindulva, a megyét 5 megyei jogú városra és 13 járásra osztja. Ez az alapja a statisztikai hivatal által közölt adatok területi megoszlásának. Ennek megfelelően azonos közigazgatási egységen belül

kezeli például Nagyszőlőst és magát a Nagyszőlősi járást, ugyanakkor külön közigazgatási egységként tartja nyilván Beregszász megyei jogú várost és magát a Beregszászi járást. Ilyen összevetésben a legnépesebb közigazgatási egység a megyében a Técsői járás (173,1 ezer fő), amelyet a sorban a Nagyszőlősi járás (119,2 ezer fő) és Ungvár városa (115,0 ezer fő) követ. A fontos közlekedési csomópontként nyilvántartott Csap, amely 2005-ben kapott megyei jogú városi rangot, rendelkezik a megyében a legalacsonyabb népességszámmal.

Kárpátalja *népsűrűsége* 97,7 fő/km², ami meghaladja az országos átlagot (76 fő/km²), de eloszlása nagyon egyenlőtlen. A legmagasabb népsűrűségi mutatókkal a megye síkvidéki területei (Ungvári, Munkácsi, Beregszászi, Nagyszőlősi járás) és az itt található megyei jogú városok (Ungvár, Munkács, Csap, Beregszász) rendelkeznek (24. ábra). A hegyvidéki területeken jóval alacsonyabb a népsűrűség. A legkisebb mutatóval a Nagybereznai járás rendelkezik (33 fő/km²), amit az Ökörmezői (40,2 fő/km²) és a Rahói járás (47,9 fő/km²) követ. Az előhegyi járások (Ilosvai, Huszti, Técsői), beleértve Huszt megyei jogú város lakosságát is, átlagnépsűrűsége 188,68 fő/km².

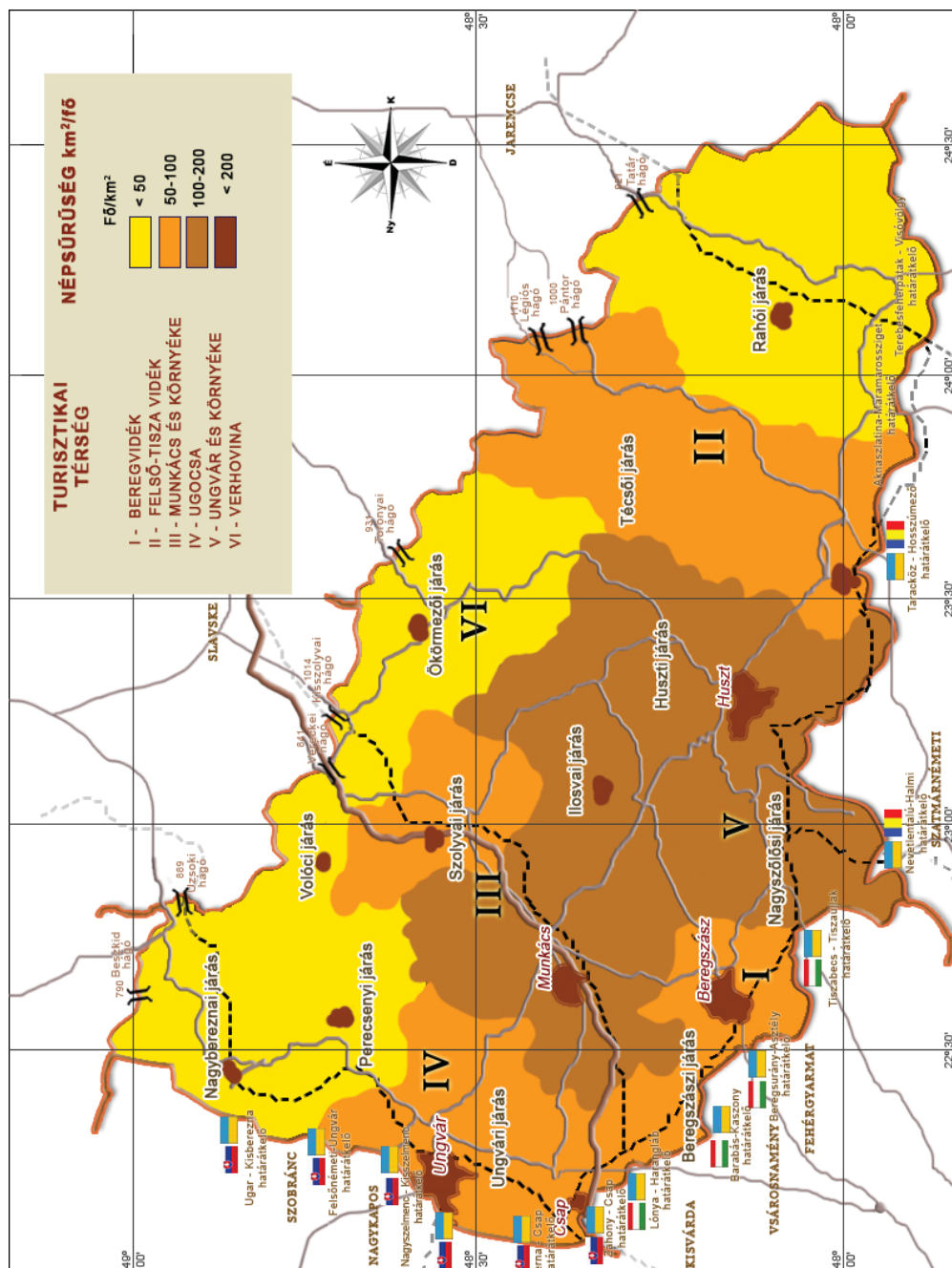
Ukrajna függetlenné válása után az ország demográfiai helyzete jelentősen rosszabbodott. Felgyorsult a népességfogyás és a népesség elöregedése. Az 1991-ben még 52 millió fős népesség száma mára 46 millióra csökkent. Kárpátalján jobban alakultak a demográfiai folyamatok, nem volt ilyen arányú népességcsökkenés megfigyelhető. Annak ellenére, hogy országos szinten napjainkban is folyamatos a népességfogyás (2011-ben –3,1 volt), addig Kárpátalján növekedést mutattak a statisztikai adatok (2,7). Ezzel Kárpátalja a szóban forgó évben egyike volt annak a nyolc területi egységnek a 27-ből, ahol a természetes szaporodás pozitív adatokat produkált az országban (UKRAJNA JELENLÉVŐ NÉPESSÉGE 2012).

A természetes szaporodás együtthatója a megyében magasabb a falvakban (3,3), mint a városokban (2,8). Az országos tendenciával ellenkező pozitív mutató részben a hagyományos családmódel továbbélésével, részben pedig az utóbbi évek szociálpolitikai intézkedéseinek hatásával magyarázható Kárpátalján, amit a *házasságkötésekre és válásokra vonatkozó statisztikai adatok* is alátámasztanak. 1000 jelenlévő lakosra 7,5 házasság és 0,6 válás jutott 2011-ben. A házasságkötések számának alakulása változó tendenciát követett az elmúlt években: 2001 és 2008 között növekedett (6,3–7,4), majd 2009-ben és 2010-ben csökkent (7,1–6,8), 2011-re pedig ismét nőtt (7,5).

A csecsemőhalandóság aránya a megyében 10,6 (1000 csecsemőre számítva). 2011-ben a legmagasabb mutatókkal a Nagybereznai járás (18,6), a legalacsonyabakkal Csap megyei jogú város és a Huszti járás rendelkezett (5,5). A 2010-ben született gyermekek közül minden 100 lánygyermekre 106,1 fiúgyermek jutott. Ennek ellenére a *nemek megoszlása* szerint Kárpátalja állandó népességében a nők aránya 4,14%-kal magasabb (52,7%) a férfiakénál (47,93%).

A megye *migrációs mérlege* az utóbbi két évtizedben veszteséges volt. 1999 óta a migrációs veszteségekben a falusi népesség került túlsúlyba. Az összlakosság számának alakulását nem befolyásoló *belső migráció* terén végzett felmérések szerint főként a hegyvidéki területeken tapasztalható migrációs veszteség, ahonnan a fiatal életkorú lakosság jellemzően a síkvidéki városokba települ át (MOLNÁR D.I. 2009). 2011-ben a 18 közigazgatási egység (5 megyei jogú város és 13 járás) fele produkált negatív migrációs szaldót (Beregszász, Beregszászi járás, Huszt, Huszti járás, Ilosvai, Ökörmezői, Rahói, Szolyvai, Técsői járás). Kárpátalja esetében igen jelentős a megye, sőt, gyakran az ország

Forrás: KÁRPÁ TALJA 2011; Szerkesztette: TARPAI J.

Forrás: KÁRPÁITALJA 2011; Szerkesztette: TARPAI J.

elhagyásával járó, *kifelé irányuló migráció* (MOLNÁR J. – MOLNÁR D.I. 2005). Ennek főbb célországai a FÁK országok, a balti államok, illetve a messzi országok. Ilyen szempontból az Ökörmezői járás áll az élen, ahol a kifelé irányuló migráció 1000 jelenlévő lakosra számított szaldója 2011-ben -3,3 volt, a második Beregszász városa -2,4-es értékkel.

Ukrajnában fennállása óta egyszer tartottak *népszámlálást*, mégpedig 2001-ben. Az általános gyakorlat szerint 10 évente szerveznek cenzust, de az országban a 2011-ben tartandó soros népszámlálást 2013-ra tették át. A több mint egy évtized alatt jelentős demográfiai változások mentek végbe országos és megyei szinten egyaránt, amelyekről igazán hiteles képet csak az új népszámlálási adatok tükrében lehetne adni.

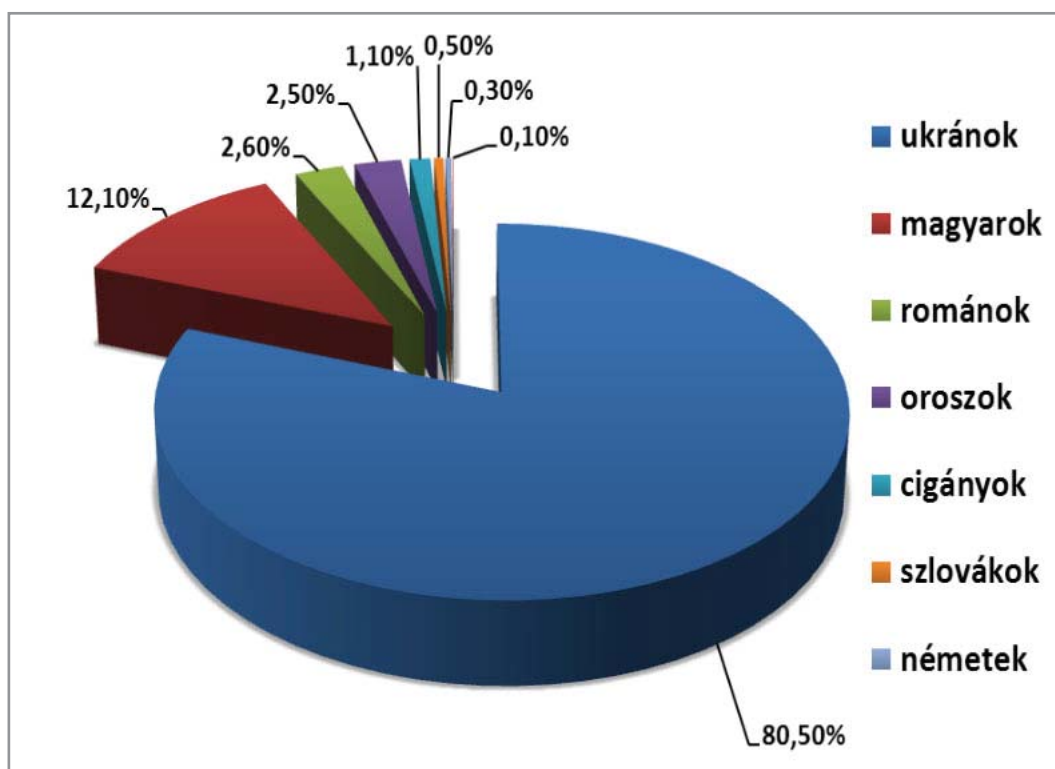
Nemzetiségi összetétel

Kárpátalja társadalmi fejlődését jelentős mértékben befolyásolták a vidék történelmének meghatározó szakaszai: az ezeréves magyar, az 1920–1939 közötti csehszlovák, az 1945–1991 közötti szovjet és természetesen az 1991-től tartó független Ukrajnához tartozás időszaka. Az ütköző területi elhelyezkedés és a határmódosítások különböző nemzetiségek keveredését és egy kötelékbe tartozását idézték elő. A honfoglaló magyarok a Vereckei-szoroson átkelve itt hozták létre első településeiket. A tatárdúlás után az elnéptelenedett vidékre települtek szászok, ruténok, románok, akik ezután együtt éltek a magyarokkal (KERESZTYÉN B. 2001). A XX. században jelentős számban telepedtek meg a vidéken csehek, oroszok. Napjainkban több mint 100 nemzetiség képviselői élnek a régióban, de ebből csak nyolc aránya haladja meg az össznépességen belül a 0,1%-ot (25. ábra).

A különböző kultúrák és nemzetiségek az utóbbi években Ukrajnában felerősödni látszó nacionalista villongások ellenére is békében élnek egymással. Az évszázados együttélés egészen egyedi etnokulturális viszonyokat és hangulatot, jellegzetes néprajzi és kulturális hagyományokat alakított ki Kárpátalján, ami sok turistát vonz a vidékre (TARPAI J. 2010). A vidék gazdag kulturális örökséggel rendelkezik. Az Ungváron található szabadtéri néprajzi múzeum, a Viskén található tájház vagy az Alsókalocsai (Kolocsava, Ökörmezői járás) skanzenek tárlatai valóság-hű betekintést nyújtanak a Kárpátalján élő különböző nemzetiségek hagyományaiba és kultúrájába.

A terület legnagyobb lélekszámú nemzetisége az **ukrán**, vagy sokak szerint a *ruszin*. A hivatalos ukrán politika nem ismeri el a ruszinokat külön nemzetként, csak mint etnikai csoportot tartja számon (MAGOCSI P.R. 2006). Ennek ellenére a ruszinok (latinos elnevezési forma a „rutén”, a „ruszin” önmegnevezés) az ukrántól különálló nemzetnek vallják magukat. Kárpátalján az ukránok (ruszinok) etnikai határa a hegyek és a síkság határán húzódik, bár egyre inkább elmosódó határról beszélhetünk. Két fő csoportjuk van: a hegylakók (verhovinaiak) és az alföldiek (dolisnyákok).

A hegylakó ukránok (ruszinok) három csoportja található Kárpátalján: a bojkok, a lemők és a huculok. A *bojkok* tömbben a Volóci és az Ökörmezői járásban élnek. A XV–XVIII. század folyamán telepedtek itt le. A Nagybereznai és Perecsenyi járás néhány községében élő *lemők* a kárpátaljai ukránok (ruszinok) legkisebb csoportját alkotják. A XV. században jelentek meg a vidéken. Legkésőbb települtek be a *huculok*. Kárpátalján, Rahó környékén él a huculság 10%-a, a többi Galíciában és Bukovinában. A síkságon élők, a *dolisnyákok* nevüket a „dolina” (völgy) szóból kapták. Az első ukránokat (ruszinokat) a XIV. században telepítették be a megüresedett magyar falvakba. Jelentős részük – főleg

25. ábra. Kárpátalja nemzetiségi összetétele, 2001

Forrás: KÁRPÁTALJA 2011; Szerkesztette: TARPAI J.

Ugocsában – beolvadt a magyarságba. Ez a csoport őrizte meg legkevésbé a ruszinság sajátosságait (GÖNCZI A. 2008).

A kárpátaljai **magyarság** több mint háromnegyede a határ mentén húzódó, mintegy 20 kilométeres sávban él. A tizenhárom kárpátaljai járás közül csak a Beregszászi járásban vannak a magyarok többségben. A tiszahát falvai első ránézésre akár a határ magyar oldalán is lehetnének, az itt épült családi házak és templomok megszólalásig hasonlítanak a Magyarországon megszokott faluképhez (SÓS J. – FARKAS Z. 2004).

A nemzetiségi sokszínűséggel szorosan összefügg a jellegzetes kárpátaljai gasztronómia és ízvilág kialakulása. Az utóbbi évek tapasztalatai szerint a mindezekre ráépülő kulturális rendezvények, fesztiválok, egyéb programok kiemelt turistacsalogató jelentőséggel bírnak. A nemzetiségi összetétel egyértelműen befolyásolja Kárpátalja turizmusának küldőpiacát is. A legtöbb külföldi turista a volt Szovjetunió tagállamaiból, illetve Magyarországról, Csehországból, Szlovákiából, Izraelből, az USA-ból érkezik. Ezek túlnyomó többsége nem pusztán szép tájat keres, ha Kárpátaljára utazik, hanem történelmi emlékhelyeket látogat, rokoni, baráti szálakat kutat fel, nosztalgiázni szeretne. A Szovjetunió felbomlott ugyan, de az a korosztály, amelynek tagjai életük nagyobb részét benne élték le, egyfajta nosztalgiát éreznek a korábban egybe tartozó területek iránt. Gyakori, hogy szinte „haza jönnek” az Oroszországból érkező turisták. De a nosztalgia turizmus sok cseh, lengyel, román vagy éppen zsidó származású turistát is vonz a vidékre. A nosztalgia turizmusra jellemző utazási motivációk a Magyarországról érkező turisták körében is felfedezhetőek. A Vereckei-hágó, a munkácsi vár, a Rákóczi-emlékhelyek és a régi Magyarország korának felidézése jelenti Kárpátalja legfőbb turisztikai vonzerejét az anyaországi turisták számára.

Vallási felekezetek

A soknemzetiségűségnek megfelelően a megye népességének felekezeti megoszlása is színes képet mutat. A szovjet érában a vallásos életszemléletet és felfogást igyekeztek minden eszközzel kiirtani az emberek életéből. Erre a vészterhes időszakra következett az enyhülés, majd a rendszerváltás, ami magával hozta a vallási élet újjáéledését Kárpátalján. 1989 után tömegesen jegyezték be újra vallási szervezeteket, rehabilitálták a görögkatolikus egyházat, az emberek szabadon gyakorolhatták a vallásukat (BOTLIK J. – DUPKA GY. 1991). A sok évtizedes tiltás és visszaszorítás eredményezte azt, hogy a megyében a különböző egyházak híveinek száma állandó, sőt folyamatosan emelkedik. Kárpátalja legszámosabb felekezete a *pravoszláv* (vagy ortodox, ami további két ágra oszlik: a moszkvai- illetve a kijevi pátriárka fennhatósága alá tartozóra), amely körülbelül 600 000 hívet számlál. Ezt követik a *görögkatolikus* (300 000 ezer fő), *református* (77 000 fő), *római katolikus* (40 000 fő) és a *kisebb újprotestáns egyházak*.

Oktatás és iskolai végzettség

Kárpátalján 2011/2012-es tanév kezdetén 552 óvoda (43,9 ezer fő), 679 általános- és középiskola (154,0 ezer fő), 18 szakközépiskola (8,6 ezer fő), 10 I-II. akkreditációs szinttel rendelkező (5102 fő) oktatási intézmény (technikum, college) és 6 III-IV. akkreditációs szinttel rendelkező (22 234 fő) felsőoktatási intézmény (akadémia, egyetem, főiskola) működött (KÁRPÁTALJA 2011). A megyében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (7,6%) az össznépességen belül jóval elmarad az országos átlagnál (12,4%). A hivatalos statisztikai adatok szerint 2011-ben a turizmus ágazatában dolgozók 43,7%-a rendelkezett egyetemi vagy főiskolai végzettséggel (KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS 2011).

Bizonyos szintű fejlődés tapasztalható a turizmus szakember ellátottság képzésében. *Turisztikai képzés* mára több helyen is folyik a megyében: az Ungvári Nemzeti Egyetemen, a Kárpátaljai Állami Egyetemen, a Munkácsi Állami Egyetemen. A 2000-es évek végén beindult képzések évente 80-100 bachelor illetve magszteri turisztikai diplomával rendelkező végzöst bocsátanak ki. Ez a szám, véleményem szerint, nem elégíti ki ugyan az ágazat növekvő igényeit, de kiemelten fontos a kárpátaljai turizmus fejlődésének szempontjából. Különösen szomorú az a tény, hogy egyáltalán nincs magyar nyelvű turisztikai képzés, annak ellenére, hogy a térségbe érkező turistaérkezések számát tekintve a magyar turisták száma kiemelkedő (HANUSZ Á. 2010). A 2013–2014-es tanévtől kezdődően előreláthatólag ezen a téren is történik előrelépés, mert a tervek szerint a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán beindul a magyar nyelvű turizmus képzés.

5.6.2. Az ember alkotta vonzerők szerepe a turizmusban

5.6.2.1. Épített örökség

Az épített örökség emlékei a természeti erőforrások mellett Kárpátalja turizmusának másik meghatározó alappillére képezik. Turisztikai vonzerejük a rendszerváltás utáni években még inkább megnövekedett. A megnyíló határok a nyugatról érkező turisták számára is megismerhetővé, újrafelfedezhetővé és nem utolsó sorban elérhetővé tették a vidék építészeti emlékeit. Ilyen szempontból kiemelkedő szerepük van a jelentős történelmi

múlttal rendelkező váraknak, kastélyoknak, egyéb épületeknek, emlékhelyeknek. Ezek legnagyobb része (Vereckei-hágó, munkácsi vár, beregszászi Bethlen-kastély, tiszaujlaki Turul-émlékmű, az Árpád-vonal bunkerei) az *egyetemes magyar történelem* korszakait idézik. Ugyanakkor a belföldi és a volt Szovjetunió országaiból érkező szocreál stílushoz szokott turisták számára szintén igazi élményt jelent a történelmi épületek múltidéző jellege.

Egyedi értéket képviselnek Kárpátalján a *ruszin kultúra* építészeti emlékei (fatemplomok), valamint a *csehszlovák* fennhatóság éveiben épült impozáns, a konstruktivizmus jegyeit magukon viselő épületek az egykori cseh negyedben Ungváron (Galagó) és a megye különböző városaiban. Ezen felül a vidék gazdag *templomépítészeti hagyományokkal* rendelkezik, ami számos turistát vonz a vidékre (TARPAI J. 2009). Kárpátalján találkozik egymással a keleti és a nyugati kereszténység civilizációja. Ez a „találkozás” a templomépítészetben is megfigyelhető, ez adja a kultikus építészeti formák keveredését és sokféleségét a régióban.

Az épített örökség fontos, turisztikai vonzerőt (is) képző elemei a *falusi porták*. Sajnos az identitásformálásban is nagy szerepet játszó falusi kép sokat változott az elmúlt évtizedekben a hagyományos építkezés kárára. A kárpátaljai magyar falvakban csak itt-ott találhatunk eredeti formájukban fennmaradt házakat, de ezek többsége is nagyon rossz állapotban van. Az értékörző, és az ezzel szoros összefüggésben lévő turizmusközponitú gondolkodásmód, valamint az anyagi eszközök hiánya a helyi önkormányzatok részéről nem jósol szebb jövőt a megmaradt falusi építészeti értékek számára sem. Szerencsére akad azonban néhány kivétel is, mint például a viski tájház. A falusi turizmus generálta értékörzés érvényesülésének szép példája a nagy gonddal berendezett falusi porta (7. melléklet).

A Felső-Tisza-vidéken és Verhovinán kissé lassabban érvényesülnek a globalizáció hatásai és a hagyományos értékrend felbomlásának tendenciája. Ennek köszönhetően sokkal több hagyományos faluképpel találkozhatunk ezeken a vidékeken. Ugyanakkor érzékelhetően elindult az a „pusztító” folyamat, amely során a módosabb gazdák a fazsindelyt bádogtetőre, a házakat borító fa burkolatot műanyag lambériára cserélik, felbecsülhetetlen károkat okozva ezzel a hegyvidék autentikus környezetének, turisztikai imázsának és épített örökségének.

Középkori templomok

Kárpátalja középkori templomai kivétel nélkül magyar templomok. Mivel a magyarság legnagyobb számban az alföldi részen él, a középkori kőtemplomok a Tisza mentén vagy annak legfeljebb 30 kilométeres vonzáskörzetében találhatók, legnagyobb sűrűséggel Beregvidék, Ugocsa és Ungvár környezetében (26. ábra).

A kárpátaljai középkori templomok kisebb részt a romanika, nagyobb részt, a gótika emlékeit mutatják. Sok templomnak van még ma is gótikus kapuzata, melyek közül egy-kettő kifejezetten látványos. Szintén feltűnően sok a megmaradt mérműves ablak. A templomok nagyobb része reformátusok kezében van, akik nagyon gyakran festői, fiatornyos sisakú harangtoronyokat emeltek (HORVÁTH Z. GY. – KOVÁCS S. 2002). Ennek legimpozánsabb példája a *csetfalvai református templom*, amely szinte kötelező látványossági eleme minden ezen a vonalon húzódó turistaútvonalnak.

A Kárpátalján található legkülönlegesebb középkori templom az Ungvár külvárosában álló Árpád-kori *gerényi rotunda* (körtemplom), amely a XIV–XV. századi gótikus freskófestészet nagy témagazdagságú, kiemelkedő színvonalú emlékeit őrzi. Szintén különleges

a jelenlegi formájában 1418-ban épült *beregszászi római katolikus templom*, amely Kárpátalja legmonumentálisabb középkori temploma (DESCHMANN A. 1990). De szebbnél szebb ősi templom található Kincseshomokon, Császlócon, Bátfán, Palágykomorócon, Szürtén, Munkácson, Mezőkaszonyban, Jánosiban, Nagybégányban, Kígyóson, Kismuzsalyban, Mezőváriban, Tiszabökényben, Akliban, Csepében, Feketeardőban, Szőlősgyulán, Nagyszőlősen, Salánkon, Huszton, Visken és számos más településen is (26. ábra), (KOLLÁR T. (SZERK.) 2013).

Fatemplomok

A kárpátaljai templomépítészet egyedülálló példái a ruszin fatemplomok. Ezeket az építészeti remekműveket népi ácsmesterek egyetlen vasszög nélkül ácsolták olyan sajátos építészeti stílusban, amely csak az adott vidékre jellemző. A legrégebbiek a XV–XVI. századból származnak, de a legtöbb a XVII–XVIII. században épült. A kárpátaljai fatemplomokat alapvetően 2 stílus és 4 típus köré csoportosíthatjuk.

A gótikus és a barokk stílus mellett, a kárpátaljai ukránok (ruszinok) néprajzi csoportjainak elnevezésével beszélhetünk bojkó, lemkó, hucul és dolisnyák típusú fatemplomokról (HORVÁTH Z. GY. – KOVÁCS S. 2002).

A kárpátaljai románok is egyedi fatemplomokat emeltek (Alsóapsa (Gyibrova), Közéapsa (Szerednye Vogyane) Felsőapsa (Verhnye Vogyane)), melyek a határ túloldalán, Romániában, az azonos tájegységen található kortárs testvérei közül nyolcat a világörökség részének nyilvánítottak még 1999-ben.

Jelenleg több mint 60 műemlék fatemplom található a megyében, melyek közül a legértékesebbek területi elhelyezkedését a 26. ábra szemlélteti. Ez a szám azonban csak a töredéke az egykor létezett szebbnél szebb alkotásoknak. Ma legtöbbjük ortodox kézen van, egy részük görög katolikus híveket szolgál, míg megint másokat múzeumként üzemeltetnek. Számuk azonban ijjesztő mértékben fogy. Egy nemrégiben közzétett felmérés szerint évente két fatemplom válik az enyészet martalékává, legtöbbször tüzesetek miatt.

A román példán felbuzdulva Kárpátalja vezetése is szeretné a világörökség részévé nyilváníttatni a faépítészet e megmaradt remekeit, de a kezdeményezés megvalósítása egyelőre anyagi forrás hiányában várat magára.

Várak, várkastélyok, várromok

Kárpátalja épített örökségének legjelentősebb turisztikai látványossága a jó állapotban fennmaradt *munkácsi és ungvári vár*. A két műemlék épület múzeumi tárlatoknak ad helyet, különböző kulturális események színhelye, szinte egész területük látogatható. A *beregszentmiklósi-várkastély* sokkal rosszabb állapotban maradt ugyan fenn, de turisztikai hasznosítása egyre hatékonyabb, és folyamatban van az épület felújítása is. A *dolhai-várkastély* sorsa közel sem alakult ilyen jól. A nagyon rossz állapotú épületben ma is kórház működik, történelmi-kulturális-építészeti értékei folyamatosan pusztulnak, turisztikai látogatottsága alacsony.

Jelentős turisztikai vonzerővel rendelkeznek a Kárpátalján található *várromok* is, melyek közül a legismertebbek a nevickei, a szerednyei, a kovászói, a huszti, a nagyszőlősi Kankóvár, és a királyházai Nyalábvár romjai. Még a tatárjárás előtt számos *földvár* állt a vidéken, melyek létezését régészeti ásatások is alátámasztották (Őrhegyalja, Gut, Beregdéda, Mezővári, Árdánháza (Ardanovo), Visk), de mára csak az emlékekben élnek, számos monda és elbeszélés alapját képezve.

Paloták, kastélyok, udvarházak

Kárpátalján a kastélyépítészetnek kevesebb emléke maradt fenn a történelmi Magyarország más részeihez viszonyítva (KOVÁCS S. 2008). Ez részben a vidék peremterületi elhelyezkedésével, részben hányatott történelmi sorsával magyarázható. Ennek ellenére számos olyan impozáns palotát, kastélyt, kisebb kúriát és udvarházat találunk, amelynek építése az ország, illetve a vidék egykori földesurainak tekintélyéről és ízléséről tanúskodik. Ezek javarészt a XVI–XIX. században épültek, a legkülönbözőbb építészeti stílusok jegyében.

A történelmi Magyarország idején emelt különböző hivatalok és paloták ma is a kárpátaljai városok meghatározó, arculatformáló épületei. Ezek között elsőrendű szerepet töltenek be az egykori *vármegyházak* (pl. Ungvár, Beregszász, Nagyszőlős) és *városházak* (pl. Munkács, Beregszász), továbbá a különböző hivatali épületek, mint az ungvári pénzügyigazgatósági palota, a beregszászi törvényszéki palota, a beregszászi pénzügyigazgatósági palota. A polgárosodó városok elengedhetetlen és a kor ízlésének megfelelő épületei voltak a *színházak* (Munkács, Ungvár), a *kaszinók* (Úri kaszinó – Beregszász), a *szállodák* (pl. Hungária, Grand Royal – Beregszász, Korona – Ungvár, Csillag – Munkács), a *bankok* (pl. Alföldi Bank – Beregszász, Kereskedelmi Bank Rt. – Ungvár), az *oktatási intézmények* (pl. a beregszászi, munkácsi, ungvári főgimnázium) és az egyéb középületek (nagyszőlősi árvaház) is, valamint az egykor jelentős *zsidó hitközség tulajdonát képező épületek* (pl. az ungvári, huszti zsinagóga, beregszászi rituális fürdő). A történelmi változások következtében ezek nagy része elvesztette eredeti funkcióját, ami állapotuk leromlásával járt együtt. Az idő múlásával a szovjet hivatalok szocreál stílusú és az egész birodalomban egységes minta szerint épített új közigazgatási palotákba költöztek a „burzsoá” külsejű műemlék épületek helyett. Persze jó néhányban ma is hivatal, esetleg képtár vagy múzeum, oktatási intézmény működik. Sajnos azonban általános tendencia, hogy karbantartásuk akadozik, teljesen átépítik, esetenként lebontják a régi épületeket. Ijesztő méreteket ölt (főleg a belvárosokban) az arculatvesztés, az építészeti örökség pusztulása.

Kárpátalja legnagyobb, legszebb, legjelentősebb kastélyai: a beregszászi *Grófudvar* (Bethlen-kastély), a munkácsi *Fejér-ház* (Rákóczi-kastély), a beregvári *Schönborn-vadászkastély*, a nagyszőlősi *Perényi-kastély*. Kisebb kastély, kúria, udvarház a vidék számos településén található, egyebek között Nagylázon (Veliki Lazi), Bátyúban, Bótrágyon, Beregsomban, Kaszonyban, Nagybaktán, Mezőgecsében, Tiszaújhelyen, Tiszapéterfalván (26. ábra).

A középkori templomokkal, várakkal ellentétben a paloták, kastélyok, udvarházak nem mindegyike kapta meg a nemzeti, vagy esetenként a helyi jelentőségű műemlék státuszt. Ezért fordulhat elő, hogy tulajdonosaik minden következmény nélkül átépítik, lebontják ezeket, óriási károkat okozva ezzel Kárpátalja építészeti örökségének.

Emlékhelyek, emlékművek

Kárpátalja fordulatos történelme számos emlékhely és emlékmű születését ihlette. A legfontosabb magyar vonatkozású emlékhely a megye területén a *Vereckei-hágó*, mely a Máramarosi-havasok és a Keleti-Beszékdek között biztosít átjárást 893 m magasan a tengerszint fölött. Az 1980-as moszkvai olimpia idején új út épült a Munkács-Lemberg vonalon, ami elkerülte a hágót. Így az közlekedési jelentőségét elvesztette, ma főleg

turisztikai látványosságként szolgál, a magyar(országi) turisták zarándokhelye lett, melyhez több fontos történelmi esemény kapcsolódik. A honfoglaló magyarok nagy része itt lépett az új haza földjére, majd később innen indították halicsi hadjárataikat az Árpád-házi királyok is. A Vereckei-hágón át érkezett Magyarországra a szabadságharc kezdetén II. Rákóczi Ferenc, akit már vártak hű kurucai, majd itt is hagyta el az országot. Több kudarcba fulladt próbálkozás után csak 2008-ban sikerült emlékművet felállítani a hágón a honfoglalás emlékére, amely az egyre gyakrabban megnyilvánuló nacionalista villongások célpontja lett, sajnos több ízben is megrongálták. A hágóról csodálatos kilátás nyílik a Kárpátok különálló hegycsoportjára, a Borzsa-havasokra, a Róna-havasokra és Dél-Nyugat Galícia csúcsaira is (KÁLLAI SZ. – KÖTELES V. – BÍRÓ A. 2011).

Szintén fontos magyar vonatkozású emlékhely a tiszaujlaki *Turul-emlékmű*, amely a Rákóczi-szabadságharc első győztes csatájának állít emléket. Elődjét még 1906-ban, II. Rákóczi Ferenc hamvainak Rodostóból való hazahozatalakor állították fel, de azt 1945-ben a szovjet csapatok lerombolták. A rendszerváltozás kezdetén ez volt az egyik első visszaállított magyar emlékmű.

Korántsem ilyen dicső eseményeknek állít emléket a *Szolyvai emlékpark*, amelyet 1994. november 27-én avattak fel. A kényszermunkára („malenykij robot”) elhurcolt kárpátaljai magyarokat és németeket az egykor a park helyén álló gyűjtőtáborban szedték össze és deportálták Oroszország legtávolabbi vidékeire, így biztosítva a szovjet hatalom nyugodt berendezkedését a vidéken. A parkban a fekete márványtáblák 124 település több mint 12 ezer áldozatának emlékét őrzik. Egyébként szinte minden kárpátaljai magyarlakta településen áll hasonló, a lágerekben elpusztult honfitársak emlékére emelt emlékmű.

Egész Kárpátalján további számos *magyar emlékmű* (Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenc szobra, Turul madár a munkácsi várban, Podheringi obelisz (Munkács), Petőfi Sándor szobra Beregszász és Ungvár központjában, Kossuth Lajos szobra Técső központjában, dolhai kuruc-emlékoszlop, Európa közepe-emlékoszlop (Rahó) stb.) és a vidék híres szülötteinek és emlékeztető eseményeinek tiszteletére állított emléktábla található. Népszerűek a magyar turisták körében a *honvédtemetők*, melyből több is található a vidéken (pl. Ungvár, Beregszász, Dercen, Ökörmező (Mizshirja), Uzsok). Honfoglalás kori emlékhelyek is találhatók Kárpátalján: Csoma (Beregszászi járás) település mellett a feltárt temető helyén emlékparkot alakítottak ki. Szolyva mellett, egy honfoglalás kori, lovával együtt eltemetett magyar harcos sírhelyét jelző obelisz áll (SÓS J. – FARKAS Z. 2004).

Természetesen nem csak magyar vonatkozású emlékhelyeket és emlékműveket találhatunk Kárpátalján. A *cseh korszakot* felidézni vágyó turisták kedvelt célpontja az Ungváron található cseh hivatali negyed (Galagó), a Masaryk-szobor, Ivan Olbracht cseh költő emlékháza Alsókalocsán (Kolocsava). És természetesen egyre növekvő számban találunk *ukrán emlékműveket* (Sevcsenko, a nagy ukrán költő szobrai meggyeszte) és emléktáblákat. A történelmi események eltérő megítélhetőségét példázza néhány olyan emlékhely és emléktábla, amelyek a magyarok háborús büntetteinek áldozatul eső ukránoknak, ruszinoknak állítanak emléket (pl. Kraszne Pole emlékpark Felsőveresmart (Velika Kopanya), Nagyszőlősi járás). A nyugatról érkező turistáknak érdekes látnivalót nyújtanak a szép számban fennmaradt *szovjet emlékművek* és obeliszek (pl. öröktűz és szovjet katona emlékműve Beregszász központjában, a munkácsi tank stb.).

Mindent összevetve Kárpátalja épített öröksége gazdag és sokrétű élményekkel gazdagíthatja az idelátogató turistákat. Bátran lehet alapozni rá a turisztikai attrakciók, programsomagok kialakításakor és nagyszerűen egészíti ki a természeti értékekkel karöltve a vidék turisztikai vonzerejét. Ugyanakkor, hogy ez továbbra is így maradjon, szükség lenne több figyelmet fordítani az önkormányzatok és a lakosság részéről a régi és műemlék épületek helyreállítására, karbantartására, fokozott védelmére. Skanzenek létrehozásával megmenthető lenne ezeknek az építészeti értékeknek legalább egy kis hányada. Továbbá nem mellékes az sem, hogy az ilyen típusú attrakciók turisztikai látogatottsága jelentős, ahogy azt az Ungvári Szabadtéri Néprajzi Múzeum példáján is láthatjuk. Hiánypótló értékkel bírna egy-egy skanzen létrehozása a Máramaros, Munkács és környéke és a Beregvidék turisztikai térségben, mert a többiben már működik ilyen típusú létesítmény – Verhovina (Alsókalocsa), Ugocsa (Péterfalva), Ungvár és környéke (Ungvár).

5.6.2.2. Kulturális örökség

5.6.2.2.1. Néprajz

Az idegenforgalmi adottságok közül az utóbbi időben speciális jelentőségű a néprajzi hagyományok ápolása. Néprajzon a népi kultúra anyagi és szellemi javainak összességét értjük, amelynek két területe ismert: az anyagi és a szellemi néprajz, azaz a népművészet és a folklór (BODNÁR L. 2005). Sajnos a nemzetközi tendenciáknak megfelelően Kárpátalján is egyre inkább kiszorul a köznapi életből a népdal és a néptánc. Nagyobb részt már csak a különböző folklórfesztiválokon kaphatunk betekintést Kárpátalja igazi dallamainak világába.

A népművészeti hagyományok őrzésének egyik módja a kézműveskultúra ápolása (KÓRÓDI M. 2005). A kárpátaljai népi mesterségeket ma már többnyire csak leírásokból, múzeumi gyűjteményekből ismerjük. A régi hagyományok eltűnése főleg a Szovjetunió széthullását követő gazdasági nehézségek és a belpolitikai kuszaság ideje alatt erősödött fel. Az addig, legalábbis bizonyos mértékben, a kommunista hatalom által preferált népi mesterekre nem volt többé szükség. Legtöbbjük ezért elhagyta mesterségét és más kenyérkereseti forrás után nézett. Ennek eredményeképpen a néprajzi hagyományok ténylegesen nem képeznek jelentős turisztikai vonzerőt napjainkban.

Eltűnőben van például a *fazekasság*, aminek nagy hagyományai voltak a kitűnő minőségű agyag-lelőhelyekkel rendelkező Ilosvai járásban (pl.: Medence (Midjanica) község területén). Ölyvös (Vilyhivka) településen múzeum is található, ami ennek a mesterségnek és az egykori helyi mestereknek állít emléket (PAGIRA V. – PISCSALYNIK P. 2001). A kárpátaljai magyarság körében e szakma szinte egyedüli folytatója Hidi Endre. Az általa készített kerámiák szintén közkedveltek a Kárpátaljára érkező, főleg magyar turisták körében.

A népi mesterséget űző emberek munkái megjelenítik a legértékesebb és legszebb népi hagyományokat, hidat képezve ezzel a múlt és a jelen között. A turisztikai kínálatba való bekapcsolásuk – kiegészítve az egyéb népi hagyományokkal – lehetővé teszi ezen értékek megismertetését a belföldi és külföldi turistákkal. Nagyon fontos, hogy minél

több helyi szuvenír legyen az ajándékboltok polcain, mert ez hozzájárul a helyi kézműves mesterek jövedelmének és a kézműveskultúra presztízisének növekedéséhez, valamint a turizmus és a turisták nagyobb megbecsüléséhez.

A kézműves termékelemek a folklórral és a vidék sokszínűségével igazi kuriózzummá válnak. Ez a fajta egyesítése a turisztikai kínálatnak még viszonylag gyerekcipőben jár Kárpátalján, de üdvözlendő, hogy vannak már jól működő példái. Különleges ebből a szempontból a Felső-Tisza-vidék az ott élő hegyvidéki hucul hagyományokkal, amelyek sok látogatót vonzanak nemzetközi fesztiváljaikkal, népművészeti tárgyaikkal, betlehemező karácsonyi szokásaikkal. Tavasszal kivételes turisztikai látványosság az állatok hegyekbe történő kihajtását megelőző búcsúztató, a színes, mozgalmas népnünpély, nyár végén pedig a hazatérő állatok és pásztorok köszöntése (TARPAI J. 2009).

Visken nagy hagyománya van a *csuhéfonásnak*. A településen az utóbbi években fellendült falusi turizmusnak köszönhetően újra előtérbe került ez az évszázados tevékenység. Mindezek ellenére ezen a téren a Huszt mellett található település, Iza áll az első helyen. Az itteni hántolt fűzfavesszőből készült kosarak, kerti bútorok, ajándéktárgyak mára Kárpátalja jellegzetességeivé váltak. Ebben a faluban nemhogy kiveszőben lenne ez a hagyomány, hanem ellenkezőleg, nagyon népszerű, szinte mindenki ezzel foglalkozik. A kárpátaljai néprajzkutatók szerint Iza főút menti elhelyezkedésének köszönheti, hogy annyira népszerű, de a fonás igazi hagyományos központja az Izával szomszéd település – Keselymező (Koselyovo) (FEDIR S. – FEDÁKA SZ. – LIHTEJ I. – DANILJUK D. 2001).

Újraéledőben vannak a *szövés* (Beregvidék, Felső-Tisza-vidék) és hímzés (pl.: Beregújfalu, Rafajna) mesterség hagyományai. Különösen ismertek a beregi szőttesek, melyek az idelátogató turisták körében is népszerűek. Úgy tűnik, Beregújfalu, Nagybereg, Kígyós falvakban szerencsésen átörököítették a szövés tudományát a fiatalabb generációnak. A Nagyberegi Középiskolában a gyerekek szöni tanulhatnak és Szőttes Múzeum üzemel. A beregi szőttes eladható turista csalogató termékévé vált, ami a helyi lakosságban egyre inkább tudatosul.

A verhovinai Kispatakon (Ricska), Kárpátalján szinte egyedülálló módon maradt fenn a gyapjú gúnyák viseletének és készítésének hagyománya. Az értékes verhovinai gúnyák igazi autentikus jellegzetességei a településnek és nem utolsósorban egy kihalt félben lévő népi mesterség termékei.

5.6.2.2.2. Vallás

A vallással kapcsolatos turizmus az egyik legősibb idegenforgalmi képződmény. A zarándokhelyek és egyes vallási események hatalmas tömegeket képesek megmozgatni. Vidékünkön egyik legjobb példája ennek Máriapócs, ami annak ellenére, hogy Magyarország területén van (70 kilométerre az ukrán–magyar határtól), a kárpátaljai görög-katolikusok legfőbb zarándokhelye. A szovjet érában vallási turizmus gyakorlatilag nem létezett. Hacsak ennek kommunista indíttatású morbid formáját nem tekintjük annak, amikor egyes templomokban ateista múzeumokat rendeztek be (például a rákosi görög-katolikus templomban vagy a beregardói református templomban). Mára a helyzet gyökeresen megváltozott, a vallási hagyományok szerepe pedig a turizmus fejlődésére is hatást gyakorol. Számos *zarándokhelyet* tartanak nyilván Kárpátalján, amelyeket

egyre több zárandok(turista) látogat: Alsósárad (Nyizsnye Bolotne) – görög-katolikus, Husztbaranya (Boronyevo) – görög-katolikus, Husztköz (Nankovo) – római katolikus, Munkács – ortodox, Kígyós – római katolikus.

A Kárpátok erdőkkel borított és gyéren lakott területe ideális terepet biztosított a *kolostorok* építéséhez, amelyek azután az oktatás és kultúra gócpontjaivá váltak. Az erős vallási hagyományok miatt a kolostorok a mai napig fontos szerepet töltenek be a hitéletben, főleg az ortodox és a görög-katolikus lakosság körében.

Nagy jelentőséget tulajdonítanak az egyházi szentképeknek és ikonoknak. Szinte mindegyik kolostorban van olyan kegytárgy vagy szerzetes, amelyet a nép számon tart, szükség esetén segítségért fordul hozzá. Ez indikál egyfajta belföldi turizmust, nem csak Kárpátalját értve ezalatt, melynek hatására a leghíresebb kolostorokat felfűző turistaútvonal is kidolgozásra került az elmúlt években (TARPAI J. 2009).

Napjainkban több mint 50 kolostor működik Kárpátalján (27. ábra), melyek közül a legismertebbek: a munkácsi právoszláv női kolostor, micticei (Imszticsevo) görög-katolikus férfi kolostor, kisugolykai (Mala Uholyka) právoszláv női kolostor, rákosi görög-katolikus férfi kolostor, kisbereznai görög-katolikus férfi kolostor, husztbaranyai (Boronyava) görög-katolikus férfi kolostor, izai právoszláv férfi kolostor.

5.6.2.2.3. Múzeumok, tájházak

A kulturális ügyekkel foglalkozó megyei állami hivatal adatai szerint Kárpátalja területén jelenleg 8 állami fenntartású múzeum és 2 emlékház¹⁰ található. Ezen kívül további 81 múzeum található a megyében, melyekből 1 magánmúzeum¹¹, a többi társadalmi alapon (tanintézmények, egyéb létesítmények bázisán) működik ([HTTP://WWW.EXPERTS.IN.UA/BAZA/ANALITIC/INDEX.PHP?ELEMENT_ID=11040](http://www.experts.in.ua/baza/ANALITIC/INDEX.PHP?ELEMENT_ID=11040)).

Kárpátalja legjelentősebb kiállítási anyaggal rendelkező múzeumai többnyire még a Szovjetunió fennállása alatt jöttek létre. Ezek közül az egyik legismertebb a *Kárpátaljai Honismereti Múzeum* (1945), ami az ungvári várban kapott helyet. Ungvár másik nevezetes múzeuma az egykori vármegyeháza épületében berendezett *Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeum* (1948). Az ungvári Várhegy déli lejtőjén, a középkori vár törszomszédságában található a *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* (1970), amely Kárpátalja különböző tájegységeinek és nemzetiségeinek népi építészeti kultúráját mutatja be. Ugocsában, a Tiszabökényből Tiszapéterfalvára vezető főút közelében találjuk a *Tiszaháti Tájmuzeumot* (1978), melyet a kárpátaljai magyarság történelmének és a tiszaháti magyarság népi kultúrájának hiteles bemutatására hoztak létre. Szerkezeti felépítését tekintve két egységet foglal magába: az 1890-ben épült Fogarassy-kúriában berendezett helytörténeti kiállítást és a falumuzeumot. A Drugetházán (Zaricseve, Perecsenyi járás) található *Lemkivszka Szadiba Múzeumház* (1985) a lemkek (ruszin néprajzi csoport) anyagi és szellemi kultúráját mutatja be.

¹⁰ Kárpátaljai Honismereti Múzeum, amelyhez Kocka András, valamint Manajló Fedir kárpátaljai festőművészek emlékházai is tartoznak, Kárpátaljai Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Boksay József Kárpátaljai Megyei Szépművészeti Múzeum, Munkácsi Történeti és Etnográfiai Múzeum, Huszti Néprajzi Múzeum, Beregszászi Járási Beregvidék Múzeum, Szolvyvai Járási Múzeum, Nagyszőlősi Történeti Múzeum.

¹¹ A Tegza V. tulajdonában lévő Ezüsföld Múzeum a Técsői járásban Szentmihálykörtvélyes (Hrusevo) településen. A *Múzeumban* Kárpátalja leggazdagabb ruszin néprajzi gyűjteménye található

Különleges színfoltjai a kárpátaljai múzeumoknak az Aknaszlatinán található *Sóbányászattörténeti Múzeum* (1973), valamint a Szineviri Nemzeti Természetvédelmi Park területén található *Erdészeti és Faúsztatási Múzeum*. Sajnos azonban ezek jelenleg nem látogathatóak. Csakúgy, mint a Királymezőn (Uszty Csorna, Técsői járás) található *Erdő Múzeum*.

A 28. ábra az 1991 előtt alapított múzeumok területi megoszlását mutatja be. A még a szovjet időszakban létesült múzeumok között találjuk a fentiekén kívül az Ungvári Nemzeti Egyetem Állattani Múzeumát (1945), a Nagybecskői Néprajzi Múzeumot (1957), a Körösmezői Történeti és Néprajzi Múzeumot (1966), a Taracújfalui Ivan Kubica Múzeumot (1966), a Técsői járásban Kókényes (Ternove) településen található néprajzi múzeumot (1970), a Dúlfalvai Sz. Vajda Néprajzi múzeumot (1973), az Alsókalocsai Olbracht Emlékházat (1982), a Patakosi Néprajzi Múzeumot (1984), a Tarújfalui Kenyermúzeumot (1987). A legtöbb járási székhelyen (pl. Huszt, Nagyszőlős, Beregszász) szintén működött valamilyen múzeum a rendszerváltás előtt.

A rendszerváltás után létrejött legjelentősebb múzeumok közé tartozik a régió egyik legismertebb múzeuma, a *Munkácsi Történeti és Néprajzi Múzeum* (1993), ami a munkácsi várban kapott helyet. Az Ukrajnában egyedülálló *Hegyek Ökológiájának Múzeuma* (Rahó) a Kárpáti Bioszféra Rezervátum területén működik. A *Hamora Kovácmúzeum* (Rókamező (Liszicsevó), Ilosvai járás) a kovácmesterségnek állít emléket. A *Szőttes Múzeum* (Nagybereg, Beregszászi járás) kiállítási anyaga a helyi középiskola egyik múzeumtermében tekinthető meg. A *Szülői Ház Múzeumban* (Alsószinevér (Szinevir), Ökörmezői járás, 1992) a kárpátalján élő nemzetiségek használati eszközei, népviseletei vannak kiállítva.

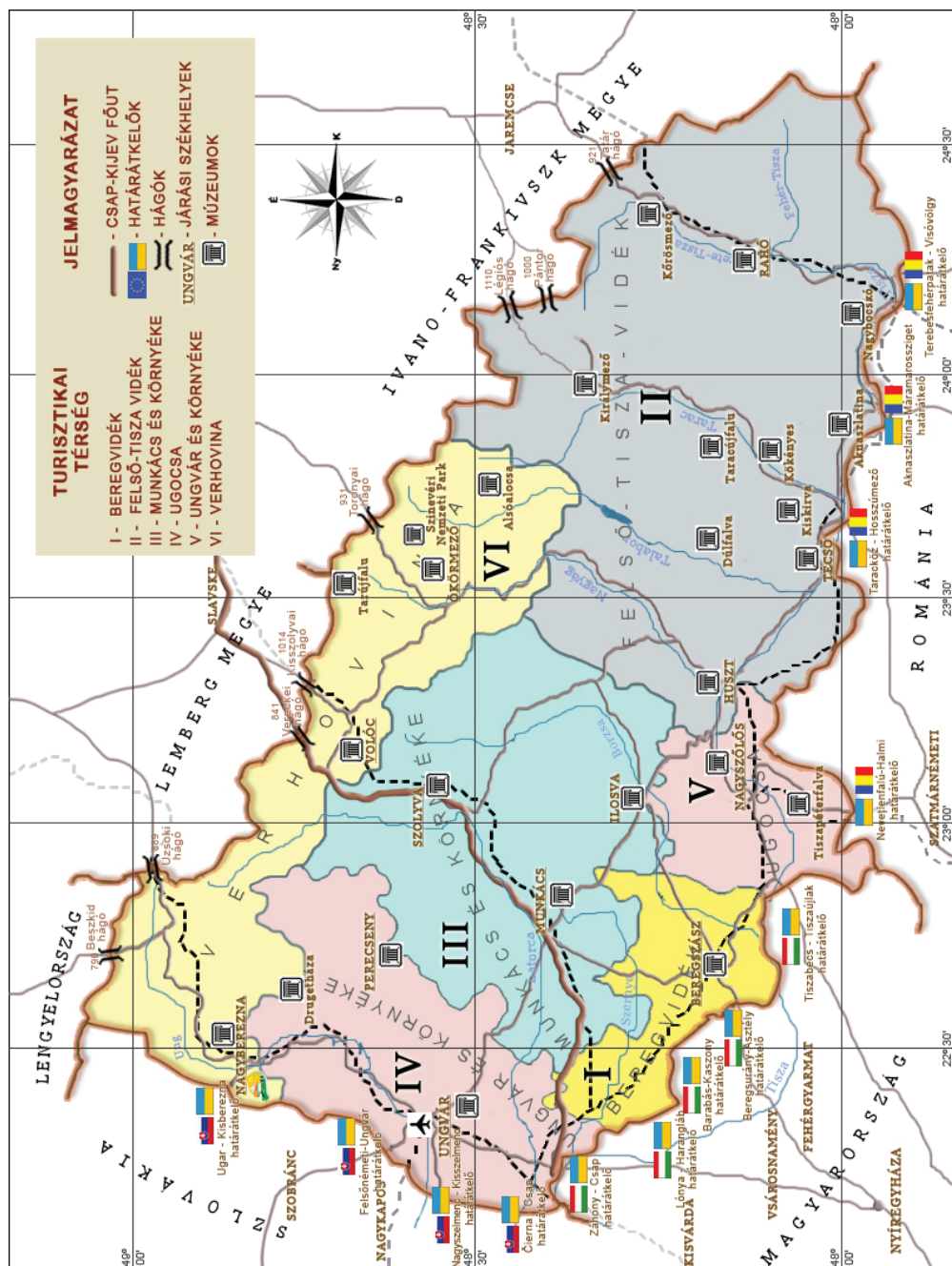
A kisebb múzeumok, néprajzi gyűjtemények száma folyamatosan nőtt: Vízköz (Szojmi, 1992), Fülöpfalva (Pilipec, 1995), Vucskómező (Vucskove), Majdánka (Majdan), Tarfalu (Holjatin), Repenye (Repinne), Felsőkalocsa (Negrovec) az Ökörmezői járásban, Palágykomoróc (1996), Antalóc az Ungvári járásban, Nagyberezna (1998), Volóc (1998), Bustyaháza (Bustino, Técsői járás, 2001) stb. (29. ábra).

Bereg vármegye történelmével és múltjával ismerkedtet meg a *Beregvidéki Múzeum* (Beregszász, 2002), bepillantást enged az egykori lakosok mindennapi életébe, szokásaiba. A beregvidéki bortermelő hagyományokra építkezve 2011-ben borászati tárlat is nyílt benne. A maga nemében különleges Alsókalocsa (Kolocsava, Ökörmezői járás) település, ahol tíz különböző múzeum is található: *Öreg Falu Szabadtéri Múzeum* (2006), *Öreg Iskola Múzeumház*, *Cseh Iskola Múzeumház* (2007) stb., a településen pásztoriskola működik.

A kulturális örökség megőrzésének igénye további gyűjtemények létrehozását és bemutatását eredményezte: Alsókálfalva (Kalini, 2005), Nagyugolyka (Velika Uholyka, 2006), Bustyaháza (Bustino, 2007) a Técsői járásban, Nagyláz (Veliki Lazi) és Nagygyajdos (Hajdos) településeken az Ungvári járásban, Perecsenyben (2006), Körösmezőn (2011). A tudatos attrakciófejlesztés sikeres példája a *Viski tájház* (2006), a *Beregszentmiklósi Kastélmúzeum*, a *Munkácsy emlékház* (Munkács) (30. ábra).

További kisebb népművészettel kapcsolatos múzeumok és gyűjtemények: Történeti Múzeum (Turja Remete (Turji Remeti), Perecsenyi járás), Néprajzi múzeumterem (Kishídvég (Paszika), Szolyvai járás), Huc Venelin Honismereti Múzeum (Havasalja (Tibava), Szolyvai járás), Történeti múzeumterem (Galambos (Holubine), Szolyvai járás),

28. ábra. Múzeumok Kárpátalján, 1991

Forrás: KÁRPÁITALJA 2011; Szerkesztette: TARPAI J.

Néprajzi múzeumterem (Malmos (Sztrojne), Szolyvai járás), Falusi múzeum (Ölyvös (Vilyhivka), Ilosvai járás), Bátyúi tájház stb.

Kárpátalja kulturális örökségének gazdagságát szemlélteti a fejezetben bemutatott múzeum jellegű létesítmények, gyűjtemények bemutatása. Az egészen kicsi múzeumi tárlatok, tájházak is szerepelnek a felsorolásban, mert véleményem szerint minden olyan jellegű kezdeményezés, ami a néprajzi, kulturális értékek megőrzését szolgálja, egyúttal a turizmusra is pozitív befolyást gyakorol. Önmagukban ezek az attrakciók nem tekinthetők meghatározónak, ugyanakkor a turisztikai vonzerő fontos elemei.

5.6.2.2.4. Borkultúra

Kárpátalja több területén évszázadok óta foglalkoznak *szőlőtermesztéssel és borkészítéssel*. Már a III. században megjelentek a vidéken az első telepített szőlőtőkék. A tatárdúlást követően ezek a korai szőlőültetvények teljesen megsemmisültek. IV. Béla magyar király az elpusztult területekre német és olasz borászokat (vincelléreket) hívott. A területen található szőlő- és borgazdaságok egészen a XV. századig jelentős hányadban az egyház tulajdonát képezték. A XVI. század elején intenzíven fejlődött a szőlőtermesztés Kárpátalja síkvidéki részein, főként a mai Munkácsi, Beregszászi járások területén. Az itt előállított borokból került a királyi asztalra is. A XVI–XVII. században az Oszmán Birodalom fennhatósága idején Kis-Ázsiából és a Balkánról származó szőlőfajtákat telepítettek, főként az ungvári és nagyszőlősi járások lankás területeire ([HTTP://ALL.ZAKARPATTYA.NET/ZVINO.HTML](http://all.zakarpattya.net/zvino.html)).

A XIX. század 70-es éveiben több mint 2700 hektár szőlőültetvény semmisült meg a filoxéra járványban. Az újratelepítésekre csak 1885-től került sor. A folyamatos újratelepítések eredményeként a csehszlovák éra idején (1919-1938) 4,5 ezer hektáros szőlőültetvénnyel rendelkezett a megye (BOROS L. 2007). A szovjeturalom éveiben tovább folytatódott az újratelepítés, de 1965-től az ágazat fokozatosan hanyatlani kezdett. A szőlő és a borok túlzottan alacsony ára nem vonzott új munkaerőt, a szakszerűtlen művelés, a túlzott vegyszerezés pedig a talaj pusztulásához vezetett. Az alkoholelles törvények a 80-as években tovább fokozták a szőlőtermesztés hanyatlását és a termőterületek nagyságának drasztikus csökkenéséhez vezettek. Lassú fellendülés csak a rendszerváltás éveiben lett újra tapasztalható Kárpátalja szőlő- és bortermesztésében (KOVÁCS E. 2009), ekkor jelentek meg az első borkóstoló helyek is (31. ábra). 2008-ban tizenkét borász, pincészet és borkóstolóterem összefogásával létrejött a *Kárpátaljai Turisztikai Borútvonál*, amelyen végighaladva a térségbe látogatók megismerkedhetnek a vidék legjobb boraival és tájjellegű ételeivel.

Kárpátalja bortermelő vidékei két részre oszlanak: alföldi (a Tisza jobb partja, az Ung, a Latorca és a Borzsa folyók völgye) és előhegyi (az Ungvári, Munkácsi és Nagyszőlősi járások északkeleti, és az Ilosvai járás délnyugati része) ([HTTP://ALL.ZAKARPATTYA.NET/ZVINO.HTML](http://all.zakarpattya.net/zvino.html)).

A legismertebb kárpátaljai pince az Ungvár és Munkács között félúton lévő *Szerednye* községben található a várhegy alatt. Az UNESCO védelme alatt álló borpincerendszer hossza összesen 4,5 km, melyből csupán 1,5 km-t használnak. Itt található az a történelmi emlékhelyként számontartott borpince, melyet a hagyomány szerint a hős egri várvédő, Dobó István készíttetett török foglyokkal.

A Szerednye közelében, *Borhalom* (Boboviscse) településen található pince hossza meghaladja az egy kilométert (32. ábra). Az itt termesztett szőlő mustjának cukortartalma a napsütésben gazdag években eléri a 24-28 fokot.

Szintén az Ungvári járásban fekszik *Koncháza* (Koncove), ahol több borpince is található. A pincék tulajdonosa 2007-ben borkóstoló helyet alakított ki *Ungvár belvárosában* Chardonnay elnevezéssel.

A *Beregvidék* évszázadokra visszanyúló szőlőtermesztő és borkészítő hagyományokkal rendelkezik. Észak és északkelet felől Beregszászt szőlőültetvényekkel borított kisebb vulkanikus hegyek veszik körül, amelyek megvédik a hideg északi szelektől: Nagyhegy, Kishegy, Kerekhegy, Tórafüggő, Csipás (LEHOCZKY T. 1831). A borvidék földrajzi, éghajlati és talajadottságai, a Kárpátok védő hatása kiváló lehetőséget biztosítanak a jó minőségű fehérbor-, vörösbor- és csemegeszőlő termesztésére (KOVÁCS E. 2009).

Beregszászban, a történelmi Beregszászi borvidék központjában található az *Öregpince* borkóstoló terem. A tufa kőzetű, sziklába vájt pince állandó hőmérsékletével és páratartalmával, valamint nemes penész bevonatával ideális körülményeket biztosít a borok tárolására és érlelésére. A régió több közösségében jó nevű *borászgazdák* tevékenykednek, akik turistacsoportokat is fogadnak (Sass-pincészet – Kígyós, Parászka-pincészet – Bene, Varga-pincészet – Muzsaly) (TARPAI J. 2009) (32. ábra). 2003-tól Jánosi központjában *Beregvidéki Borház* üzemel.

Nagyszőlős városa nevét a Fekete-hegy déli lejtőin elhelyezkedő szőlőültetvényekről kapta, melyekben a környék rendkívül gazdag. A Fekete-hegy délkeleti és délnyugati oldala kedvező feltételeket biztosít a szőlőtermesztéshez. A hegy alatt 1972-ben közel 350 méter hosszú borospincét alakítottak ki. A pincében tölgyfa hordókban és palackokban akár 4000–9000 liter bort is tárolnak. Helyi készítésű borokat lehet kóstolni *Királyházán* (Korolevo) is, az ott működő borkóstoló teremben (32. ábra).

A bortermelő hagyományok feléledése magával hozta az igényt, hogy legyenek a megyében olyan rendezvények, ahol a vidék borászhagyományait közvetlen módon népszerűsíthetik boraikat. Ennek megfelelően napjainkban több borfesztivált tartanak Kárpátalján. Ezek hagyományos borünnepi népnepélyként, szakmai találkozóként és turistacsalogatóként egyaránt jól funkcionálnak.

5.6.2.2.5. Gasztronómia

A különböző népek kulináris vívmányai rég „meghonosodtak” Kárpátalján, és a vidék konyhaművészetének szerves részévé váltak (PÁKOZDI J. 1992). A magyar bogrács-gulyás, a szlovák sztrapacska, a bojkó gombamártás, a német sódar, a cseh knédli, a cigány hurka, a hucul bános, a zsidó sólet – mind-mind jellegzetes ételkülönlegessége egy-egy nemzetnek. Kárpátalján azonban mindez egy helyen megtalálható (GASZTRONÓMIAI ÚTVONAL-AJÁNLO SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG ÉS KÁRPÁTALJA MEGYÉKBEN 2010).

A régió gasztronómiai hagyományainak népszerűsítése céljából több *tematikus gasztronómiai útvonal* is kidolgozásra került: Édes Kárpátalja Gasztronómiai Útvonal, Kárpátaljai Gasztronómiai Ösvény, Kárpátaljai Turisztikai Mézút (a mézút egyik állomásaként, mézkóstoló terem nyílt Munkácson).

Kárpátalja hegyvidéki területein az állattenyésztés jelenti a megélhetést. Egán Ede

már 1890-ben „Intő szó a magyarországi „Havasi Gazdaság” fejlesztése érdekében” című előadásában a Tudományos Akadémia Nemzetgazdasági Bizottsága előtt vázolta a mai Kárpátalja területének vidékfejlesztési lehetőségeit, melyek főként a tejtermékek és a sajt készítés területére terjedtek ki (CSUCSKA P. 2010). A *sajtkóstolás* „fellegvára” napjainkban Kárpátalján a Huszt mellett található Alsószeliscse (Nizsnye Szeliscse) település sajt készítő üzeme. Csak előzetes bejelentkezés alapján lehet bejutni a létesítménybe, annyira nagy a látogatottsága. A svájci technológiával előállított sajtok a helyi lakosságtól felvásárolt friss falusi tejből, tartósítószerrel felhasználása nélkül készülnek.

5.6.2.2.6. Fesztiválok

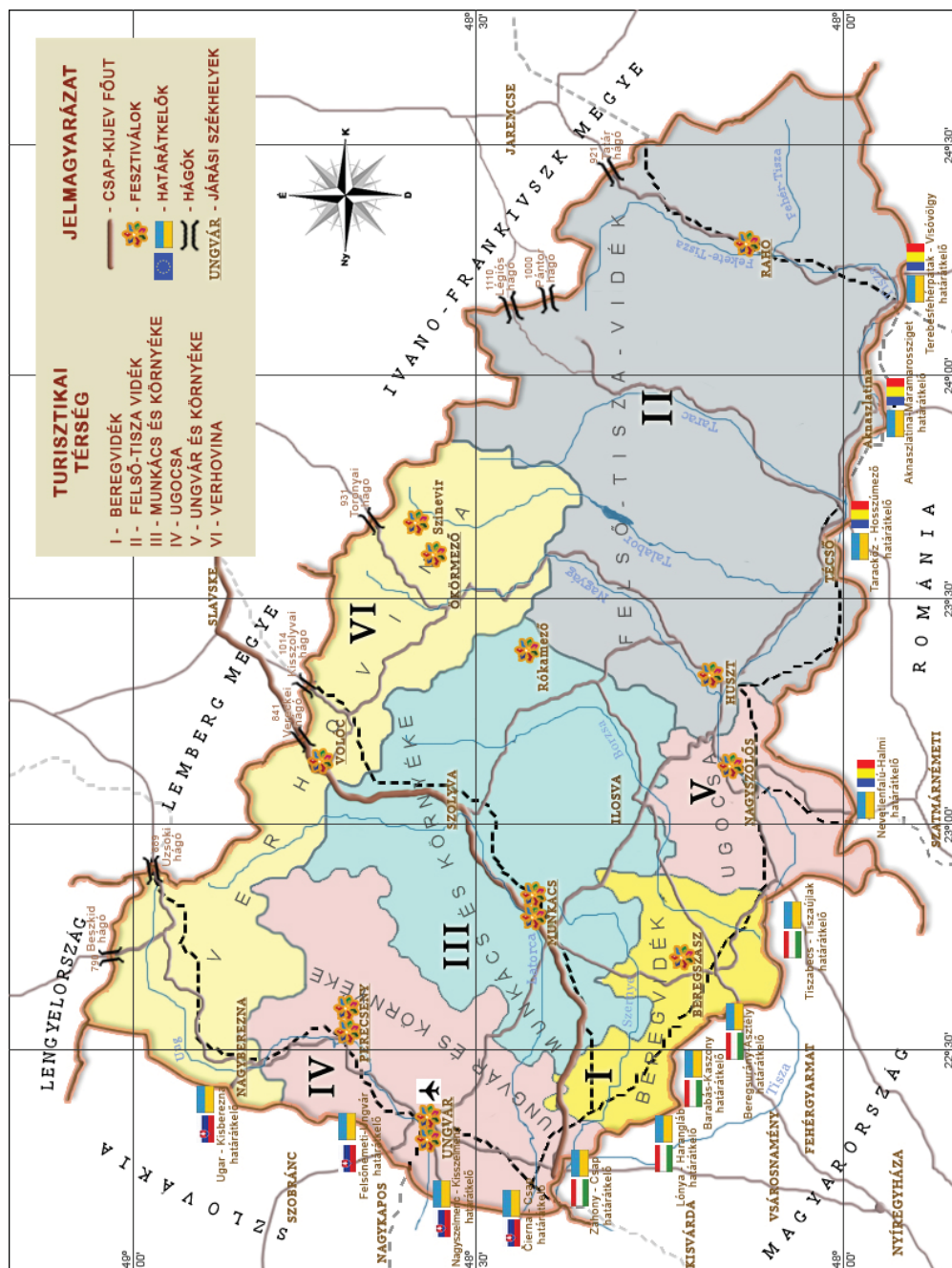
A fesztivál típusú rendezvények a Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben, illetve a rendszerváltás utáni években terjedtek el Kárpátalján, addig jobbra csak az internacionalista szellemet erősítő „barátság fesztiválok” léteztek (33. ábra). Manapság azonban már több tucat fesztivál kerül megrendezésre évente (34. ábra), amelyek három kategóriába sorolhatók:

- művészeti (zenei, tánc, népművészet/folklór),
- gasztronómiai (étel, ital, termék, gasztronómiai hagyományokat ápoló),
- egyéb (tájhoz, természeti értékhez kötődő, hagyományőrző, illetve történelmi helyszínhez kötődő rendezvények; ünnepekhez, népszokáshoz kötődő; búcsú, sport).

Kárpátalja változatos kulturális arculata gazdag hagyományvilágában, gasztronómiai sajátosságaiban, autentikus környezetében nyilvánul meg. A falusi turizmus fejlődése magával hozta a lokális értékek előtérbe kerülését. Egyre többen ismerik fel, hogy a hagyományok ápolása, a tradíciók átörökítése és az identitás megőrzése elengedhetetlen értékalapot képez a turizmus fejlődéséhez és ezzel együtt a turizmusban érdekelt helyiek életminőségének javításához. Az utóbbi években különösen megugrott a turisztikai attrakcióul szolgáló fesztiválok száma.

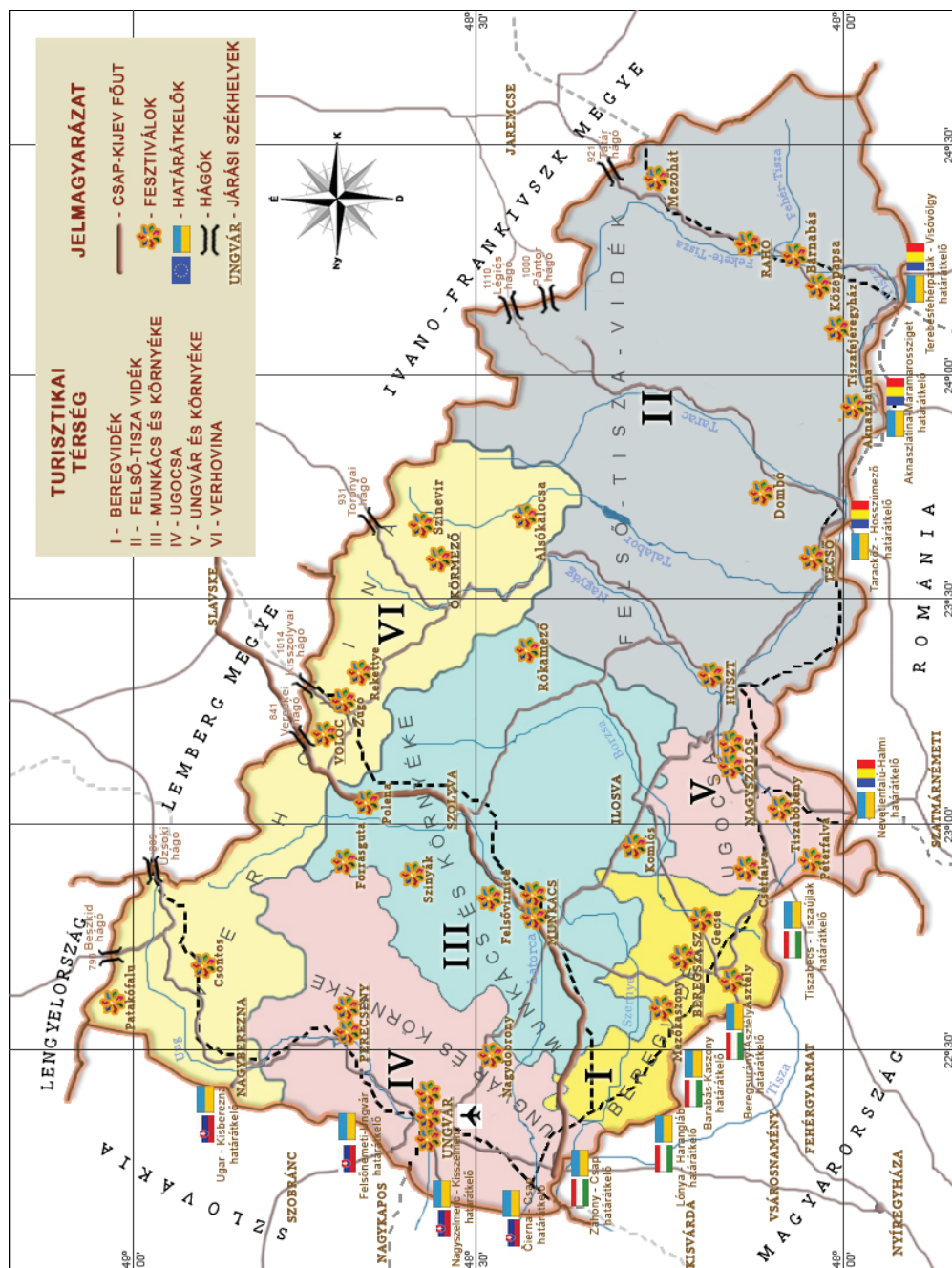
Valóságos versengés figyelhető meg a különböző régiók és települések között, hogy milyen lokális értéket kiemelve szervezzenek saját turistacsalogató rendezvényt. Így született meg például a Mezőkaszonyi Kakasfesztivál, a Csetfalvai Töltöttkáposzta Fesztivál, a Velétei Kaszálók Fesztiválja, a Nagydobronyi Paprikafesztivál stb.

A fesztiválok turizmusban betöltött szerepe elsősorban az, hogy *erősítik a turisztikai desztináció vonzerejét*. Bár a fesztivállátogatás legtöbb esetben nem szerepel az utazás elsődleges motivációi között, a fesztiválok jelentős értéke abban rejlik, hogy a más célból érkező turistáknak kiegészítő programot kínálnak, alkalmasak a turisztikai szezon meghosszabbítására, a szezonális enyhítésére (HUSZ A. 2010). Ehhez azonban szükség van arra, hogy ezek a rendezvények valóban vonzó tartalommal legyenek feltöltve és jól legyenek meghirdetve. A vendég megtartása csak standard, előre meghirdethető program- és eseménykínálattal lehetséges (HANUSZ Á. 2002). Ezért célszerű lenne a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye példáján okulva egy vagy több olyan *programcsomagba rendezni a fesztiválokat*, hogy azok ne essenek egybe, hanem ellenkezőleg, a meghirdetett időszak minden napjára biztosítsanak programot az érdeklődőknek. Erre azonban egyelőre maguk a rendezvények szervezői sem állnak készen. Nagyon gyakori, hogy akár egymáshoz nagyon közel eső településeken is ugyanazon a napon rendeznek fesztivált. Arra pedig, hogy

33. ábra. Fesztiválok Kárpátján, 1991

Forrás: [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); Szerkesztette: TARPAL J.

34. ábra. Fesztiválok Kárpátján, 2012

Forrás: [HTTP://WWW.KARPATIALATURIZMUS.INFO](http://www.KARPATIALATURIZMUS.INFO); Szerkesztette: TARPAL J.

nem hétvégén vagy ünnepnapon szervezzenek ilyen típusú rendezvényt, megyeszerte nincs példa. Többek között ez az egyik oka annak, hogy ugyan a fesztiválok száma egyre nő, azonban csak kevés képvisel igazi *turisztikai márkaértéket*. Az alábbiakban a legismertebb és legjelentősebb rendezvényeket próbáltam meg kategóriákra bontva ismertetni.

Művészeti fesztiválok

Az 1990-es évek történelmi váltoásaival párhuzamosan megszülettek a Kárpátalján élő főbb nemzeti kisebbségek ún. kulturális ünnepei, amelyek mára színvonalas folklórfesztiválokká nőttek ki magukat. Évente megrendezik a magyar (helyszíne változó), szlovák (Szlovenszka Veszelica – Órdarma (Sztorozsnyica), Ungvár és környéke), német, ruszin (Cservena Ruzsa – Munkács) román (Marcisor – Tiszafeje-egyháza (Bila Cerkva), Felső-Tisza-vidék), orosz kultúra (Ungvár), a roma népművészet (Ungvár) ünnepét. A hegyvidéki ruszin kultúra legjelentősebb folklórfesztiváljai a Verhovinai Harangok, a Szinevirre Trembiták Hívna, az Ungvölgyi Motívumok elnevezésű rendezvények. A megye nemzetiségi kisebbségeinek közös ünnepe a Sós Tavak Melódiai nevet viselő folklórfesztivál. Több éves hagyományra tekint vissza az Interlyalyka Nemzetközi Bábszínházfesztivál és az Etno-Dia-Szféra elnevezést viselő nemzetközi színházfesztivál.

Gasztronómiai fesztiválok

A gasztronómia és borturizmus egyre hangsúlyosabban jelenik meg Kárpátalja turisztikai kínálatában. Ugyan a gasztronómiai igények kielégítése még nem elsődleges motiváció a régióba érkező turisták számára, de ezek jelentősége egyre nő, és a minőségi borok, valamint a népszerű ételek jó alapul szolgálnak ehhez.

A bortermelő hagyományok feléledésével párhuzamosan jelentek meg Kárpátalja turisztikai programkínálatában a borfesztiválok. Ezek közül a legnépszerűbb és leglátogatottabb a Munkácsi Vörösborfesztivál. A rendezvény sikerességének titka a több évre visszanyúló tapasztalat, a megrendezés időpontjának stabil dátuma (január 13.) és a megrendezés helyszíne (Munkács belvárosa). A Beregszászi Borfesztivál szintén népszerű, ám megrendezésének időpontja nem stabil, az utóbbi években többször is változott, ami negatívan befolyásolja a rendezvény turisztikai látogatottságát. A megyeszékhelyen májusban kerül megrendezésre a Bor- és Mézfesztivál, novemberben pedig a Kárpátaljai Beaujolais, az újbor ünnepe. Évente rendeznek borfesztivált a Kárpátalja egyik jellegzetes borvidékén található Nagyszőlősen is.

A gasztronómiai fesztiválok másik csoportját az ételekhez kötődő rendezvények alkotják. Csakúgy, mint a folklórfesztiváloknál, itt is megfigyelhető a nemzetiségi tagozódás. A Felső-Tisza-vidéken rendezett Hucul Ripa Fesztivál és Hucul Brinza Fesztivál a hucul kulináris különlegességeket mutatja be, a Berlibaszkij Banos nevet viselő rendezvény (Barnabás, Kosztilyka) a kárpátaljai román kisebbség gasztronómiai fesztiválja. Kiemelkedően sok gasztronómiai fesztivált rendeznek a megye magyarlakta vidékein, ami a falusi turizmus fejlődésének, és ezzel együtt a magyar gasztronómiai hagyományok turisztikai terméké fejlesztésére irányuló tudatos törekvéseknek az eredménye. Példaként említhető a Nagydobronyi Újkrumpli Fesztivál (Ungvár és környéke), a Mezőgecei Lekvárfőző Fesztivál, a Csetfalvai Töltöttkáposzta Fesztivál, a Nagymuzsalyi Gulyásfesztivál, a Nagyborzsovai Halászléfesztivál (Beregvidék), a Szőlősgyulai Eperfesztivál a Tiszaháti Máléfesztivál (Tiszabökény, Ugocsa). Némelyik

rendezvény esetében nem beszélhetünk élesen körülhatárolt gasztronómiai fesztiválról, mert szorosan összefonódik valamilyen népi hagyomány bemutatásával. Ilyen a Mezőgecei Böllerverseny, ami a disznótoros hagyományokat eleveníti fel, ugyanakkor a rendezvény csúcspontja mégis a kóstolás.

2010-ben felmérést végeztek Ukrajnában a legnépszerűbb gasztronómiai fesztiválokról. A 10 legjobb helyezés közé 8 Kárpátalján rendezett fesztivál is került (8. *melléklet*). Ez nemcsak a helyi turisztikai szervezetek számára nagy elismerés, hanem jó reklám is egyben a jövőre nézve.

Egyéb fesztiválok

A kárpátaljai fesztiválok ezen csoportjára a megrendezés alapjául szolgáló értékek nagy változatossága jellemző. Elterjedtek a néphagyományokra épülő fesztiválok (A pásztorok kikísérése a hegyi legelőkre (Alsószinevér), Vertep Betlehemes Találkozó (Munkács), Gutti Pünkösdi Napok (Beregvidék), és van természeti értékre épülő fesztivál (Ásványvízfesztivál (Aklos (Uklin), Szolyvai járás). Kárpátaljai különlegesség a Rókamezőn (Liszicsevo, Ilosvai járás) minden évben megrendezett Hámora fesztivál, aminek középpontjában a kovácmesterség áll. A sportfesztiválok kategóriájába tartoznak a Volóci Téli Motívumok (Szarvasháza (Zsdenyijevo), Verhovina) és a Drahobráti Planéta (Felső-Tisza-vidék) elnevezésű rendezvények. Egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a megyeszékhelyen rendezett újkeletű fesztiválok, mint a Menyasszonyparádé vagy a Mikulásfesztivál.

5.6.3. Falusi turizmus

5.6.3.1. A falusi turizmus kialakulása Kárpátalján

Kárpátalja rendelkezik a falusi turizmus fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges feltételekkel: viszonylag érintetlen természeti környezet, festői hegyvidék, hagyományos falusi életmód és gazdálkodás, élő néphagyományok és népi mesterségek, hagyományos ételek, épített örökség (MOLNAR O. – KUSNYIR J. – VAZSINSZKIJ F.). A megyében 579 falu található, ezekben él a lakosság 63,2%-a.

A Szovjetunió széthullását követő gazdasági recesszió visszavetette a falvak fejlődését is. A kiútkeresés egyik eredménye lett a falusi turizmus terjedése, amely egyszerre kínált jövedelemkiegészítő forrást a falusi gazdáknak és olcsó szállást a szűkösebb anyagi forrásokkal rendelkező turistáknak.

Elsőként a Huszt mellett magyarok lakta *Visken* indult meg a falusi vendégfogadás. Ennek egyik oka a határok megnyitását követő turistaforgalom kialakulása az elszakított területek felé Magyarország irányából. Azonban az 1990-es évek elején a turizmus fogadási feltételrendszere korántsem tudta kielégíteni az ide érkező (magyar) turisták igényeit. Részben emiatt, és részben azért, mert a külföldi magyarok életével is megismerkedni vágyó vendégek szívesebben szálltak meg helyi magyar családoknál, elkezdődött a falusi turizmus fejlődése. A folyamat kiszélesedésével a Beregvidéken található Bene és Mezővári településeken is megindult a falusi vendégfogadás. Természetesen nem helytálló az a megállapítás, hogy ezidáig nem létezett falusi turizmus a vidéken. Kárpátalja

a vidéki üdülés kedvelt célpontja volt már a XIX. században is. De a mai értelmezésben és szervezett formában 1996-ban indult el és terjedt ki az évek folyamán a megye szinte egész területére (35. ábra).

A falusi turizmus fejlődésének elősegítéséhez jelentősen hozzájárult az *Európa házhoz jön* program, melynek keretében Kárpátalja több településén zajlott le falusi vendéglátó képzés.

A Falusi Turizmus Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szervezete, a Budapesti Gazdasági Főiskola Idegenforgalmi Intézete, a Kárpátaljai Vállalkozásfejlesztési Központ, az Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda közreműködésével Kárpátalja több magyarlakta települése (Visk, Técső, Nagydobrony, Csetfalva, Mezővári, Jánosi, Bene, Péterfalva, Beregdéda stb.) kapcsolódott be a „*Jó gyakorlat a falusi turizmusban*” c. projekt keretében zajló falusi turizmus és vendéglátói képzéssorozatba.

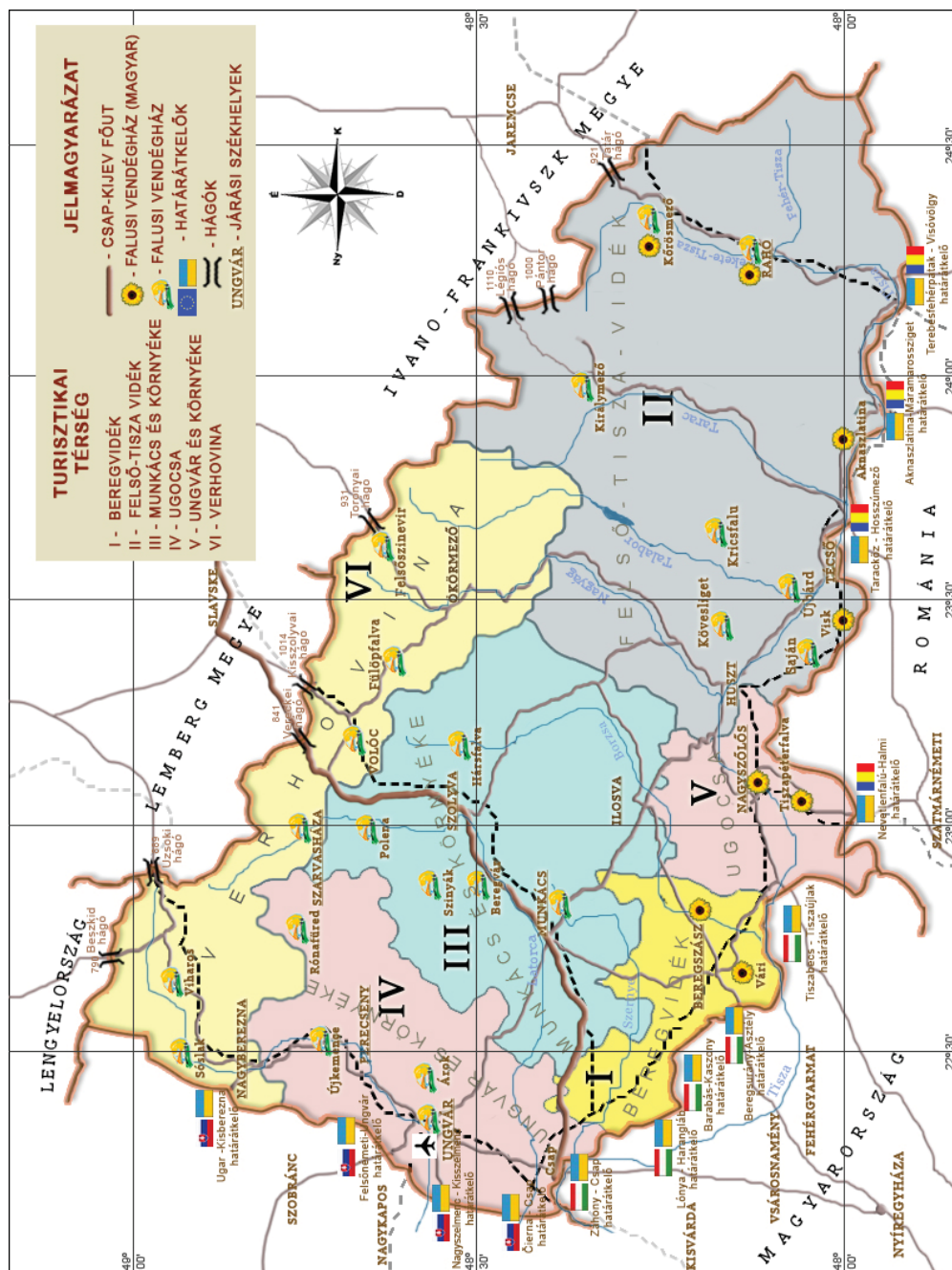
A képzéseknek köszönhetően a vendégfogadók szolgáltatásai színvonalasabbá váltak, a szervezők pedig rájöttek, hogy a versenyben maradás egyik fontos eszköze a *promóció*. Minden falusi turizmussal foglalkozó település prospektust jelentetett meg, melyben a település történetét, szolgáltatásait és programlehetőségeket kínáltak az ide érkező turistáknak (SASS E. 2011). A legtöbb település rendelkezik saját honlappal, amelyek pedig még nem, azok a *Kárpátaljai Turisztikai Információs Portálon* (www.karpataljaturizmus.info) hirdethetik szolgáltatásaikat. Az adott üdülési formát népszerűsítendő, a kárpátaljai falusi turizmus járásokra lebontott kínálatát bemutató kiadvány jelenik meg minden évben a megyei közigazgatási hivatal támogatásával.

5.6.3.2. A kárpátaljai falusi turizmus jellemzői

Sajátos vonásként említhető Kárpátalján, hogy jellegét tekintve jelentős különbségek mutathatóak ki a hegyvidéki területeken megvalósuló falusi turizmus (elsősorban ukrán nemzetiségűek által lakott területek) és a síkvidéki területeken kialakult (elsősorban magyar nemzetiségűek által lakott területek) falusi turizmusa között.

A *hegyvidéki* területen kialakult falusi turizmus vendégeinek többsége a belföldi turisták sorából kerül ki. A falusi turizmus ebben az esetben is általában csak a fogadó település jellegére utal. A vonzerő része ugyan a falusi életmód, de nem a legfontosabb eleme. Az ilyen típusú vendéglátás általában teljesen más vonzerőkre épül. Ilyenek lehetnek például a közelben lévő sípályák, szanatóriumok, rendezvények, túrák stb. Ilyen fajta falusi turizmus érvényesül például a Verhovinán a Kraszija és Scserbin sítelepek körül, Viharos (Viska), Hajasd (Volosyanka), Csontos (Kosztrino), Fülöpfalva (Pilipec), Padóc (Podobovec) falvakban; a Felső-Tisza-vidéki Tiszabogdány (Bohdán), Gyertyánliget (Kobilecka Polyana) falvakban stb.

A Kárpátalja *síkvidéki* területein kialakult falusi turizmus vendégeinek túlnyomó többsége magyarországi turista. A falusi turizmus keretei között Kárpátaljára látogató magyarországi vendégek többsége kirándulni érkezik. Busszal, csillagtúraszerűen tekintik meg a közös múltat felidéző történelmi emlékhelyeket (munkácsi vár, ungvári vár, huszti várrom, Vereckei-hágó). A fogadó településen történő hosszabb ideig tartó programok egyelőre nem jellemzőek. Ilyen fajta falusi turizmus a következő területekre jellemző: Beregvidék (Bene, Vári, Borzsova, Mezőkaszony, Csetfalva), Ugocsa (Akli, Péterfalva,

35. ábra. A falusi vendégházak területi elhelyezkedése Kárpátalján, 2001

Forrás: MOLNAR O. – KUSNYIR J. – VAZSINSZKI F.; [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); Szerkesztette: TARPAI J.

Szőlősgyula), Felső-Tisza-vidék (Visk).

A pozitív fejlődési tendencia ellenére Kárpátalján nem alakult még ki teljesen a falusi turizmus, mint komplex turisztikai termék. Egyelőre elsősorban *falusi szállásadásra redukálódik*. A vendégek nagy részét az érintetlen természeti táj és a történelmi látnivalók vonzzák, idejük nagyobb részét azonban nem a fogadó településeken töltik, hanem különböző túrákon utazzák körbe a vidéket (BERGHAUER S. 2009).

Nehéz pontos képet festeni a falusi turizmus tényleges helyzetéről Kárpátalján, mert semmilyen hivatalos statisztikai adat nem áll rendelkezésre. *A falusi vendégházak számának és területi elhelyezkedésének vizsgálatát* a kárpátaljai tourinfo irodák adatbázisai, az internetes források, a megyei turisztikai főosztály és a saját ismereteim alapján végeztem el. Ennek megfelelően több mint 400 falusi vendégházat számoltam össze megyeszerte, melyek közel 90 településen koncentrálódnak.

A 9. melléklet az általam alkalmazott turisztikai térségekre lebontva összesíti a kárpátaljai falusi vendégházak számát. Turisztikai térség szempontjából a Felső-Tisza-vidék áll az első helyen a falusi vendégházak számát illetően. Majdnem megegyező számú vendégváró falusi portával rendelkezik a Beregvidék turisztikai térség. Ha járások szintjére lebontva vizsgáljuk a 9. mellékletet, akkor rögtön szembetűnik a Beregszászi járás kimagasló fölénye (103), amit a Nagyszőlősi (50), Ökörmezői (45) és a Rahói járás (44) követ.

A kárpátaljai falusi vendégházak területi eloszlása (36. ábra) is bizonyítja, hogy *a falusi turizmus kínálata szinte egész Kárpátalja területét lefedi*. Gyakorlatilag csak a Máramarosi-havasok Técsői és Rahói járásban elterülő gyéren lakott hegyvidéki területein nem biztosított a falusi turizmus feltételrendszere, ami érthető is.

A Beregvidék turisztikai térség kiemelkedő számú falusi vendégházzal rendelkezik. A térség falusi gazdái szinte kizárólag magyarországi csoportokat fogadnak. Az Ugocsa turisztikai térség falusi turisztikai szálláshelyei is jobbára a félreeső magyarlakta falvakban találhatók. A Felső-Tisza-vidéken a térség főbb turisztikai vonzerői és attrakciói körül találjuk a legtöbb falusi vendégházat: ásvány- és termálvízforrások, sóstavak, síközpontok. A Verhovina turisztikai térségben az ökoturizmus, a bakancsos turizmus és a síturizmus közkedvelt területein található a legtöbb falusi vendégház. A Munkács és környéke turisztikai térségben egyértelműen az ásványvízforrások és szanatóriumok környezetében elterjedt a falusi turizmus, míg az ungváriiban részben a művi adottságok, részben a természeti táj látogatottságát kihasználva foglalkoznak sokan falusi vendégfogadással.

Következtetesként tehát megállapítható hogy *a falusi turizmus két formáját* különböztethetjük meg Kárpátalján:

- központi területen kiépült, a megyét behálózó csillagtúrákon résztvevő turistacsoportok kiszolgálására épülő (például Beregvidék),
- turisztikai attrakciók köré települő (például Verhovina, Felső-Tisza-vidék).

6. A területfejlesztés és a turizmus összefüggései Kárpátalján

6.1. A területfejlesztés intézmény- és eszközrendszere országos és megyei szinten

6.1.1. A regionális politika területi szintjei és intézményrendszere Ukrajnában

Ukrajna regionális politikája 27 azonos státusszal rendelkező régióra épül: a Krími Autonóm Köztársaság, 24 megye (köztük Kárpátalja), Kijev és Szevasztopol városa. A regionális politika esetében az intézményrendszer erős hatással van a regionális politika cél- és eszközrendszerére. A központtól a legalsóbb szintekig kiépült területfejlesztési intézményrendszer nélkül nem lehet valós területi fejlődést elérni (PÁLNÉ KOVÁCS I. 2004). Az Ukrajnára jellemző erős centralizált hatalmi rendszer tartós fennállásának következménye a területfejlesztési intézményrendszer fejletlensége. Az állami regionális politikáért felelős központi szerv *Ukrajna Területfejlesztési, Építésügyi és Lakásügyi Minisztériuma*. Minden megyében, járásban és városban területfejlesztési, várostervezési és építészeti osztály működik a közigazgatási hivatalokon belül.

A regionális politikához kötődik továbbá az Ukrán Miniszteri Kabinet állandó konzultatív-tanácsadó szerve, *A Területfejlesztés és a Helyi Önkormányzatok Tanácsa*, amelyet 2009-ben alapított a kormány. A Tanács fő feladatai: az állami regionális politika elemzése, hatékony módszerek keresése annak tökéletesítésére, a központi és helyi állami végrehajtó szervek és a helyi önkormányzatok közös cselekvési terveinek kidolgozása a régiók kiegyensúlyozott fejlődésének biztosítása céljából, javaslatok készítése a regionális politika, a helyi önkormányzatok, az ország közigazgatási felépítését érintő kérdésekben stb. (A TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS A HELYI ÖNKORMÁNYZATOK TANÁCSÁNAK MEGALAPÍTÁSÁRÓL 2009.04.02. N 309).

6.1.2. Az ukrán regionális politika jogszabályi alapjai

A független Ukrajna megszületésétől kezdve csaknem 10 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy elinduljon a regionális politika alapjainak lefektetése. Bár az ehhez kapcsolódó intézményrendszer kialakítására vonatkozó törvények jóval hamarabb megjelentek¹², a területi politika konkrét irányelveinek, fejlesztési prioritásainak és fejlesztési terveinek megszületése csak évekkel később vette kezdetét.

Az állami tervezésről és Ukrajna gazdasági és társadalmi fejlesztési programjainak kidolgozásáról szóló törvény meghatározta a fejlesztési dokumentumok jogi, gazdasági

---

¹² Ukrajna Alkotmánya 1996.06.28., Ukrajna Törvénye „A helyi önkormányzatokról” 1997.05.21., Ukrajna Törvénye „A helyi közigazgatási hivatalokról” 1999.04.09.

és szervezeti alapját a gazdaság különböző ágazataiban és a különböző közigazgatási egységekben. A jogszabály rögzíti a fejlesztési dokumentumok kidolgozásának, elfogadásának és végrehajtásának általános rendjét, valamint ezen programok és az állami tervezés résztvevőinek jogait és kötelességeit (AZ ÁLLAMI ELŐREJELZÉSRŐL, VALAMINT A GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLESZTÉSI PROGRAMOK KIDOLGOZÁSÁRÓL UKRAJNÁBAN 2000.03.23. N 1602-III).

A különböző történelmi, földrajzi, gazdasági tényezők, a reformok lassúságának, a gazdasági szerkezetváltás és a tulajdonviszonyok megváltozásának hatására jelentősen megnőtt Ukrajna régióiban a gazdasági fejlődés szintjének differenciáltsága, ami negatív következményekkel járt együtt. Ukrajna fenntartható fejlődésének, aktív állami szociális politikával összekötött gazdasági növekedésének eléréséhez minőségileg új állami regionális politika kialakítására volt szükség. Az állami regionális politika koncepciójáról szóló elnöki rendelet megszületése (2001.05.25), a dokumentum minden hiányossága ellenére (pl. megvalósítási monitoring hiánya), fontos mérföldkő volt a területi politika alapjainak és jogszabályi háttérének kidolgozásában. A Koncepció szerint az állami regionális politika fő célja olyan feltételek megteremtése, ami biztosítja Ukrajna és régiói számára a dinamikus és kiegyensúlyozott társadalmi-gazdasági fejlődést, a lakosság életszínvonalának növekedését, a régiók erőforrásainak hatékonyabb hasznosításán alapuló piaci átalakulás folyamatának elmélyülését, a vezetői döntések hatékonyságának javulását, az állami szervek és a helyi önkormányzatok munkájának tökéletesítését (AZ ÁLLAMI REGIONÁLIS POLITIKA KONCEPCIÓJÁRÓL 2001.05.25. N 341/2001).

Az állami regionális politika alakításához és megvalósításához a helyi állami közigazgatási hivatalok, a helyi önkormányzatok, a helyi közösségek szerepének és felelősségének jelentős mértékű emelése szükséges. Ez pedig a központi végrehajtó hatalmi szervek jogkörének decentralizációjával és dekoncentrációjával, illetve jobb megosztásával érhető el. A máig érvényben lévő Koncepció két fázisú megvalósulást ír elő. 2001 és 2003 között a vonatkozó törvénykezés tökéletesítését, a központi és a helyi állami irányító szervek közötti funkciómegosztást, a regionális fejlesztési ügynökségek rendszerének létrehozását, a regionális politikára vonatkozó állami stratégiai tervezés mechanizmusának tökéletesítését stb. írja elő. Míg 2003-tól kezdődően többek között olyan intézkedések megvalósítását tartalmazza, mint:

- a régiókba irányuló állami befektetések pályázati alapú elosztásának bevezetése,
- a határ menti együttműködések és a régiók közötti gazdasági együttműködések fejlesztése,
- áttérés a központi költségvetés és a régiók, szubrégiók, helyi közösségek költségvetései közötti közvetlen és kölcsönös kapcsolatra,
- régióközi szociális programok kidolgozása és finanszírozása,
- a régiók kiegyensúlyozott, fenntartható fejlődésének megvalósítását biztosító gazdasági, szervezeti, jogszabályi előfeltételek megteremtése.

Sajnos a Koncepció számos intézkedése nem valósult meg. Máig sem jött létre például a regionális fejlesztési ügynökségek rendszere. A régiókban napjainkban működő fejlesztési ügynökségek nem egy állami fenntartású országos rendszer részei, hanem civil szervezetként, önálló kezdeményezés alapján jöttek létre. Mindezek ellenére a keretdokumentum jellegű Koncepció fontos érdeme, hogy fellendítette a regionális politikára vonatkozó jogszabályok kidolgozásának folyamatát (TKACSUK R. 2010).

Ukrajna integrációs törekvéseinek megerősítéseként került kidolgozásra *Ukrajna gazdasági és társadalmi fejlesztésének stratégiája „Az európai integráció útján” 2004–2015*. A terjedelmes dokumentum XV. fejezete Az aktív állami regionális politika megvalósítása címet viseli. A következő jelentős előrelépést *A régiók fejlődésének ösztönzéséről* szóló törvény elfogadása jelentette (2005), amely sokkal konkrétabb megállapításokat tartalmazott a területfejlesztési politika megvalósítására vonatkozóan. A jogszabály rögzíti a régió, a hátrányos helyzetű terület fogalmát, a regionális területi fejlődés céljait, elrendeli egy országos területfejlesztési stratégia, ennek alapján pedig regionális területfejlesztési stratégiák kidolgozását és elfogadását. A régiók fejlődésének ösztönzésére irányuló politika megvalósításának fontos eszközei a területfejlesztési egyezmények, melyek előkészítésének és megkötésének rendjét is meghatározza a Törvény. Ez alapján került kidolgozásra *Ukrajna Országos regionális területfejlesztési stratégiája a 2015-ig tartó időszakra* (2006). A dokumentum Ukrajna társadalmi-gazdasági helyzetének aktuális állapotfelmérésével indul. Ennek megfelelően határozza meg a területfejlesztési politika elveit és alapvető célját, ami a régiók versenyképességének növeléséhez, fenntartható fejlődésük biztosításához szükséges feltételek megteremtésében rejlik. A fejlesztési dokumentum rögzíti azokat a stratégiai feladatokat is, melyek nélkülözhetetlenek a kitűzött célok megvalósításához, vagyis: a régiók versenyképességének javítása és erőforrásaik erősítése, a humán erőforrásfejlesztés biztosítása, a régióközi együttműködések fejlesztése, a területfejlesztés intézményi feltételeinek megteremtése (AZ ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIA ELFOGADÁSÁRÓL A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2006.07.21. N 1001). A stratégia minden régió számára meghatározta a területfejlesztés prioritásait.

6.1.3. A regionális politika megvalósításának országos vonatkozásai

Egyértelműen pozitívként értékelhető, hogy az országban elindult a területfejlesztési politika alapját képező tervek és stratégiák kidolgozása. Hiszen az aktuális helyzet felmérése nélkül lehetetlen tovább lépni és átgondolt, működő regionális fejlődést generálni. Azonban az is érzékelhető, hogy egyelőre nehezen történik meg a kidolgozott stratégiák tényleges megvalósítása. Ez több okkal is magyarázható. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy Ukrajnában még nem következett be a regionális politikai modellváltás, a tudatos területfejlesztés még a kezdetleges, formálódó fázisban tart az országban. A mostani viszonyokra még nagyon is jellemző a központi hatalom túlsúlya a helyi döntésekben, az erős hatalmi centralizáció és a helyi döntéshozók önállótlanága. A helyzetet nehezíti a kedvezőtlen gazdasági helyzet és a szinte állandósult belpolitikai válság. Ez pedig nem kedvez a regionális politika valós regionalizálódásának (TARPAI J. 2010).

A regionális politika irányelveinek, céljainak, feladatainak, módszertanának kidolgozása csupán az egyik része a regionális politika megvalósulási folyamatának. A másik részhez a monitoring, a megvalósulás értékelése tartozik, de a legnagyobb szerepet benne mégis a finanszírozási mechanizmus játssza. Nem elég azonban megállapítani a regionális fejlesztésekre szánt költségvetési ráfordítások arányát és összegét, a központi, illetve helyi szintű finanszírozás megoszlását bennük, hanem valós forrásokat kell ezek mögé rendelni. A gazdasági nehézségekkel küszködő Ukrajnában azonban éppen ez nem biztosított teljes mértékben. A szűkös forrásokért folyó „harcban” a kevésbé tehető régiók

rendre alulmaradnak, ezért nemhogy csökkenne a regionális fejlődés asszimmetriája az országban, hanem épp ellenkezőleg – folyamatosan nő (TKACSUK R. 2010).

Az országos regionális politika megvalósításának központi forrásául az állami költségvetés részét képező *Állami Területfejlesztési Alap* szolgál. A tervezett állami költségvetési bevételek nem kevesebb mint 1%-át képező Alap az alábbi *célokra használható fel*:

- az országos területfejlesztési stratégia és a regionális területfejlesztési stratégiák megvalósítása,
- az állami célprogramok és befektetési programok (projektek) területfejlesztésre vonatkozó intézkedéseinek teljesítése,
- a regionális fejlesztési egyezmények és a különböző területek hátrányos helyzetét csökkentő programok teljesítése,
- a határ menti együttműködés fejlesztését célzó állami programok teljesítése,
- a régiók és az egyes közigazgatási egységek (beleértve a kisvárosokat, hegyvidéki területeket stb.) társadalmi-gazdasági fejlődését célzó programok és intézkedések megvalósítása.

A régiók javaslatot tehetnek az olyan programok és intézkedések, befektetési programok (projektek) támogatására, amelyeket finanszírozhat az Állami Területfejlesztési Alap. A rendelkezésre álló források az alábbi kritériumok figyelembevételével kerülnek szétosztásra: 70% az adott régióban élő népesség számának megfelelően, 30% a régió társadalmi-gazdasági fejlettségének figyelembevételével, ami az egy főre jutó bruttó regionális össztermék mutatóján alapszik (azon régiók számára, amelyekben ennek a mutatónak az aránya kevesebb, mint az országos átlag 75%-a). Ezek az összegek a régiók versenyképességének és befektetési vonzerejének növelésére, valamint az infrastruktúra fejlesztését, új munkahelyek teremtését, energiatakarékosságot és környezetvédelmet elősegítő befektetési programok (projektek) finanszírozására irányulnak (Az ÁLLAMI TERÜLETFEJLESZTÉSI ALAP KÉRDÉSEIRŐL 2012.07.04. N 656).

Tehát, ahogy a fentiekből is kiderül, az Állami Területfejlesztési Alap tekinthető a területfejlesztési stratégiák egyik fő finanszírozási forrásának. Fejlesztendő pedig akad elég, akár országos, akár regionális szinten. Az országos területfejlesztési stratégia 2013-ra vonatkozó intézkedései többek között olyan fontos területfejlesztési és életminőségjavító kérdésekre vonatkoznak, mint Ukrajna településeinek a szennyvízelvezetés központi rendszerének fejlesztésére és rekonstrukciójára vonatkozó állami programról szóló törvénytervezet kidolgozása, ennek megfelelően pedig a szennyvízelvezetés központi rendszerének fejlesztésére és rekonstrukciójára vonatkozó regionális programok kidolgozása a 2013–2020-as időszakra, illetve a hulladékkezelés állami programjáról szóló törvénytervezet. A törvénytervezetek és célprogramok kidolgozását, elfogadását követően a vonatkozó beruházások megvalósítása következik. Kérdés azonban, hogy mire elegendőek a rendelkezésre álló források.

Az országos területfejlesztési politika megvalósítását elősegítendő vezette be a régiók fejlődésének ösztönzéséről szóló törvény a *területfejlesztési egyezmények* fogalmát. Ezek az egyezmények lehetővé teszik az állami fejlesztési prioritások összeegyeztetését a regionális fejlesztési prioritásokkal, valamint a központi és helyi források koncentrációját ezek teljesítésére. Lényegük abban rejlik, hogy a kormány és az adott régió szerződést írnak alá az országos, illetve regionális területfejlesztési stratégia megvalósítása céljából végzett, meghatározott időtartamra szóló közös intézkedésekről, ezek finanszírozásáról.

Az egyezmények csak akkor képesek hozzájárulni a regionális politikai célkitűzések megvalósításához, ha célirányos finanszírozási háttér áll mögöttük. A megyei közigazgatási hivatalok alárendeltsége miatt a megkötött egyezmények nagyon egyoldalúak, amelyekben a Kormány a szükséges anyagi eszközök hiányára hivatkozva nem teljesíti vállalásait.

6.1.4. A területfejlesztés eszközei megyei szinten

6.1.4.1. A stratégiai tervezés előzményei Kárpátalján

A Szovjetunióhoz való tartozása alatt (1945–1991) Kárpátalja megye fejlesztése a szigorúan centralizált államigazgatás és a tervgazdálkodás keretein belül zajlott. Ennek ellenére, ha a szovjet időszak stratégiai tervezésének ideológiai tartalmát figyelmen kívül hagyjuk, felfedezhetünk benne számos racionális kezdeményezést. Többek között pozitívan értékelendő az a tendencia, amit a városok és járások területrendezési tervein alapuló hosszútávú fejlesztési tervek és programok kidolgozása jellemez. Ezek konkrét területekre vonatkozó, a gazdasági és szociális fejlődés előrejelezhető tervezésén és értékelésén alapultak, és egyértelműen tartalmaztak stratégiai tervezési elemeket. Természetesen ez nem nevezhető stratégiai tervezésnek a szó mai értelmében, annál is inkább, mivel maga a fogalom csak a 1980-as évek végén kezdett elterjedni. Erre az időszakra esett a Szovjetunió széthullása, ami együtt járt a központosított tervgazdálkodás megszűnésével, a piaci viszonyok megszületésével és a gazdasági szerkezetváltással. Ezek a folyamatok számos tekintetben negatívan érintették a régiók fejlődését és olyan gazdasági szempontból nehéz helyzetű területek kialakulását eredményezték, amelyekhez Kárpátalja is tartozott.

Az 1990-es évek elejétől kezdve napirenden volt megyei szinten egy Kárpátaljára vonatkozó, a vidék potenciális lehetőségein alapuló fejlesztési stratégia kidolgozásának szükségessége a megváltozott gazdasági feltételek kapcsán. Ennek megfelelően több fejlesztési koncepció és program is kidolgozásra került, melyek közül több időben megelőzte „Az állami előrejelzésről, valamint a gazdasági és társadalmi fejlesztési programok kidolgozásáról Ukrajnában” nevet viselő törvényt, amelyek a stratégiai tervezés gyakorlatának bevezetésére vonatkozó első központi alapidokumentumok voltak az országban.

1989 és 2006 között, Kárpátalja ma is érvényben lévő területfejlesztési stratégiájának megszületéséig, az alábbi *stratégiai tervezési dokumentumok* kerültek kidolgozásra Kárpátalján:

- Kárpátalja társadalmi-gazdasági fejlődésének koncepciója (1989),
- Kárpátalja megye társadalmi-gazdasági fejlődési programtervezete 1999–2010 (1999),
- Kárpátalja – 2004 Program (2000–2001),
- Kárpátalja fenntartható fejlődésének koncepciója (2002).

A megnevezett dokumentumok többnyire deklaratív jellegűek voltak, a kidolgozásuk folyamatába nem lett bevonva a közvélemény, a monitoring és az értékelés mechanizmusa nem volt kellőképpen kidolgozva bennük, megvalósulásuk is alacsony hatékonyságú volt. Az, hogy a törekvések ellenére miért nem sikerült 2006-ig átfogó területfejlesztési stratégiát kidolgozni Kárpátalján, több *tényezővel is magyarázható*

(SZLAVA SZ. – HOBLIK V. – POPADINEC M. 2010):

- a stratégiai tervezésre és irányításra vonatkozó törvényi és módszertani bázis hiánya,
- a stratégiai tervezés és irányítás gyakorlatának hiánya a közszférában,
- a regionális állami irányítás rendszerének hiányosságai,
- az államigazgatás kádereinek alacsony képzettsége,
- a régió fejlődésére vonatkozó stratégiai tervezés folyamatának függése a szervezeti reformok és a regionalizációs politika megvalósulásától,
- a civil szervezetek, fejlesztési ügynökségek intézményi rendszerének fejletlensége.

6.1.4.2. Kárpátalja megye területfejlesztési stratégiája a 2015-ig tartó időszakra

Célok, fejlesztési prioritások, elképzelések

A területfejlesztés tervezésének szükségessége abban rejlik, hogy sokkal könnyebb hatást gyakorolni a különböző cselekvések térbeli megoszlására, illetve a térhasználat tudatos irányítására, ha előre átgondolt, egymással összhangban álló beavatkozások történnek. A tervezés folyamatának alapját a fejlesztési koncepciók és programok előzetes helyzetfelmérésen alapuló kidolgozása jelenti, melyek a fejlesztendő terület adottságainak magasabb szintű kihasználására való törekvésre kell, hogy épüljenek. Ezt követi a stratégiai és az operatív célok meghatározása, majd a lefektetett irányvonalak mentén történő konkrét projektek kidolgozása és megvalósítása. A turizmus a komplex területfejlesztés egyik szerves résztvevője (AUBERT A. (szerk.) 2007), ezért a turizmusfejlesztési célkitűzések a területfejlesztési programok fontos részét képezik annak függvényében, hogy az adott régió milyen turisztikai adottságokkal rendelkezik.

Ukrajna országos területfejlesztési stratégiájának hatályba lépése után az egész országban lezajlott a regionális területfejlesztési stratégiák kidolgozása és elfogadása. *Kárpátalja megye regionális területfejlesztési stratégiáját a 2015-ig tartó időszakra* 2007-ben fogadta el a Kárpátaljai Megyei Tanács. A dokumentum kidolgozása az országos stratégia által Kárpátalja megyére vonatkozó, alább felsorolt *területfejlesztési prioritásokon* alapult (AZ ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIA ELFOGADÁSÁRÓL A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2006.07.21. N 1001):

- a határ menti együttműködések fejlesztése,
- a határátkelők infrastruktúrájának fejlesztése,
- a turisztikai és üdülési-rekreációs szféra fejlesztése,
- árvízvédelmi fejlesztések,
- a közúthálózat és logisztika fejlesztése.

Az ország különböző területei különböző adottságokkal rendelkeznek, melyek meghatározzák fejlődési lehetőségeiket. Míg az Ukrajna keleti részén elterülő Donyeck-medence gazdaságának fő mozgatórugója a nehézipar, addig Kárpátalja megye adottságai sokkal inkább a terciér szektor, például a turizmus fejlődésének kedveznek jobban. A régióra vonatkozó fejlesztési tervek is erre a felismerésre épülnek. Ezért nem véletlen, hogy a turizmus és az üdülési-rekreációs szféra fejlesztése is ott szerepel a kiemelt feladatok között. De a megnevezett prioritások szinte mindegyike közvetve vagy közvetlenül kötődik a turizmus ágazatához.

A megyei stratégia Kárpátalja fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődésének céljait, feladatait, prioritásait és irányait határozza meg a 2015-ig terjedő időszakra. A dokumentum

szerint *Kárpátalja megye küldetése* abban rejlik, hogy versenyképes és innovatív gazdasággal rendelkező régióként – az egyedülálló kulturális-nemzetiségi tradíciók és természeti értékek megőrzése mellett – magas életszínvonalat biztosítson a jelen és a jövő nemzedéke számára (KÁRPÁTALJA MEGYE TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2007). A megye stratégia területfejlesztési céljai szerint Kárpátalja szociális orientáltságú piacgazdaságot fejlesztő régió, a kultúra, az *üdülés és turizmus régiója*, az innovatív fejlesztések régiója, a határ menti együttműködés és a tranzit szerep régiója.

A turizmus stratégiai szerepe

A megyei területfejlesztési stratégiában hangsúlyozottan jelen van a turizmus, mint fejlesztendő szegmens. A stratégiai dokumentum bevezető, aktuális állapotfelmérő fejezetében elemzésre kerül Kárpátalja megye turisztikai-rekreációs potenciálja. A turizmus fejlődését leginkább akadályozó tényezők között a vonalas infrastruktúra (közlekedési és kommunális) hiányosságai és a balneológiai erőforrások alacsony kihasználtsága szerepel az első helyen. Annak ellenére, hogy a dokumentum a 2006-os állapotokat ismerteti, megállapítható, hogy az akkor megjelölt problémák máig sem vesztek súlyukból. Még mindig nem születtek meg a gyógyüdülő övezetek és a turisztikai központok komplex fejlesztési tervei, a turizmust szabályozó törvénykezés továbbra is hiányos, a turizmusra vonatkozó statisztikai adatgyűjtés rendszere nem lett hatékonyabb és átfogóbb, ma is fennáll a turizmus ágazatára jellemző szakemberhiány, hiányzik az egységes marketing, valamint a rekreációs erőforrások szélesebb körű kihasználtsága.

A megyei stratégia 5 *stratégiai cél* jelöl ki:

- humán erőforrás-fejlesztés és az életszínvonal javítása,
- a gazdaság versenyképességének javítása,
- a határ menti és euroregionális együttműködések fejlesztése,
- a turizmus és a gyógyüdülési-rekreációs szféra fejlesztése,
- a környezet védelme.

A dokumentum minden stratégiai cél alá operatív célokat rendel (összesen 24-et), melyek közül a turizmushoz kötődők felsorolását a 17. táblázat tartalmazza.

7. táblázat. A turizmus és a gyógyüdülési-rekreációs szféra fejlesztésének operatív céljai

4. Stratégiai cél: A turizmus és a gyógyüdülési-rekreációs szféra fejlesztése	4.1. Operatív cél: A turisztikai és gyógyüdülési-rekreációs szféra szolgáltatásainak diverzifikációja és versenyképességének növelése
	4.2. Operatív cél: A turizmus szolgáltatási infrastruktúrájának fejlesztése
	4.3. Operatív cél: A rekreációs-turisztikai potenciál promóciója
	4.4. Operatív cél: A gyógyüdülési-rekreációs komplexum és a kapcsolódó ágazatok közötti kapcsolat elmélyítése

Forrás: KÁRPÁTALJA MEGYE REGIONÁLIS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2007.

Kérdés, hogy vannak-e a gyakorlatban is érzékelhető hatásai a turizmus hangsúlyos szerepének Kárpátalja területfejlesztési stratégiájában. A Kárpátaljai Megyei Közigazgatási Hivatal Gazdasági Főosztálya által kiadott 2010-re vonatkozó hivatalos jelentés szerint számos előrelépés történt a megyei területfejlesztési stratégia megvalósulását illetően. A turizmushoz kötődő 4. számú stratégiai célra vonatkozó rész azonban nagyon kevés kézzel fogható eredményt említ.

A 4.1. operatív célra (7. táblázat) vonatkozóan a beszámoló csak általános frázisokat tartalmaz, miszerint Kárpátalja megye turisztikai szempontból különösen perspektivikus régió, ahol különleges lehetőség kínálkozik az aktív turizmus válfajainak (bakancsos turizmus, kerékpáros turizmus, extrém turizmus (vadvízi evezés, siklóernyőzés, barlangászat), lovas turizmus stb.) fejlesztésére.

A 4.2. pontban foglaltak szerint számos érdekes befektetési projekt került kidolgozásra, melyek a téli turizmushoz kötődő kiszolgáló infrastruktúra európai színvonalú fejlesztését hivatottak ösztönözni. Ezen kívül évről évre nő a megye turisztikai fogadóképessége. A beszámoló szerint a megye területén üzemelő 356 különböző (gyógyüdülési, turisztikai-rekreációs, szálloda jellegű) létesítmény közel 20 000 személy egyidejű elszállásolását tudja biztosítani. Ezek 9%-a gyógyüdülési, 29%-a rekreációs, 62%-a pedig turisztikai létesítmény. 2010-ben 28 új turisztikai objektum kezdte meg működését, 2009-hez képest a turisztikai szolgáltatások mértéke 7%-kal, a költségvetési bevételek pedig 16%-kal nőttek (INFORMÁCIÓ KÁRPÁTALJA MEGYE A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA SZÓLÓ REGIONÁLIS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJÁNAK MEGVALÓSULÁSÁRÓL A 2010-ES ÉVBEN).

Általános összevetésben a legtöbb konkrétumot a 4.3. operatív célra vonatkozó összesítés tartalmazza. 2010 folyamán 5 új turisztikai információs központ nyílt meg Kárpátalja megye területén. Az egységes promóciós feladatok és a vidék turisztikai-rekreációs potenciáljának népszerűsítése érdekében megjelent a PRO Turizm ta rozvahi. Zakarpattya 2011 (A turizmusról és kikapcsolódásról Kárpátalja 2011) elnevezésű turisztikai katalógus, illetve a megye falusi vendégházait népszerűsítő katalógus. A vidék turisztikai imázsának növelése, illetve turisztikai-rekreációs komplexumának megfelelő képviselése érdekében több nemzetközi kiállításra is utazott kárpátaljai képviselő (Nyíregyháza, Minszk, Kijev, Donyeck, Ternopil stb.).

A 4.4. operatív cél (7. táblázat) megvalósulása szinte kizárólag csak új gasztronómiai fesztiválok kezdeményezésére (például Arany Gulyás Fesztivál), tematikus turistautak kidolgozására (például Kárpátaljai Mézút), illetve három turisztikai témájú és befektetés-ösztönző rendezvény lebonyolítására korlátozódott 2010-ben.

Összességében megállapítható, hogy a területfejlesztési stratégia megvalósulásának menetéről szóló beszámoló kevés olyan (turisztikai vonatkozású) adatot közöl, amely az előző évvel kapcsolatos összehasonlítást tartalmaz. Ezáltal nem számszerűsíthető a fejlődés. Egy-egy említett eredmény sokszor nem egyértelműen visszavezethető a területfejlesztési stratégiára.

Következtetések

Mindenfajta Kárpátaljára vonatkozó fejlesztési elképzelés és célkitűzés első számú feltétele a megye felzárkóztatása az ország fejlettebb térségeihez, és a térség alkalmasság tétele a kedvező földrajzi elhelyezkedéséből adódó nemzetközi híd-szerep betöltésére. Az elfogadásra kerülő fejlesztési céloknak, illetve az ezen alapuló fejlesztési programoknak ezt a kettős törekvést kell szolgálniuk.

A régió fejlesztésének fókuszában a gazdaság fejlődési feltételeinek javítása, nemzetközi szinten is versenyképes regionális gazdaság kialakítása áll, kihasználva a régió nemzetközi tranzitszerepéből adódó lehetőségeket. A gazdasági fejlődés egyik legfontosabb eszköze a turizmus fejlesztése Kárpátalján. Mindezek mellett azonban igen fontos követelmény, hogy kapjon nagyobb hangsúlyt az elmaradott (elsősorban falusias) térségek fejlesztése, valamint a minőségi élet egyéb (nem gazdasági) feltételeinek megteremtése is.

A fentiekkel összhangban a következő *fő fejlesztési prioritások* határozhatók meg a megyében:

- a gazdaság versenyképességének erősítése, nagy hangsúlyt fektetve ebben a turizmus fejlesztésére,
- a régió kelet-nyugati közvetítő híd szerepének erősítése és kiaknázása (infrastruktúrafejlesztés, a tranzit kereskedelem üzleti infrastruktúrájának fejlesztése, nemzetközi képzési együttműködések ösztönzése, határ menti gazdasági együttműködések erősítése, interregionális együttműködések ösztönzése),
- munkahelyteremtő beruházások,
- környezettudatos vidékfejlesztés megvalósítása,
- közszolgáltatási hálózatok kiépítése (ivóvízellátás, szennyvíz-elvezetés, hulladék gyűjtés és tárolás),
- minőségi élet feltételeinek biztosítása a régió lakossága számára.

6.2. Ukrajna turizmuspolitikája

6.2.1. A turizmus törvényi háttere

A turizmust szerteágazó kapcsolatrendszer köti össze a nemzetgazdaság számos ágazatával: közlekedés, kereskedelem, kommunikáció, építőipar, mezőgazdaság stb., ennek megfelelően a jogi szabályozása is rendkívül sokrétű. A Független Államok Közösségének országai közül elsőként Ukrajnában született törvény a turizmusról (1995), amely az ágazat jogi szabályozásának alapját képezi.

A számos módosítást megélt törvény értelmében „*a turizmus* – a személyek lakóhelyük gyógyulási, ismeretszerzési, szakmai-üzleti vagy egyéb céllal történő ideiglenes elhagyása, ami nem jár együtt kereső tevékenységgel a meglátogatott területen”. A fenti megfogalmazás annyiban marad el a WTO és az Interparlamentáris Unió 1989-ben elfogadott Hágai Nyilatkozatában szereplő megfogalmazástól, hogy nem utal a turisták által igénybe vett szolgáltatásokra. A Törvény szerint „*a turista* – olyan személy, aki Ukrajna vagy más ország területére utazik legalisan legalább 24 órányi, de legfeljebb 1 éves otttartózkodási időre, és nem folytat a meglátogatott helyen kereső tevékenységet”.

A jogszabály a turizmust szervezeti formától függően belföldi és külföldi turizmusra osztja, az utazó személyek kategóriái, az utazási motivációk, az utazás tárgya, az utazáshoz igénybe vett közlekedési eszközök vagy egyéb jellemzők alapján pedig az alábbi kategóriákat különbözteti meg: gyermekturizmus, ifjúsági turizmus, családi turizmus, időskori turizmus, rokkantturizmus, kulturális-ismeretszerző turizmus, gyógy- és egészségturizmus, sportturizmus, vallási turizmus, ökoturizmus (zöld turizmus),

falusi turizmus, víz alatti turizmus, hegyi turizmus, kalandturizmus, vadászturizmus, autósturizmus, önállóan szervezett turizmus. A felsorolás nem tükrözi teljes mértékben a turizmusban megfigyelhető trendeket, kimaradt belőle több progresszív turizmus fajta (konferencia-, lovas-, örökségturizmus), ugyanakkor az „és egyébek” kifejezés arra enged következtetni, hogy nem zárt felsorolásról beszélünk.

A turizmustörvény szerint a turizmus a gazdaság és a kultúra fejlesztésének egyik prioritást élvező iránya, a jogszabály meghatározza az állami turizmuspolitika fő irányvonalait is, melyek a következők:

- a turizmus jogi szabályozásának tökéletesítése,
- a turizmus Ukrajna gazdaságának magas jövedelmet hozó ágazatává válásának biztosítása, a turizmus iparág fejlesztésére irányuló belföldi és külföldi befektetések ösztönzése, munahelyteremtés,
- a beutazó és belföldi turizmus, valamint a falusi és az ökoturizmus (zöld turizmus) fejlesztése,
- a nemzetközi együttműködés szélesítése, Ukrajna helyzetének megerősítése a turizmus világpiacán,
- a turizmus fejlődéséhez szükséges kedvező feltételek teremtése az adó-, pénzügyi-, vámügyi-, határőrségi és egyéb szabályozások harmonizációja és egyszerűsítése által,
- a turizmus elérhetőségének biztosítása a gyermekek, az ifjúság, az idősek, a rokkantak és az alacsony jövedelműek számára kedvezmények bevezetésével (A TURIZMUSRÓL 1995.09.15. N 31).

A törvény tartalmaz továbbá a turizmus biztonságára, az utazásszervezők felelősségvállalására, az utasbiztosításra vonatkozó szabályokat is. Összességében véve azonban megállapítható, hogy túlságosan általános, kinyilatkoztató jellegű megfogalmazásai miatt nem biztosít megfelelő jogi alapot az ágazat zavartalan működéséhez (PANCSENKO Sz. 2010). Összességében véve a turizmus jogi szabályozása meglehetősen széttagolt (szükség lenne egy egységes törvénykönyvbe rendezni a turizmust érintő legfontosabb jogszabályokat), olykor hiányos (például a falusi turizmusról szóló törvény, a gyógyüdülő övezetek fejlesztését szolgáló egységes koncepció hiánya) és ellentmondásos (az állami struktúrák közötti feladatmegosztás összemosódása).

6.2.2. A turizmus állami irányítási rendszere

Ukrajnában a turizmusirányítás rendszere központi szinten jelentős változásokon esett át az elmúlt két évtizedben, amit a 8. táblázat szemléltet. Az ország függetlenné válása utáni (1991) kaotikus gazdasági és politikai helyzetben a turizmuságazat egészen 1993-ig nem rendelkezett állami irányító szervvel, szervezeti struktúrával. Az ukrán gazdasági helyzet lassú konszolidációja, a turizmus nemzetgazdasági szerepének nemzetközi felértékelődése elvezetett a külön turizmusirányító szerv létrehozásához (1993) és a turizmusról szóló törvény megszületéséhez (1995). A turizmuspolitika fejlődését azonban negatívan befolyásolta az ágazat irányításának összevonása az ifjúságpolitikai és a sport szektorral (1999–2001), és a mindössze egy évig fennálló (2001–2002) Állami Turizmus Hivatal bizonytalan útkeresése. 2002-től kezdve folyamatos a turizmusirányítás szervezeti kiépítése és az újabb átszervezések ellenére (2005, 2010) egyre több az ágazatot érintő kérdés kerül törvényi szintű megválaszolásra.

8. táblázat. A turizmusirányítás rendszerének szervezeti változásai Ukrajnában, 1989–2010

Időszak	A turizmus irányító szerve
1989-ig	Ukrajna Miniszteri Tanácsának Turizmus Főosztálya
1989–1993	-
1993–1999	Ukrán Állami Turizmus Bizottság
1999–2001	Állami Ifjúságpolitikai-, Sport- és Turizmus Bizottság
2001–2002	Állami Turizmus Hivatal
2002–2005	Ukrán Állami Turisztikai Hivatal
2005–2010	Állami Turizmus- és Gyógyüdülő Övezeti Szolgálat
2010- jelenleg is	Ukrán Állami Turizmus- és Gyógyüdülő Övezeti Hivatal

Forrás: PANCSENKO Sz. 2010; [HTTP://WWW.TOURISM.GOV.UA/UA/](http://www.tourism.gov.ua/ua/); Szerkesztette: TARPAI J.

A turizmusról szóló törvény szoros kapcsolatot feltételez a turizmus és a kultúra között, amikor kijelenti, hogy a turizmus a gazdaság és a kultúra fejlesztésének egyik prioritást élvező iránya. Nem akarom kétségbevonni a kultúra és a turizmus kapcsolatának fontosságát, ugyanakkor ha a turizmusról, mint a gazdaság egyik ágazatáról és annak politikai, jogi szabályozásáról beszélünk, célszerűbb és logikusabb lenne azt (a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően) az infrastruktúra, a területfejlesztés kapcsolatrendszerébe helyezni. Még a 2005–2010 között működő központi turizmusirányítási szerv, az Állami Turizmus- és Gyógyüdülő Övezeti Szolgálat is a Kulturális Minisztérium részét képezte, és a korábbi szervezeti struktúrákra is jellemző volt a turizmus összevonása más területekkel (pl. sport- és ifjúságpolitika). Többek között ezért is vált elfogadottá az a megállapítás, hogy Ukrajnában a turizmus szektor problémái elsősorban a kiforratlan törvényi szabályozásra és a kiépületlen állami irányítási rendszerre vezethetők vissza.

2010. december 9-én érvénybe lépett az az elnöki utasítás, amelynek fő célja a végrehajtó hatalom központi rendszerének optimalizációja, ezáltal az államirányítás hatékonyságának fokozása, az államháztartás költségeinek csökkentése volt (A KÖZPONTI VÉGREHAJTÓ HATALMI SZERVEK OPTIMALIZÁLÁSÁRÓL 2010.12.09. N 1185/2010). Az ennek kapcsán lezajlott átszervezés eredményeképpen létrejött az Ukrán Állami Turizmus- és Gyógyüdülő Övezeti Hivatal, amely a jogszabályi megfogalmazás szerint IV. szintű központi végrehajtó hatalmi szerv, működését a kormány irányítja és koordinálja az Infrastrukturális Miniszteren keresztül (AZ UKRÁN ÁLLAMI TURIZMUS- ÉS GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETI HIVATALRÓL SZÓLÓ SZABÁLYZAT ELFOGADÁSÁRÓL 2011.04.08 N 444). Ugyanakkor az átszervezés csak lassan terjedt tovább az állami turizmusirányítási rendszer alsóbb szintjeire. Megyei, járási, városi szinten a turizmuspolitika megvalósítása továbbra is a közös kulturális és turisztikai osztályokon keresztül történt az országban. Akadt ellenpélda is, esetünkben éppen a jelen értekezés által vizsgált terület – Kárpátalja. Itt ugyanis megyei szinten az állami turizmuspolitika megvalósítása (a többi nyugat-ukrajnai megyéhez hasonlóan) az Európai Integrációs-, Külgazdasági Kapcsolatok- és Turizmus Főosztályon keresztül történt. Jelen értekezés megírásakor éppen ez utóbbi átszervezése zajlik. A főosztályt ugyanis feldarabolják, a turizmus részleg ezentúl az infrastruktúrális főosztályhoz tartozik majd. Kérdés, hogy az alsóbb szinteken (járási, városi, falusi) folytatódik-e a turizmus állami irányítási rendszerének aktuális átszervezése.

Egyértelműen megállapítható tehát, hogy az állami turizmusirányítás rendszere Ukrajnában a formálódás ellentmondásokkal teli fázisában tart, amit erős centralizáció és a regionális érdekek jelentőségének másodlagossága jellemez. A döntések és irányelvek, a szovjetrendszer hagyatékaként, mindig felülről lefelé irányulnak és nem fordítva. Ugyanakkor a regionális és helyi szintnek kiemelt szerepe van a turisztikai termékek kialakulásában, a turisztikai kínálat bővítésében, itt történik a turisztikai szolgáltatások igénybe vétele, az imázsformálás, és valósul meg az ágazatban dolgozók foglalkoztatottsága. A turizmus regionális fejlődésének előfeltétele a hatáskörök és a turisztikai erőforrások konkrét megosztása a központi és a regionális állami szervek között, ami a centralizáció mérséklésével és a helyi önkormányzatok jogkörének bővítésével jár.

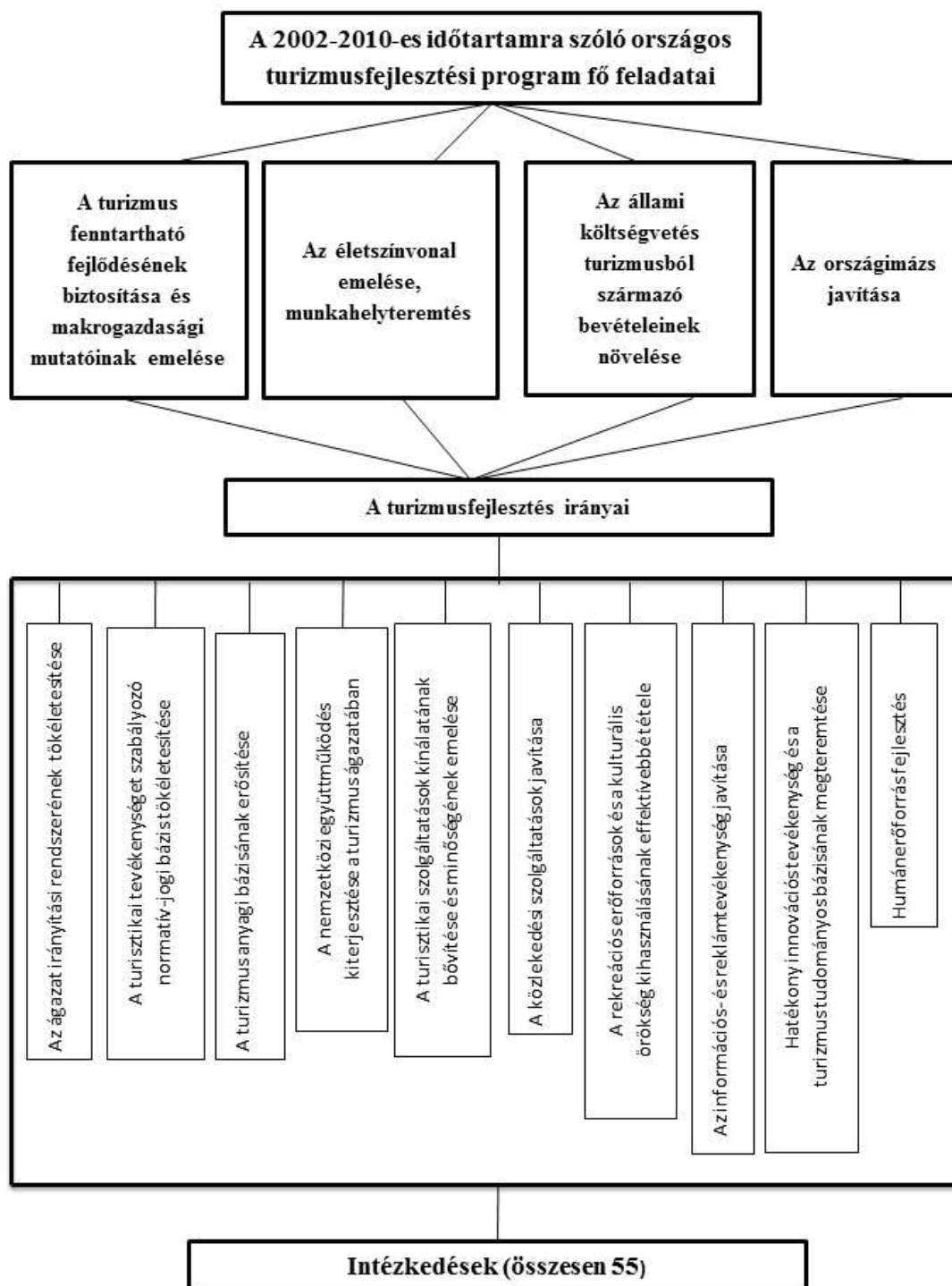
6.3. A turizmusfejlesztési politika eszközei országos és megyei szinten

6.3.1. Az országos turizmusfejlesztési program a 2002–2010-es időszakra

Ukrajna Miniszteri Kabinetje 2002 áprilisában fogadta el a *2002–2010-es időszakra szóló országos turizmusfejlesztési programot*, ami az első ilyen jellegű dokumentum volt az országban. A program az országban fellelhető rekreációs erőforrások hatékony felhasználását, az ágazatok közötti együttműködést, a turisztikai piac fejlődését, a turizmus fejlődési perspektíváinak az akkori állapotok elemzésén alapuló kijelölését volt hivatott ösztönözni. *Legfontosabb célja* pedig olyan, a nemzetközi piacon is versenyképes nemzeti turisztikai termék megteremtése volt, amely az ország lakosságának turisztikai igényeit maximálisan képes kielégíteni, és biztosítja a régiók komplex, a természeti egyensúly és a kulturális örökség megőrzésén alapuló fejlődését (AZ ORSZÁGOS TURIZMUSFEJLESZTÉSI PROGRAMRÓL A 2002–2010-ES IDŐSZAKRA 2002.04.29. № 583). A program *cselekvési struktúráját* a 37. ábra szemlélteti.

Az országos program megvalósítására kidolgozott kormányrendelet már az ország konkrét területi egységeire lebontott *intézkedéseket* tartalmazott. Kárpátalján 2003 és 2006 között sítópontok építését irányozta elő a Szép Orom-hegyen (Kraszija, Nagybereznai járás), a Nagy-Mencsely-hegyen (Drahobrat, Rahói járás), a Borzshavasokban, Kékesfüreden (Szinyák, Munkácsi járás), síklóernyőzési központ kialakítását Kőrösmezőn (Jaszinya, Rahói járás). A felsorolt beruházások, a magántőke-befektetéseknek köszönhetően többnyire meg is valósultak. Tartalmazott azonban ez a kormányrendelet egy olyan fejlesztési projektet is, ami Kárpátalja, Lemberg, Ivano-Frankivszk és Csernyivec megyék összefogásával a keskeny nyomtávú vasútvonalakra épülő Kárpáti vasút elnevezésű túraútvonal kidolgozására vonatkozott. Ez az érdekes, turisztikai attrakciófejlesztő terv sajnos azóta sem valósult meg. Éppen ellenkezőleg – a Kárpátalján található kisvasutak működését teljes mértékben felszámolni készül a fenntartó vasútvállalat.

Összességében megállapítható, hogy az országos turizmusfejlesztési program által kitűzött célok többségét nem sikerült megvalósítani. A turizmusirányítási rendszer kiépületlensége, a jogszabályi háttér hiányosságai és a fejletlen infrastruktúra negatív hatásai

37. ábra. A 2002–2010-es időtartamra szóló országos turizmusfejlesztési program fő feladatai
 Forrás: AZ ORSZÁGOS TURIZMUSFEJLESZTÉSI PROGRAMRÓL A 2002–2010-ES IDŐSZAKRA 2002.04.29. № 583;
 Szerkesztette: TAPPAI J.

továbbra is az ágazat legfőbb visszahúzó tényezői maradtak. De még az olyan intézkedések nagy része sem valósult meg, amelyek nem igényeltek jelentős anyagi ráfordítást. Ilyen például a falusi zöld turizmus országos fejlesztési programjának kidolgozása, amelyet a program szerint 2002 és 2003 között kellett volna elvégezni.

6.3.2. Kárpátalja Megye Turizmus és Rekreációs Fejlesztési Programja a 2002–2010-es időszakra

A 2002–2010-es időtartamra szóló országos turizmusfejlesztési program minden megye számára előírta, hogy *a regionális sajátosságokra építve* hasonló koncepciót dolgozzon ki. Ennek megfelelően került a Kárpátaljai Megyei Közgyűlés által elfogadásra 2002 decemberében *Kárpátalja megye turizmus és rekreációs fejlesztési programja a 2002–2010-es időszakra*, ami alapján a helyi önkormányzatok is kidolgozták és elfogadták az adott időszakra szóló turizmusfejlesztési terveiket.

Az akkori megyei turizmusfejlesztési program kidolgozásának szükségessége a központi direktívákon és azon a felismerésen alapult, hogy csak összehangolt módszerekkel lehet megoldani a régió turizmusfejlesztési problémáit. A megye természeti, éghajlati, rekreációs, történelmi és kulturális erőforrásai a lehetőségekhez képest alacsony szintű kihasználtsága elsősorban a Szovjetunió széthullását követő gazdasági recesszióval, és ezen belül a turisztikai szolgáltatások keresletének jelentős visszaesésével, a szomszédos államok és Ukrajna közötti vízumkényszer bevezetésével, a turizmus ágazatában a feketegazdaság részarányának magas szintjével magyarázható. Az említett program *alapvető célja* olyan versenyképes turisztikai termék kialakításában rejlett Kárpátalján, ami egyfelől a turisztikai szolgáltatások iránti keresletet, másfelől pedig jelentős hozzájárulást biztosít a régió szociális-gazdasági fejlődéséhez, a költségvetési bevételek és befektetések növelésével, új munkahelyek teremtésével, a természeti és kulturális örökség megőrzésével és racionális felhasználásával (KÁRPÁTALJA MEGYE TURIZMUS ÉS REKREÁCIÓS FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁRÓL A 2002–2010-ES IDŐSZAKRA 03.12.2002. N 89).

A program az alábbi *irányelvek* mentén dolgozta ki a turizmusfejlesztés legfontosabb intézkedéseit:

- a turizmus állami irányítása,
- a turizmus anyagi-műszaki bázisának fejlesztése,
- a gyógyüdülő övezetek fejlesztése,
- a belföldi- és a beutazó turizmus fejlesztése,
- reklámtevékenység,
- turisztikai humán erőforrás fejlesztés.

A program szerint *prioritást élvez a megyében a gyógyturizmus, az aktív turizmus és a falusi turizmus fejlesztése*. Ezen belül a megye turisztikai erőforrásainak figyelembevételével *perspektivikusnak* ítéli a síturizmus, a bakancsos turizmus, a lovas turizmus, a kulturális- és ismeretterjesztő turizmus, a falusi (zöld) turizmus, az ökoturizmus, az extrém turizmus, a vadászturizmus, a kerékpáros turizmus, az etnikai- és etnográfiai turizmus, a nosztalgia turizmus fejlesztését.

A program kivitelezésében az előzetes számítások szerint kisebb szerep jutott a költségvetési hozzájárulásoknak (15%), és nagyobb az egyéb (vállalkozások, beruházások,

nemzetközi pályázatok) forrásoknak (85%). Megvalósítása pedig 2 szakaszban (2002–2004 és 2005–2010) zajlott. A programidőszakra vonatkozó hivatalos közlemények szerint a turisztikai-rekreációs ágazat fejlődését Kárpátalján pozitív dinamika jellemezte. 2004 és 2010 között a megyébe látogató turisták száma 57%-kal, a szálláshelyek száma pedig 30%-kal növekedett, ennek megfelelően az igénybe vett turisztikai szolgáltatások mértéke is majdnem a háromszorosára nőtt.

A 2002–2010-es időtartamra vonatkozó országos turizmusfejlesztési terv hatályának lejártát követően a jelen értekezés megírásáig sem került elfogadásra olyan új központi célprogram, amely az állami turizmuspolitika fő irányelveit lenne hivatott meghatározni. A 2022-ig tartó új program *tervezet* formájában létezik ugyan, de máig sem lépett hatályba. Ebben egyrészt a 2012-es labdarugó Eb-re való készülés játszott szerepet, ami felemésztett minden állami szintű turizmusszervezési törekvést, másrészt pedig a turizmusirányítás rendszerében tapasztalható folyamatos átszervezések akadályozták az új program elfogadását.

Még 2008-ban született egy kormányrendelet, amellyel a *Turizmus és a gyógyüdülő övezetek fejlesztési stratégiája* került elfogadásra. A dokumentum szerint a turizmus és a gyógyüdülő övezetek versenyképességének javításához elengedhetetlen az állami szerepvállalás erősítése, és ezzel egyidejűleg az állam, az üzleti szféra és a társadalom közötti együttműködés hatékony modelljének kialakítása (A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJÁRÓL 2008.08.06. № 1088-P). Az általános megállapításokat tartalmazó stratégia megvalósítási irányai összecsengenek az akkor még érvényben lévő országos turizmusfejlesztési programban foglaltakkal. A stratégia deklaratív jellegét tovább erősíti, hogy a benne foglalt célkitűzések megvalósítása három szakaszra oszlik, ugyanakkor semmilyen időkorlát nincs megállapítva az egyes szakaszok, vagy a stratégia egész cselekvési időtartamára nézve. A máig érvényben lévő stratégia tulajdonképpen az egyik olyan központi dokumentum, ami támpontot ad a 2010 utáni időszakra vonatkozó országos turizmuspolitikai célkitűzésekről. A másik pedig az a 2011–2022-es időszakra vonatkozó, a későbbiekben általam részletesebben is elemzett sport és turisztikai infrastruktúra fejlesztését célzó állami program, ami a 2022-es téli olimpia megrendezési jogának megpályázására való ukrain felkészülést hivatott koordinálni.

6.3.3. A turizmus és a gyógyüdülő övezetek fejlesztési programja a 2011–2015-ös időszakra Kárpátalja megyében

Szerencsére az új országos turizmusfejlesztési program hiánya nem szabott gátat a turizmuspolitikai törekvések megvalósulásának regionális szinten. A Kárpátaljai Megyei Tanács ugyanis 2010 decemberében új, a 2011–2015-ös időszakra szóló megyei turizmusfejlesztési programot fogadott el. Véleményem szerint ezen dokumentum kidolgozása központi turizmusfejlesztési program hiányában egyrészt az előző turizmusfejlesztési programon alapult, másrészt pedig Kárpátalja megye területfejlesztési stratégiáján. Ezt a programidőszak 2015-ig tartó megállapítása is igazolja.

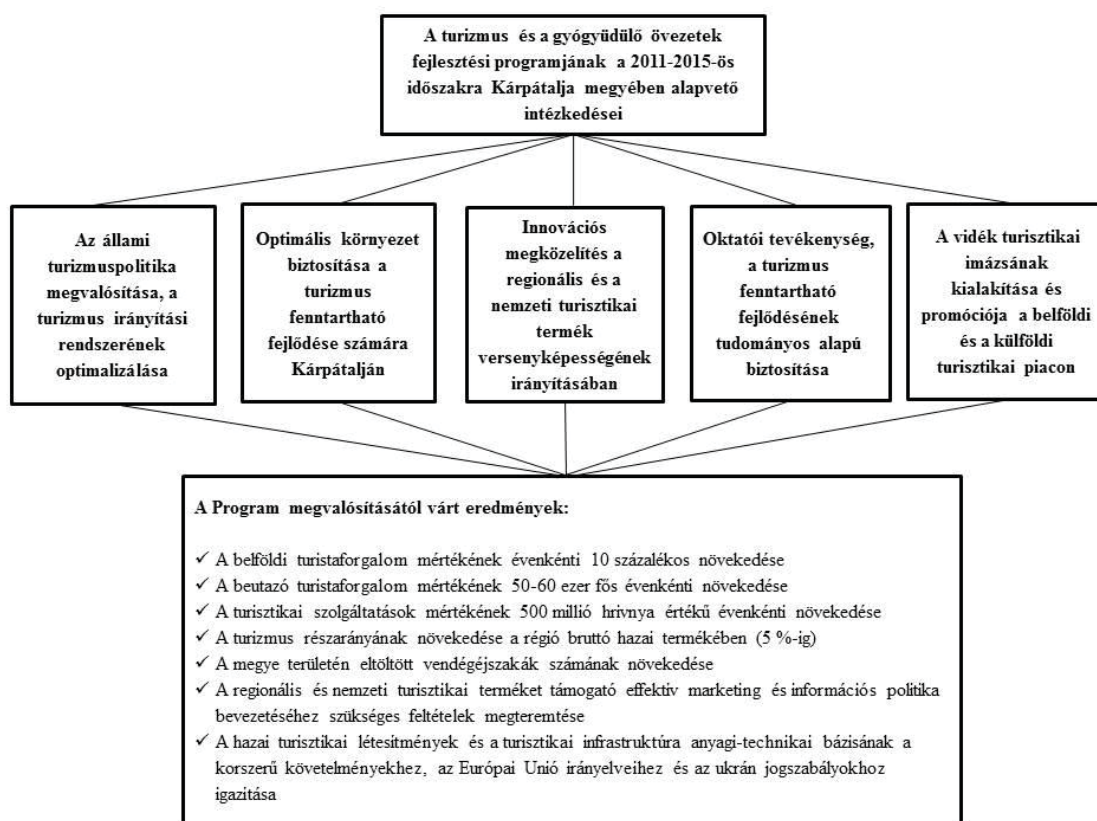
Az új megyei turizmusfejlesztési program *fő célja* a turisztikai termékfejlesztés ösztönzése, a turisztikai erőforrások felhasználásának optimalizálása, a versenyképesség növelése a belföldi és külföldi turisztikai piacokon egyaránt, a költségvetési bevételek

növelése, a régió szociális-gazdasági fejlődésének elősegítése, a lakosság életszínvonalának emelése. A program által kidolgozott *intézkedések rendszerét* a 38. ábra szemlélteti. A dokumentum hangsúlyozza továbbá azt is, hogy a kitűzött célok csak az állami és a civil szektor együttműködésével valósulhatnak meg (A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁRÓL A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN 16.12.2010 N 72).

A fejlesztési program finanszírozásának betervezett forrásai: megyei költségvetés (12 millió hrvnya/1,2 millió EUR), járási és városi költségvetések (7 millió hrvnya/700 000 EUR), külföldi pályázati források és befektetések (20 milliárd hrvnya/2 Mrd EUR), egyéb lehetséges források. A megyei közgyűlés évenként fogadja el a program finanszírozási költségvetését. A 2011-es évre szóló összesen 2 7000 000 (270 ezer EUR) hrvnya összegű ráfordítást tervezett be a fejlesztési program megvalósítására. Az összeg 100%-ának felhasználójaként a Kárpátaljai Megyei Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs-, Külgazdasági Kapcsolatok- és Turizmus Főosztályát jelölte meg a dokumentum (A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN FINANSZÍROZÁSI INTÉZKEDÉSEIRŐL A 2011-ES ÉVRE 16.12.2010 N 72).

A program első évére vonatkozó hivatalos összesítés szerint Kárpátalja területén

38. ábra. A 2011–2015-ös időszakra szóló turizmus és a gyógyüdülő övezetek fejlesztési programjának intézkedései

Forrás: A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁRÓL A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN 2010.12.16. № 72; Szerkesztette: TARPAI J.

összesen 367 gyógyüdülési, turisztikai-rekreációs és szálloda jellegű létesítmény üzemelt 2011-ben, köztük 14 új objektum (főleg szálloda) kezdte meg működését a jelzett évben. A turisztikai szolgáltatások mértéke 6%-kal, a turizmusból származó helyi költségvetési bevételek éves szinten 21%-kal, a központi költségvetési bevételek 33%-kal nőttek. A beszámoló eredményként könyveli el, hogy elkészültek a járások helyi szintű turizmusfejlesztési programjai, ugyanakkor általános problémaként említi, hogy ezek finanszírozására nem állnak rendelkezésre valós költségvetési források. A Kárpátalján 2011-ben kiszolgált turisták száma 255,1 ezer fő volt, 2012-ben már 326,7 ezer, de ez még mindig jóval elmarad a 2008-as évben regisztrált 500 ezer fős rekordadattól.

Nagyon nehéz bármiféleképpen értékelni a dokumentumban közreadott információkat. Az összesítés a turizmusfejlesztési programban kidolgozott stratégiai és operatív célokra lebontva mutatja be a vizsgált időszakban bekövetkezett minőségi változásokat. Mivel ezek a célok (38. ábra) a turizmusfejlesztés változatos szegmenseit képviselik, sokrétű tevékenységet ölelnek fel. Mindenesetre az megállapítható, hogy a jelentősebb fejlesztések a vállalkozói és a civil szféra képviselőihez köthetők, az állami szerepvállalás pedig, megfelelő anyagi források hiányában, legtöbbször csak a deklaratív irányító és ellenőrző tevékenységre korlátozódik.

A turizmusfejlesztési program megvalósítása érdekében a 2012-es évben végrehajtandó intézkedések finanszírozásáról szóló határozat értelmében a megyei költségvetés 1 764 300 hrvnya (177 ezer EUR) (ami a 2011-es évhez képest 35%-kal kevesebb) összegű állami ráfordítást biztosít a turizmus fejlesztésére a 2012-es évben a 38. ábra által bemutatott főbb intézkedések alá rendelt célkitűzések megvalósítására. Ebből az összegből a legnagyobb részesedést a kárpátaljai turizmus fenntarthatóságának megteremtésére 919 000 hrvnyát (92 000 EUR), és a vidék turisztikai imázsának kialakítására 570 000 hrvnyát (57 000 EUR) kaptak (A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN FINANSZÍROZÁSI INTÉZKEDÉSEIRŐL A 2012-ES ÉVRE 2011.12.13. N 357).

A megyei turizmuspolitika megvalósása nagyban függ attól, hogy az előre betervezett költségvetési ráfordításokból mennyi jut ténylegesen a turizmus fejlesztésére. A tapasztalatok azt mutatják ugyanis, hogy ez a *költségvetési deficit alakulásának függvénye*. Például a 2011-ben betervezett költségvetési összeg csupán alig több mint 11%-a jutott a kitűzött célok megvalósítására. Ez annál is inkább sajnálatos, mivel a turizmusfejlesztési program progresszív tartalmú második fejezetének (a fenntartható turizmus megteremtése) fő megvalósítói a Kárpátaljai Megyei Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs-, Külgazdasági Kapcsolatok- és Turizmus Főosztálya, a helyi önkormányzatok, illetve az egyéb állami hivatalok. Megfelelő finanszírozás hiányában pedig ezek nem képesek tényleges áttörést véghezvinni a turizmuspolitikai célkitűzések megvalósításában.

6.4. A turizmus hatása a területfejlesztésre

6.4.1. A helyi fejlesztések pozitív példái

A kutatás során a turizmus és területfejlesztés/vidékfejlesztés hatásait és kölcsönhatásait lokális szinten mélyinterjúk segítségével is vizsgáltam. Igyekeztem az általam kijelölt turisztikai térségek mindegyikéből válaszolóalanyt találni, akiket az összeállított kérdéssor alapján (10. melléklet) meginterjúvtam. A felkért személyek között egyaránt megtalálhatók voltak a turizmussal kapcsolatban álló civil szféra (civil szervezetek, vállalkozások) és közszféra (állami szervek, önkormányzatok) szereplői. Az interjúk anyagainak összesítése alapján kiemelhető néhány olyan példa, ami kitűnően tükrözi a turizmus generálta területfejlesztési folyamatok alakulását.

Mezőgecse a Beregvidéken található mindössze 1000 lakosú település. Elzártsága miatt (zsáktelepülés) a 10 évvel ezelőtt még alig ismert falucska ma a térség egyik legfontosabb turisztikai desztinációja. A faluban vendégházak, panziók jelentek meg, szervezett formában foglalkoznak a helyiek a falusi vendégfogadással. A tudatos attrakciófejlesztés jegyében 2006 óta minden évben böllerversenyt és lekvárfőző fesztivált szerveznek itt. Ez a két gasztronómiai fesztivál mára a leglátogatottabb kárpátaljai rendezvényekké nőtte ki magát, és egész Ukrajnában ismert, nemcsak a turisták, hanem az utazásszervezők körében is. A hátrányos helyzetű település kitörési pontjaként előjegyzett turizmus fejlesztése számos település- és területfejlesztési hatást generált. A polgármester, Mester András, irányításával zajlik a Mezőgecsében található egykori Kajdy-kúria felújítása (külső pályázati forrásokból) (11. melléklet), Mezőgecsei Hagyományörzők és Falufejlesztők Egyesülete alakult (2008), honfoglalási emlékpark került kialakításra, a falukép rendezettebbé vált, van kijelölt pihenőhely, nyilvános WC, szabadtéri színpad, előtérbe került a néprajzi hagyományok ápolásának fontossága (néptáncsoport szervezése), a hagyományos háztáji gazdálkodás megtartása, a helyi késztermékek előállítása (pálinka, lekvár, kolbász stb.).

Beregszentmiklós (Csinagyijevo) a Munkács és környéke turisztikai térségben található 6700 fős település, melynek területén egy várkastély (XIII. század) található (12. melléklet). A korábban alig ismert műemlék épület mára az egyik legfontosabb turisztikai látványossággá nőtte ki magát a térségben az azt bérlő Bartos József által véghezvitt fejlesztéseknek köszönhetően. Külső pályázati forrásokból sikerült kisebb felújításokat végezni a várkastélyon, ami azon túl, hogy hozzájárult az épület állagának megőrzéséhez, annak látogathatóságát is kiszélesítette. Hozzá kell tennem azonban, hogy a találó marketingpolitika miatt az épület félromos állapotában is egyedülálló turisztikai attrakcióként szolgált a turisták számára, az itt szervezett éjszakai fáklyás túráknak köszönhetően. Beregszentmiklós kedvező földrajzi elhelyezkedése – Munkács közelsége (10 km) és a térségben található szanatóriumok közelsége – állandó látogatottságot biztosít a várkastély számára. A sikeres turizmusfejlesztési intézkedések (tudatos attrakciófejlesztés (koncertek, kiállítások, könyvbemutatók, lovagi tornák, vartúrák, fesztiválok szervezése), turisztikai információs pont nyitása, népszerűsítő kiadványok készítése) pozitív folyamatok beindulását eredményezték magán a településen is – megjelentek a falusi vendégházak,

a különböző szolgáltató egységek (éttermek, hotelek), fellendült a kézműves termékek előállítása.

Batár Ugocsa 900 lakosú települése az ukrán–román határ mellett, mely a térség turizmusában betöltött szerepének fokozatos növekedését az itt működő biofarmnak köszönheti. A Tüzes Pál által alapított gazdaság területén a zöldség- és gyümölcstermesztés mellett mangalicát is tenyésztene, illetve egy manufaktúra is üzemel, ahol biotermékeket (szörpök, gyümölcslevek, aszalványok stb.) állítanak elő. A gazdálkodói tevékenység turizmussal való összekapcsolása jelenti a vállalkozás egyértelmű sikerét, ami munkahelyteremtő (12 állandó alkalmazott és további 20-25 idegymunkás), gazdaságfejlesztő (alapanyag-felvásárlás a környékbeli gazdáktól), településfejlesztő (köztéri szobrok állítása), attrakciófejlesztő (lekvárium) (*13. melléklet*), imázsteremtő (külföldi és belföldi fesztiválokra való részvétel) hatásokat egyaránt generált.

Visk a Felső-Tisza-vidék turisztikai régióban elhelyezkedő település az ukrán–román határ mentén (8000 lakos). A nagyközség életében jelentős szerepet tölt be a falusi turizmus, melynek úttörői is egyben Visk lakosai Kárpátalján. Mára 15 minősített vendégházban egyidejűleg 80 turistát tudnak elszállásolni a vendégfogadók. A falusi turizmus fejlődésével párhuzamosan javult a település köztereinek állapota (vannak kialakított pihenőhelyek), rendezettebbé váltak a porták, nagyobb hangsúly került a hagyományos építészeti értékek megőrzésére (tájház létrehozása) (*7. melléklet*), a kézműves kultúra (pokrócszövés, csuhéfonás) és a folklorisztikus hagyományok (táncház, népzenei és néptáncbör, alkotótábor) ápolására. A turisztikai infrastruktúrafejlesztés példája a település térképének felállítása a központban, gyalogtúraösvény kiépítése, kétnyelvű utcanévtáblák elhelyezése.

Viharos (700 lakosú település a Verhovina turisztikai térségben) és térsége elsősorban síturisztikai központ, ahol a téli sportokhoz kötődő infrastruktúra kiépítettsége jelentős. Gönczy Miklós, a Vadvolgy panzió igazgatója szerint az infrastrukturális viszonyok tekintetében a 10 évvel ezelőtti helyzethez képest szembetűnő a változás. Több turisztikai vállalkozás indult be a térségben (egy sem volt a panzió megnyitása előtt), sok új ház épült, javultak az útviszonyok. Véleménye szerint ez annak köszönhető, hogy a településen sikeresen üzemelő panzió hatására mások is nagyobb kedvvel vágta bele a különböző fejlesztésekbe. A panzió szervez gyalogtúrákat a környező hegyekbe, de csakis saját alkalmazottak vezetésével, akik jól ismerik a hegyeket, ugyanis kiépített, jelzőrendszerrel ellátott útvonal nincs.

A bemutatott példák alátámasztják, hogy egy-egy sikeres turisztikai vállalkozás, kezdeményezés lokális szinten minőségi változásokat generál a területfejlesztésben is. Kiemelten fontos a marketing, ami a rejtőzködő értékekre világít rá és teszi vonzóvá az addig ismeretlen attrakciót, látványosságot. A turizmus fejlődésének erősen érzékelhető humán vonzata is van, a fejlesztések sikere legtöbbször konkrét emberekhez kötődik. Egyértelműen kirajzolódik a pályázati és egyéb források fontossága a fejlesztések megvalósításában.

6.4.2. A 2012-es labdarúgó-Európa-bajnokság és Kárpátalja

A 14. labdarúgó-Európa-bajnokság rendezési jogát 2010-ben nyerte el Ukrajna és Lengyelország. Ezt megelőzően a Kelet-Európában utoljára rendezett legnagyobb szabású sportesemény az 1980. évi nyári olimpia volt. Ennek kapcsán jelentős fejlesztések mentek végbe a megye területén, amelyek az olimpiára érkező vendégek megfelelő szintű fogadását szolgálták. Fontos közutak, éttermek és kereskedelmi szálláshelyek épültek, az Ungvári Állami Egyetem bázisán 188 magyar, cseh, illetve szlovák tolmácsot képeztek ki. Annak ellenére, hogy a moszkvai olimpiát a Szovjetunió afganisztáni bevonulása miatt a nyugati államok és sportolók bojkottálták, illetve, hogy az Kárpátalja területétől meglehetősen messze zajlott, a sportesemény indukált bizonyos szintű infrastrukturális, turisztikai és egyéb fejlesztéseket helyi szinten is. A sors fintora, hogy a 2012-es labdarúgó-Eb-n is bojkottálták megjelenésüket valamilyen szinten a nyugati országok vezetői Julija Timosenko volt ukrán miniszterelnök bebörtönzése miatt.

A 2012-es labdarúgó-Európa-bajnokság Lengyelország és Ukrajna közösen rendezte meg 2012. június 8. és július 1. között. Lengyelországban Varsó, Gdańsk, Poznań, Wrocław; Ukrajnában Kijev, Harkov, Doneck és Lemberg városa rendezett mérkőzéseket. Tehát a két ország 4-4 városa adott otthont a mérkőzéseknek. A nyitómérkőzést Varsóban, a döntőt Kijevben rendezték.

A 2012-es labdarúgó-Európa-bajnokság megrendezési jogának elnyerése után kidolgozásra került a sportesemény megfelelő szintű levezetéséhez szükséges törvény, illetve állami célprogram. Ezek teljesítésére számos gazdasági és egyéb intézkedés történt az országban. Ilyen volt az a kereskedelmi szálláshelyek építésének és fejlesztésének ösztönzésére tett törekvés, melynek eredményeként az adótörvénykönyv módosításával olyan jogszabályi előírás született, amely 2011. január 1-től kezdődően 10 évre mentesíti a hoteleket a jövedelemadó befizetésétől, amennyiben összjövedelmük legalább 75%-a a hotelszobák értékesítéséből származik a vonatkozó adóidőszakban. Az ukrán állam így próbálta ösztönözni a külföldi befektetések növekedését a 2012-es labdarúgó-Eb megrendezése előtt. Azonban hamar kiderült, hogy a bevezetett kedvezmény felhasználására megállapított kikötések teljesíthetetlenek. A hotelek bevételeinek jelentős része ugyanis nem a hotelszobák értékesítéséből, hanem az egyéb szolgáltatásokból (pl. konferencia szerviz) származik. A szállodaipar nyomására és annak érdekében, hogy megakadályozzák a külföldi befektetők kivonulását, a jövedelemkiszöböt 50%-ra csökkentették 2012 júliusában.

Az Eb annyiban érintette Kárpátalja turizmusát, hogy a szomszédos Lemberg megyében is rendeztek mérkőzéseket (Ungvár és Lemberg között 268 km a távolság), ezért a tranzitturizmus jelentős növekedésére számítottak a megyében a szakemberek. Ez számos kérdést vetett fel az Eb-t megelőző időszakban a megye felkészültségére vonatkozóan a megnövekedett turistaforgalom fogadásához. Ennek kapcsán került kidolgozásra és elfogadásra *a labdarúgó-Eb záróeseményeinek megszervezésével és levezetésével kapcsolatos regionális program* 2008-ban. A dokumentum szerint a labdarúgó Eb-re való megfelelő felkészüléshez elengedhetetlenül szükséges a határátkelők, a turisztikai-rekreációs létesítmények, a közutak és a közlekedést kiszolgáló infrastruktúra fejlesztése a megyén átvezető fő közlekedési útvonalak mentén (A 2012-ES LABDARÚGÓ-EB

ZÁRÓESEMÉNYEINEK MEGSZERVEZÉSÉVEL ÉS LEVEZETÉSÉVEL KAPCSOLATOS REGIONÁLIS PROGRAMRÓL 2008.03.12. N 501). A program összesen 27 332 000 hrivnya (2,7 millió EUR) összegű finanszírozást irányzott elő a kitűzött célok megvalósítására, aminek a 98,54%-át a megyei és a helyi költségvetések kellett, hogy biztosítsanak. Az előirányzott összegek nagyobb részben konkrét turisztikai fejlesztésekre irányultak, kisebb részük pedig olyan infrastruktúrafejlesztést támogatott, mint a kórházak anyagi-műszaki bázisának javítása (pl. mentőautók vásárlása) és az Ungváron található filharmónia műemlék jellegű épületének rekonstrukciója.

A regionális program finanszírozási részének második felében az Eb-re érkező tranzit turisták megfelelő szintű kiszolgálását biztosító létesítmények (közúti pihenőhelyek, hotelek, szanatóriumok, buszmegállók) építésére, rekonstrukciójára vonatkozó befektetési pályázatok, folyamatban lévő projektek kerültek ismertetésre. A megye összes turisztikai térségét érintő fejlesztések területi megoszlását a 39. ábra szemlélteti.

Mivel a jelen értekezés megírásakor az említett program időtartama lejárt, a következő megállapításokat lehet megfogalmazni az elért eredményekkel kapcsolatban:

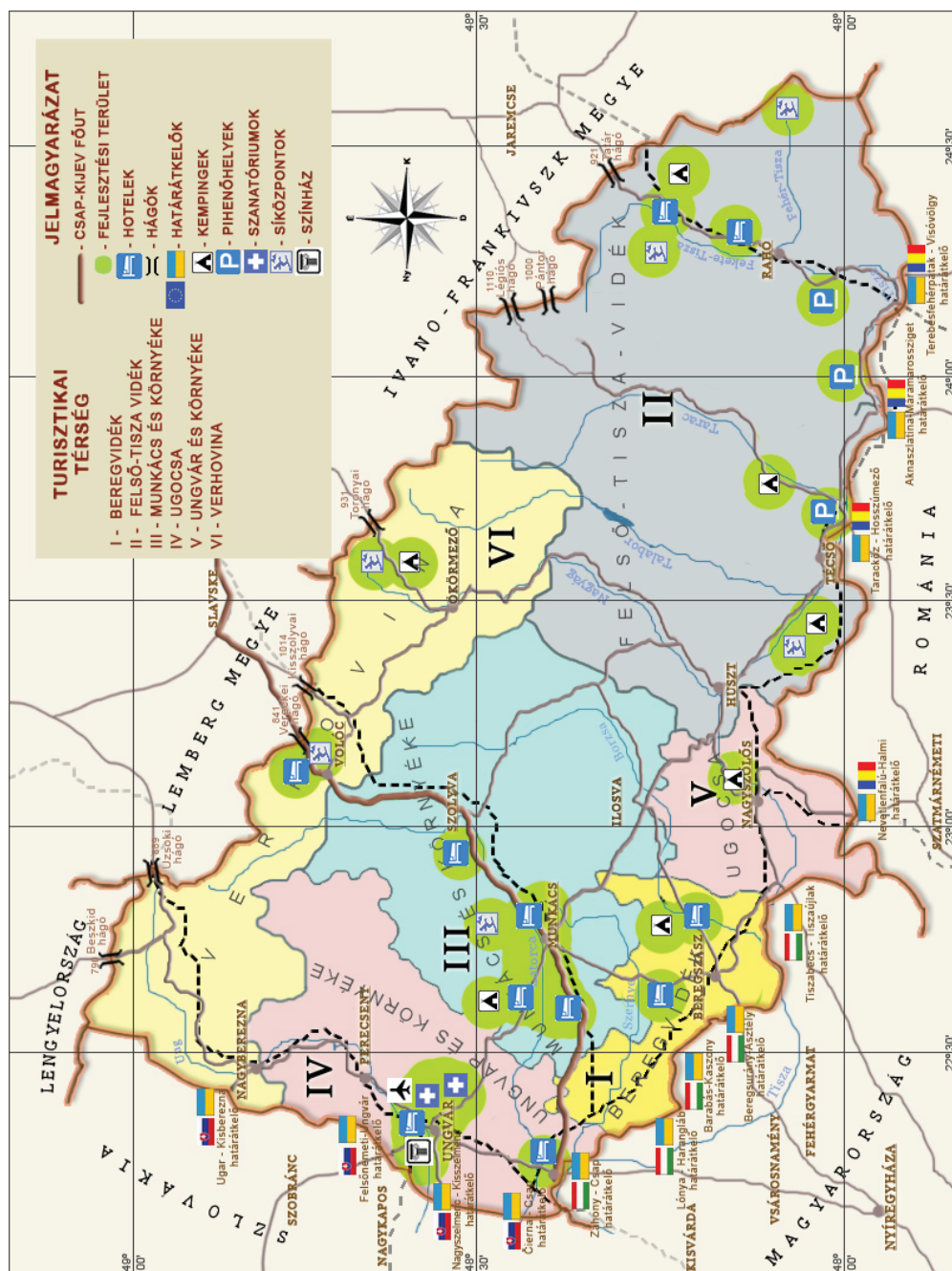
1. A turisztikai létesítmények fejlesztése, számuk növelése a szükséges finanszírozás hiányában csak részben valósult meg. Ugyanakkor a megyei turizmus főosztály által közölt adatok alapján mára mintegy 54 olyan turisztikai szálláshely üzemel a program által érintett főbb közútvonalak mentén, amelyek egyszerre több mint 3000 fő elszállásolását képesek biztosítani.

2. A meghirdetett befektetési pályázatok többsége kudarcot vallott. Például a Beregszászi járás területére meghirdetett 6 pályázatból 5-re nem akadt befektető. Az egyetlen befektetőre talált pályázat megvalósítása, amely egy 200 férőhelyes, termálfürdővel rendelkező hotelkomplexum építésére vonatkozott Beregszász külvárosában, még jelenleg is folyamatban van.

3. Nem valósultak meg az általános infrastrukturális fejlesztések. Az erre szánt 733 millió hrivnyából (73 millió EUR) kellett volna megvalósítani a Rákost (Rakosino, Munkácsi járás) elkerülő út megépítését, a Beregszász–Munkács–Asztély és a Beregszász–Tiszaújlak–Nevetlenfalú közutak rekonstrukcióját. Ugyanakkor az előirányzott összeg csak töredéke jutott a költségvetésből a fejlesztésekre. Ezért a megyei közútkezelő szolgálat közleménye szerint mindössze a Kijev–Csep gyorsforgalmi út hibáinak kijavítására, pótlólagos közúti táblák kihelyezésére és három parkoló megépítésére volt lehetőség. Az Asztély–Beregsurány határátkelő felújítása is be volt tervezve, részben eu-s forrásokból, de a fejlesztés elhúzódott, nem valósult meg az Eb-re. Felállítottak viszont egy a várakozási idő és a határátkelőkre vonatkozó egyéb aktuális információkat szolgáltató elektronikus kijelzőt Munkácson.

A hivatalos közlemények szerint a 2012-es labdarúgó-Európa-bajnokság megrendezése közel 110 milliárd hrivnyába (közel 11 milliárd EUR) került az országnak. 5 nemzetközi repülőtér, 4 stadion épült fel az ország területén ([HTTP://NEWS.ZN.UA/EURO2012/DONETSKIY_AEROPORT_PODOROZHAI_DLYA_UKRAINSKIH_NALOGOPLATELSCHIKOV_ESCHE_NA_700_MLN_GRN-104000.HTML](http://news.zn.ua/EURO2012/DONETSKIY_AEROPORT_PODOROZHAI_DLYA_UKRAINSKIH_NALOGOPLATELSCHIKOV_ESCHE_NA_700_MLN_GRN-104000.HTML)), hogy csak a legnagyobb beruházásokat említsem. A társszervező Lengyelország ennek az összegnek majdnem kétszeresét költötte a sporteseményre – 20 milliárd eurót.

Összességében véve pozitív megítélés jellemezte a rendezvény megszervezését és

39. ábra. A 2012-es labdarúgó-Eb záróeseményeinek megszervezésével és levezetésével kapcsolatos regionális program fejlesztési területei

Forrás: A 2012-es LABDARÚGÓ-ÉB ZÁRÓSEMÉNYEINEK MEGSZERVEZÉSÉVEL ÉS LEVEZETÉSÉVEL KAPCSOLATOS REGIONÁLIS PROGRAMRÓL 2008.03.12. N 501; Szerkesztette: TARPAI J.

levezetésének körülményeit. 2012-ben összesen 24,6 millió külföldi turista látogatott Ukrajnába. A turizmus ágazata megdöntött minden korábbi rekordot: 40%-kal nőtt a turisztikai szolgáltatások összege és elérte a 7 milliárd hrvnyát (700 millió EUR). Sajnos azonban, Kárpátalja viszonylatában nem igazolódtak be a rendezvény pozitív hatásaihoz fűzött várakozások. A vártnál jóval kevesebb Eb szurkoló használta tranzitterületként Kárpátalját, a megyei turisztikai szolgáltatók körében általános volt a csalódottság.

6.4.3. Olimpiai remény – 2022

A 2012-es labdarúgó-Eb megrendezési jogának elnyerésén felbuzdulva az ukrán kormány bejelentette, hogy pályázni kíván a 2022-es téli olimpia és paraolimpia megrendezési jogára. Ezt követően született meg a *sport és turisztikai infrastruktúra fejlesztéséről szóló országos program*, melynek legfőbb célja a dokumentum nevében is szereplő infrastruktúra fejlesztése, ezzel együtt az olimpia rendezési jogának elnyerése (A SPORT ÉS TURISZTIKAI INFRASTRUKTÚRA FEJLESZTÉSÉRŐL SZÓLÓ ÁLLAMI SZOCIÁLIS CÉLPROGRAMRÓL A 2011–2022-ES IDŐSZAKRA 2011.06.29. N 707). A program megvalósítása két szakaszra oszlik: az első (2011–2014) folyamán a pályázat, a tervdokumentációk elkészítése és a vonatkozó infrastruktúra feltérképezése, míg a második szakaszban (2015–2022) a sport, a turisztikai és a közlekedési infrastruktúra kiépítése, fejlesztése zajlik majd.

A felvázolt lehetőség és a meghirdetett fejlesztések *közvetlenül érintik Kárpátalja megyét* is, mivel a sportesemény leendő megrendezési helyszíne a Kárpátok vidéke lenne, pontosabban Lemberg, Ivano-Frankivszk és Kárpátalja megye (40. ábra).

A program intézkedései korszerű sportközpontok és a kapcsolódó infrastruktúra kiépítése mellett repülőterek, vasútvonalak, közutak, egészségügyi és kulturális létesítmények építését is előirányozzák. Annak ellenére, hogy a több milliárdos anyagi vonzattal rendelkező tervekben Kárpátalja kapja a legkisebb szerepet két szomszédja mellett, így is jelentős fejlesztések és beruházások célterülete lenne a megye. Az országos célprogram megvalósítására kidolgozott intézkedések 2014-ig vázolják fel a kapcsolódó terveket. Ezek közül az alábbiak érintik közvetlenül Kárpátalja területét (A SPORT ÉS TURISZTIKAI INFRASTRUKTÚRA FEJLESZTÉSÉRŐL SZÓLÓ ÁLLAMI SZOCIÁLIS CÉLPROGRAM TELJESÍTÉSÉNEK FELADATAIRÓL ÉS INTÉZKEDÉSEIRŐL 29.06.11. № 707):

1. A közúti közlekedés infrastruktúrájának fejlesztése:

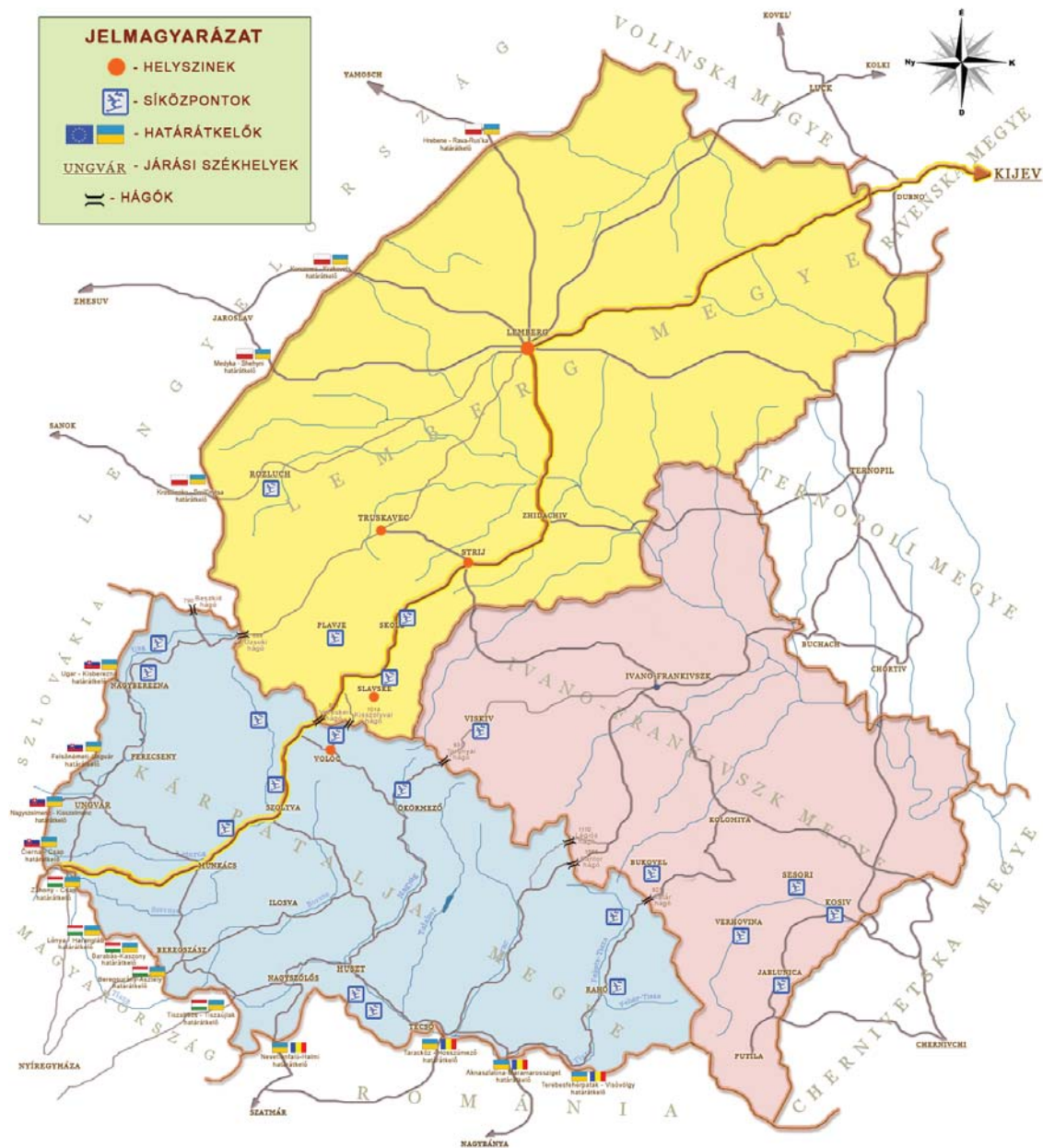
- a Kijev–Csap főút I. kategóriájának minősítéséhez szükséges munkák költségtervének kidolgozása,
- a Kijev–Csap főút felújítása és kapacitásának növelése, a sportlétesítményekhez vezető egyéb összekötőutak építése és felújítása.

2. A vasúti közlekedés infrastruktúrájának fejlesztése:

- az Ungvár–Csap–Bátyú vasútvonal rekonstrukciója,
- a Beszkid–Szkotarszke vasúti alagút átépítése a Lemberg–Csap vonalon,
- új szerelvények vásárlása.

3. Az olimpiai tervek kidolgozása:

- Kárpátalja megye olimpiai tervének kidolgozása,
- befektetésösztönzés.

40. ábra. A 2022-es téli olimpia tervezett megrendezésének területei

Forrás: A SPORT ÉS TURISZTIKAI INFRASTRUKTÚRA FEJLESZTÉSÉRŐL SZÓLÓ ÁLLAMI SZOCIÁLIS CÉLPROGRAMRÓL A 2011–2022-ES IDŐSZAKRA 2011.06.29. № 707; Szerkesztette: TARPAI J.

4. A téli sportok anyagi-műszaki bázisának javítása:

- három műlesikló pálya építése a Hembra, a Mahura Zside (Fülöpfalva (Pilipec), Ökörmezői járás), valamint a Velikij Verh-hegyen (Zúgó (Huklevij), Volóci járás),
- a sportoktatás fejlesztése.

5. A turisztikai infrastruktúra fejlesztése:

- a hotelek, szanatóriumok, gyógyüdülő övezetek tevékenységének monitoringja,
- kereskedelmi szálláshely-nyilvántartás létrehozása,

- speciális túraútvonalak kidolgozása,
- a turizmus makrogazdasági mutatókra való hatását vizsgáló módszertan kidolgozása,
- a speciális sportturisztikai területek területrendezési terveinek kidolgozása,
- turisztikai információs központok kialakítása.

Az olimpiai pályázat pozitív elbírálása nagyon kérdéses. Minden valószínűség szerint mérvadóak lesznek a közös ukrán-lengyel rendezésű 2012-es labdarúgó-Eb megrendezésének tapasztalatai, a szervezés és a felsorakoztatott műszaki bázis nemzetközi megítélése.

A téli olimpia jövőendő központja Lemberg városa lenne. Ez a nyugat-ukrajnai város a 2012-es labdarúgó-Eb egyik helyszíne volt, ahol a nemzetközi sportesemény kapcsán jelentős infrastrukturális fejlesztések valósultak meg. A 10,45 milliárd hrivnya (1 milliárd EUR) ([HTTP://WWW.VARIANTY.NET/NOVYNY/ITEM/2688-KOSTYUK-ROZPOVIV-SKILKI-GROSHEY-DERZHAVA-DALA-LVIVSCHINI-NA-EVRO-2012](http://www.varianty.net/novyny/item/2688-kostyuk-rozpoziv-skilki-groshey-derzhava-dala-lvivschini-na-evro-2012)) értékű ráfordítások nagy részét Lemberg városa kapta (városfejlesztés, stadion-felújítás, új sportaréna, új repülőtéri terminál építése), de jutott belőle a városhoz vezető közutak felújítására és rekonstrukciójára és egyéb fejlesztésekre is (például stadion-felújítás Szlavszke településen a Szkolivszkij járásban). A végbement infrastrukturális fejlesztések, véleményem szerint, erősítik az ukrán pályázat esélyeit.

Természetesen egy téli olimpia megrendezése jóval nagyobb beruházásokat igényel, mint adott esetben egy labdarúgó Eb lebonyolítása. Az sem mellékes, hogy az Eb-t Ukrajna Lengyelországgal közösen rendezte, ennek megfelelően mind a költségek, mind pedig a szervezési feladatok megoszlottak a két ország között. A téli olimpia házigazdája viszont egyedül Ukrajna lenne, ami számos kérdést vet fel felkészültségét, innovációs és gazdasági lehetőségeit illetően.

Ugyanakkor a kezdeményezés egy kedvezőtlen döntés ellenére is nagyban hozzájárulhat Kárpátalja területfejlesztéséhez, és az amúgy is kiemelt jelentőséggel bíró téli turizmus feltételeinek színvonalasabb kiépítéséhez. Még akkor is, ha a fentebb vázolt tapasztalatok szerint az országban a fejlesztési programok célkitűzései és a tényleges eredmények gyakran egymástól nagyon eltérő fejlődési pályán mozognak.

Az előzetes számítások szerint 8 milliárd euróba ([HTTP://ZAXID.NET/HOME/SHOWSINGLENEWS.DO?DLYA_OLIMPIADI2022_NA_LVIVSHHNI_POTRIBNO_8_MLRD_YEVRO_KOSTYUK&OBJECTID=1268214](http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?dlya_olimpiadi2022_na_lvivshhni_potribno_8_mlr_d_yevro_kostyuk&objectId=1268214)) kerülne a sportesemény megrendezése. Az „Olimpiai remény – 2022” elnevezésű nemzeti projekt megvalósítása Lemberg megyében 5%-kal, Kárpátalján 3%-kal járulna hozzá a regionális össztermék növekedéséhez ([HTTP://KARPATNEWS.IN.UA/NEWS/49855](http://karpatnews.in.ua/news/49855)).

Kárpátalja szempontjából kiemelten fontos, hogy a jövőbeni fejlesztések olyan hegyvidéki területeket érintenének, amelyek a megye hagyományosan legelmaradottabb, hátrányos helyzetű térségei. Annak ellenére, hogy a Kárpátalján található 215 hegyvidékinek minősített település számára törvényileg garantáltak bizonyos szociális és egyéb kedvezmények, fejlődésükre az utóbbi két évtizedben egyedül a turizmus fejlődése gyakorolt kézzelfoghatóan kedvező hatást. A turisztikai létesítmények (szanatóriumok, síközpontok, hotelek, falusi vendégházak stb.) számának növekedése ugyanis nemcsak munkahelyeket, jövedelem-kiegészítést és ezáltal jobb életkörülményeket teremt, de

bizonyos szintű településfejlesztési hatásokat is maga után von. A turizmus jelenségének ugyanis egyik legismertebb hatása a területkiegyenlítés és vidékfejlesztés, mely a periférikus helyzetű térségek gazdaságának stabilizálását, népességmegtartó erejének fenntartását támogatja (AUBERT A. 2011).

7. A turizmus fejlesztési lehetőségei a határ menti együttműködések keretében

7.1. A határ menti együttműködések és Kárpátalja

A határ menti térségek közös történelmük, kultúrájuk, hagyományaik, településszerkezetük és lakosságuk összetétele révén sajátos átmenetet jelenthetnek két ország között (SÜLI-ZAKAR I. 2003). Ukrajna Kárpátalja megyéjében földrajzi fekvéséből adódóan különösen nagy létjogosultsága van a határ menti együttműködések fejlesztésének. A megye négy európai uniós országgal határos: Magyarország (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye), Románia (Județul Satu Mare, Județul Maramureș), Szlovákia (Košický kraj, Prešovský kraj) és Lengyelország (województwo Podkarpackie). A határ menti kapcsolatok a vizsgált térségben a rendszerváltást követően kezdtek el fejlődni, aminek az érintett országok közötti együttműködési megállapodások aláírása szolgált alapul. Ezek a határon átnyúló struktúrák intézményi háttéréül szolgáló dokumentumok érintőlegesen foglalkoztak a helyi és területi hatóságok határon átnyúló együttműködésével is. Ezen túlmenően születtek kifejezetten a határ menti együttműködésre vonatkozó kétoldalú államközi megállapodások, amelyek a határ menti együttműködések átfogó szabályozását megkísérlő Madridi Keretegyezmény (1980) elveit vették alapul, és a két ország speciális körülményeire tekintettel konkretizálták azokat¹³. A megállapodások teljesítésére ültek és ülnek össze napjainkban is rendszeresen a témában érintett kormányközi bizottságok, kerülnek kidolgozásra a különböző együttműködési koncepciók stb. (NUSZER E.E. 2011). Az államközi megállapodások mintájára kétoldali megyei szintű együttműködési megállapodások születtek, melyek hatására már konkrét, a turizmus fejlesztését ösztönző intézkedések is megvalósultak. Az érintett régiók által szervezett nemzetközi turisztikai kiállításokon ingyenes bemutatkozási lehetőséget biztosítottak a partner megyék turisztikai szervezetei számára. Így a Kassa Tour Turizmus Kiállításon (február, Kassa), a Vakáció Kiállításon (március, Nyíregyháza), a Turjevrocentr Nemzetközi Turizmus Kiállításon és Vásáron (szeptember, Ungvár), a Holiday and Travel Expo Turizmus Kiállításon (október, Szatmárnémeti). Ezek a rendezvények egyben szakmai találkozók is, amelyeken konferenciák és tanácskozások keretében megvitatásra kerülnek a nemzetközi turisztikai együttműködések jövőbeni irányai. A járások és kistérségek közötti együttműködések száma messze elmarad a megyei szintű határ menti együttműködések száma mögött. Viszont jelentős szerepet töltenek be az önkormányzati együttműködések, amelyek főként a testvértelepülési megállapodásokra épülnek.

Az 1990-es években Kelet-Közép-Európában is megalakultak az első eurorégiók, amelyek a korábbi elzárt határ menti térségekben a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztését tűzték ki célul (BARANYI B. (SZERK.) 2005). Ilyen az 1993. február 14-én Debrecenben megalakult, közel 150 000 km² és megközelítően 15 milliós népességű *Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség*, amely az eurorégiók fő ismérveit szem előtt tartva a kölcsönös,

¹³ Például a Magyar Köztársaság Kormánya és Ukrajna Kormánya között a határon átnyúló együttműködésről szóló, Budapesten, 1997. november 11-én aláírt egyezmény.

határokat áthidaló gazdasági, szociális, kulturális, illetve más jellegű együttműködések létesítésére és fenntartására végzi tevékenységét (SÜLI-ZAKAR I. 2008). Ukrajna további három megyéje mellett Kárpátalja is tagja az eurorégióknak, melynek megalakulásakor többek számára az egyik legfontosabb kérdés és a legsürgetőbb megoldásra váró feladat a tagországok közötti határátkelés emberségesebbé tétele volt (SÜLI-ZAKAR I. 2007). Az eurorégió tevékenységében a politikai bizalom növekedését jelölhetjük meg a legnagyobb eredménynek, de az eszközként kigondolt gazdasági együttműködés még nem hozott látványos sikert (MEZEI I. 2008). Turisztikai szempontból főként a Kárpátok Eurorégió Túraútvonal kidolgozását, illetve a mára már hagyományossá vált jószomszédsági napok (szlovák–ukrán, ukrán–lengyel, magyar–ukrán), a különböző nemzetiségi és művészeti fesztiválok megrendezését emelhetjük ki az eurorégió tevékenységének eredményeként (KICSKOVSZKIJ M. 2011).

Történtek próbálkozások egy hatékonyabb euroregionális szerveződés létrehozására is: 2000. október 6-án létrejött az *INTERREGIO* trilaterális együttműködés a magyarországi Szabolcs-Szatmár-Bereg, a romániai Szatmár és az ukrajnai Kárpátalja megyék részvételével. Az új szerveződés eredetileg tulajdonképpen nem volt más, mint egy programrégió a Kárpátok Eurorégióján belül, amely az érintett területek egymás közötti kapcsolatait volt hivatott elősegíteni. Az együttműködő partnerek segítséget nyújtottak egymásnak a tervezett közös, de döntően kétoldali fejlesztések megvalósításához, amelynek finanszírozását saját hozzájárulásaikból és más pénzügyi forrásokból igyekeztek megteremteni. Az együttműködés bázisául a Nyíregyháza–Ungvár–Szatmárnémeti városkapcsolatok szolgáltak (BARANYI B. 2002). A célok megvalósítására közös magyar–ukrán fejlesztési koncepció kidolgozására is sor került, melynek átfogó (általános) célja volt a térség gazdasági fejlődésének és felzárkózásának, társadalmi kohéziójának elősegítése, az ott élő lakosság életminőségének javítása a határ menti együttműködésben meglévő lehetőségek maximális kihasználásával (FILEPNÉ NAGY É. – GAZDA L. 2004). A koncepcióban megfogalmazott célkitűzések megvalósítására jött létre a nyíregyházi székhelyű EuroClip-EuroKapocs Közalapítvány, valamint az Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda (Ungvár) is. Sajnos a gondosan lefektetett alapok, valamint a megyei vezetők határozott együttműködési szándéka ellenére az *INTERREGIO* sem bizonyult hosszú távon életképesnek. Az Ukrajnával szemben bevezetett vízumkényszer, amely mind a mai napig fennáll (szigorodva a schengeni követelményekkel), visszavetette a határ menti együttműködést az érintett megyék között.

Az eurorégiós együttműködések fontosságát jelzi, hogy kihatással vannak az Európa Tanács és az Európai Unió határ menti együttműködést érintő politikájának alakulására. Az ún. keleti politika (BALÁZS P. 2013) jegyében kidolgozásra kerültek a pénzügyi támogatások, amelyek sorába a TACIS CBC, a PHARE CBC, az INTERREG, ENPI is tartozik. Ezek a programok az EU külső határaihoz kapcsolódó térségek felzárkóztatását hivatottak előmozdítani, amibe közvetve vagy közvetlen módon a turizmusfejlesztés is beletartozik. Kárpátalja részvételi lehetőségei a meghirdetett programokban folyamatosan változtak az EU keleti bővítési folyamatának és a támogatási politika változásainak kapcsán. Az alábbiakban a megye részvételének fejlődését elemeztem a turisztikai együttműködések terén az Európai Unió keleti bővítéséig tartó (2004), illetve az azt követő időszakban.

7.1.1. Kárpátalja megye uniós támogatással megvalósult turisztikai együttműködései az Európai Unió keleti bővítéséig

A regionális és határ menti, transznacionális együttműködések támogatása, az elmaradott határ menti régiók fejlesztésének és felzárkózásának elősegítése az Európai Unió egyik prioritása határain belül és a külső határtérségekben egyaránt (TÓTH A. 2011). A közös projektek egyik legfontosabb célja az államhatárok miatt kialakult politikai, történeti-etnikai, társadalmi és gazdasági feszültségek enyhítése, a kapcsolatok javítása, elmélyítése, a gazdaságfejlesztés (KISS É. 2009).

TACIS CBC

A TACIS CBC programot 1996-ban indította Brüsszel a volt szovjet tagállamok nyugati határvidéke mentén. A program eleinte csak az EU-val határos térségeket támogatta, 1999-től azonban a tagjelölt államokkal közös határszakaszokra is kiterjesztette hatályát. A program támogatásának középpontjában a határ menti hálózatok, átkelőhelyek modernizációjával kapcsolatos projektek álltak (MERZA P. 2003). A megvalósult nagyobb volumenű TACIS CBC programok szinte mindegyike kihatással volt a turizmus ágazatának fejlődésére is:

- a „Tisza” határátkelőhely (Csap–Záhony) felújítása (összköltségvetés: 2,8 millió EUR),
- a helyi fejlesztések és a turizmus támogatása Ukrajna kárpáti régiójában (összköltség 1,5 millió EUR),
- határ menti együttműködést támogató stratégiai megközelítés bevezetése a Kárpát-medencében (Kárpáti Stratégia 2003–2011 kidolgozása).

PHARE CBC

Az EU a 2002–2003-as években kezdte meg az INTERREG program keretében a PHARE „Kísérleti kisprojekt alap” működtetését önálló költségvetéssel. Ennek keretén belül a magyar–ukrán együttműködések eredményeként számos turisztikai vonatkozású projekt valósult meg (14. melléklet). Ezeket a projekteket magyar oldalról lehetett beadni és kötelező feltétel volt ukrán partner részvétele a pályázatban. Az ukrán oldalon az eu-s források felhasználását gátló problémák közé sorolhatjuk a projektek kidolgozásához, illetve jövőbeni folytatásához szükséges finanszírozás hiányát, valamint a határ menti, uniós támogatással megvalósuló projektek egyidejű társfinanszírozási mechanizmusának, illetve az erre a célra szánt országos és regionális költségvetési és egyéb források hiányát (TARPAI J. 2007). Némileg hátráltatta az ukrán–magyar határszakasz felzárkóztatását továbbá az is, hogy ez a program csak a 2002-es programozási évben indult el a térségben, és például ún. nagyprojekteket nem is lehetett megvalósítani az EU előcsatlakozási alapok szabályai, rendelkezései szerint.

A TACIS és PHARE programok által támogatott projektek szinte mindegyike a tapasztalatcserére, konferenciák és fesztiválok szervezésére, kiadványok előkészítésére, fejlesztési tanulmányok kidolgozására szolgáltak. A PHARE külső határok menti kezdeményezés program olyan projektekhez nyújtott támogatást, amelyek a demokrácia megteremtését szolgálták a célországokban. Ezek ösztönzőleg hatottak arra, hogy az egyének is bekapcsolódjanak a megvalósításba és önálló döntések meghozatalán

keresztül szerepet vállaljanak a helyi közösségek életben. Erre a korszakra jellemző a civil szféra megerősödése Kárpátalján, a frissen végzett egyetemi hallgatók, hallgatói önkormányzatok bekapcsolódása a projektek kivitelezésébe, területfejlesztési irodák, fejlesztési ügynökségek, vállalkozásfejlesztési központok megalakulása. Jelentős számú képzés valósult meg, amelyek a tapasztalatcserére, az Európai Unió és az uniós politika megismerésére, valamint a pályázatírás és menedzselés kérdéseinek elsajátítására épültek. Bár a támogatások nem voltak jelentősek (maximum 50 000 EUR/pályázat), és az ukrán fél nem is részesülhetett közvetlen módon a támogatásokból, arra mindenképpen jók voltak, hogy felélénkítsék és megerősítsék a civil szférát. Az sem mellékes, hogy a támogatások felhasználása nyomán egy olyan humán erőforrás fejlődés valósult meg, melynek eredményeként megjelentek a projektírásban, projektmenedzsmentben jártas szakemberek Kárpátalján. Negatívumként értékelhető viszont, hogy a projektek kivitelezése sok esetben nem épült valós partnerségre, inkább eseti, rövidtávú együttműködések voltak a jellemzőek a partnerek között, akik a partneri szerződés aláírásán kívül volt, hogy nem is találkoztak a projekt teljes kivitelezése során.

7.1.2. Kárpátalja megye uniós támogatással megvalósult határ menti turisztikai együttműködései az Európai Unió keleti bővítése után

A határ menti régiókra koncentrálni uniós eszközök jobb koordinálása érdekében, illetve a 2004-es bővítési folyamattal megváltozott határok miatt az Európai Bizottság célul tűzte ki az új határok mentén folyó együttműködés megreformálását. Az uniós szomszédságpolitika megvalósításának tényleges eszköze Ukrajna esetében az a 2005 februárjában elfogadott EU–Ukrajna cselekvési terv volt (EU–Ukraine Action Plan), amely új dimenziót adott a határ menti együttműködéseknek.

INTERREG III A

Az ún. Szomszédsági Program (Neighbourhood Programme) képezte 2004 és 2006 között a határ menti együttműködések egységes keretét. Az akcióterv három éves periódusra szolgált és elsődleges célja az volt, hogy segítse Ukrajna további integrálódását az európai gazdasági és társadalmi struktúrákba. A projektek kivitelezését eu-s oldalon az INTERREG IIIA, ukrán oldalon pedig még mindig a TACIS támogatta.

A *Magyarország–Szlovákia–Ukrajna Szomszédsági Program 2004–2006* fő célkitűzése a határon átnyúló gazdasági együttműködés támogatása és a határ menti infrastruktúra fejlesztése révén a térség jelenlegi helyzetének javítása, periférikus jellegének megszüntetése volt. A *15. melléklet* a program keretén belül megvalósult turisztikai vonatkozású projekteket mutatja be.

Az INTERREG projektek különlegessége az volt, hogy a különböző országokból származó partnerek nemzetközi együttműködésén alapultak. A közös projektek bázisát jelentő partneri együttműködések, nemzetközi munkakapcsolatokat még a PHARE CBC program alapozta meg. Ebben a programidőszakban már nem a felkészítés volt a fő célkitűzés, hanem a konkrét fejlesztések kivitelezése. A TACIS alapból igényelhető támogatási összeg folyamatosan növekedett: míg a program kezdetén alig 47 millió euró állt rendelkezésre, addig 2006-ban már 100 millió euróra lehetett pályázni.

Az első pályázati körben Kárpátaljáról 6 pályázat került benyújtásra míg magyar

és szlovák oldalról 308. A pályázást a kötelező angol munkanyelv ismeretének hiánya, valamint a finanszírozási gondok is nehezítették. A határ menti együttműködésről szóló törvény zárórendelkezéseinek értelmében Ukrajna 2005-ös évre szóló állami költségvetésének, illetve a következő évek költségvetéseinek tartalmazniuk kell a kiválasztott határ menti projektek társfinanszírozására elkülönített összeget (A HATÁR MENTI EGYÜTTMŰKÖDÉSRŐL 2004.06.24. N 1861-IV). Azonban sajátos módon ennek forrását már nem határozta meg a törvény. Az állami társfinanszírozás intézménye Magyarország és Szlovákia vonatkozásában jelentős ösztönzőként hatott a pályázási kedvre. Kárpátalján minden pályázó kénytelen volt maga előteremteni a kötelező 10%-os önrészt, ami egy 100 ezer eurós pályázat esetében már szinte lehetetlen feladatnak tűnt az éppen csak vegetáló önkormányzatok esetében csakúgy, mint az állami támogatásokat nélkülöző civil szervezetek vonatkozásában. Ennek fényében nem csoda, hogy a projektekben az ukrán fél jobbra még mindig inkább partnerként és nem főpályázóként vett részt. A Szomszédsági Program megvalósítását hátráltatta, hogy Ukrajna egy éves késéssel engedélyezte a pályázat kiírását területén, akkor amikor a szlovák és magyar fél már sok esetben a konkrét projektek lezárásán dolgozott. Ennek ellenére a 2004–2006-os támogatási ciklus után elmondható: az INTERREG IIIA révén tovább erősödött a régiókon belüli, országhatárokon átnyúló összhang, együttműködés (RÉGIÓN INNEN, HATÁRON TÚL).

A *Románia–Ukrajna Szomszédsági Program 2004–2006* két forrásból táplálkozott: román oldalon PHARE, ukrán oldalon pedig TACIS. A program két pályázati felhívására Ukrajnából 31 pályázat nyert támogatást: Ivano-Frankivszk megyéből – 5, Kárpátalja megyéből – 8, Csernyivec megyéből – 13, Odessza megyéből – 5. A nyertes ukrainai pályázatok összesen 5 millió eurós támogatásban részesültek. A pályázatok a következő prioritások megvalósítására irányultak: a helyi szintű társadalmi-gazdasági fejlődés elősegítése (a turisztikai szektor és a gazdasági együttműködés fejlesztése), a határ menti együttműködések integrált rendszereinek fejlesztése (a határ menti térség infrastrukturális fejlesztése, környezetvédelmi projektek), „embertől emberig” (humán erőforrás fejlesztés, civil kapcsolatok fejlesztése). A turisztikai együttműködést támogató nyertes pályázatokat a 16. melléklet tartalmazza.

Az elmúlt két évtized során az EU és Ukrajna számos szerződést kötött, a párbeszéd minden szinten folyamatos és sok területet (jogharmonizáció, kereskedelem, nukleáris energia, közlekedés, környezetvédelem stb.) érint, azonban az Unió tényleges elköteleződésének hiánya miatt az ország számottevő anyagi támogatást sem a TACIS programok kezdeti szakaszában, sem a PHARE CBC programok keretén belül nem kapott az olyan problémák megoldásához, mint az infrastruktúrafejlesztés, nagyobb beruházások kivitelezése, környezetvédelem erősítése stb. Erre egészen 2007-ig, az ENPI programok kihirdetéséig kellett várni.

A *Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013* keretében a határon átnyúló együttműködések újabb lendületet vettek. Az Európai Unió országainak társadalmi, gazdasági és területi szempontból kiegyensúlyozott fejlődése és a területi különbségek csökkentése érdekében a Strukturális és Kohéziós Alapokon keresztül elérhető uniós forrásokat négy prioritáson keresztül lehet felhasználni 2007 és 2013 között:

1. Gazdasági és társadalmi fejlődés.

2. A környezet minőségének javítása.
3. A határok átjárhatóságának növelése.
4. Emberek közötti együttműködés.

A program a résztvevő tagállamok Ukrajnával szomszédos határain valósul meg. Jellegzetessége, hogy a Közös Operatív Program keretében kizárólag olyan pályázatok benyújtására, illetve projektek támogatására van lehetőség, amelyekben ukrainai partnerszervezet is részt vesz. A programterület Ukrajnával közös határvonala teljes egészében lefedi a szlovák–ukrán, a magyar–ukrán határt, valamint a román–ukrán határszakasz egy részét (41. ábra).

A Közös Operatív Program támogatásra jogosult területe a magyarországi, szlovákiai, romániai és ukrainai határ menti NUTS III szintű területi statisztikai számbavételi egységeket foglalja magába (9. táblázat). A három szomszédos terület, ún. „adjacent region” közül a magyarországi Borsod-Abaúj-Zemplén Megye – a földrajzi elhelyezkedésére és a Közös Operatív Program költségvetéséhez a magyarországi keretből történő hozzájárulás arányára tekintettel – korlátozás nélkül vehet részt a programban. A két további szomszédos régió – Szucsava Megye (Románia) és Csernyivec Megye (Ukrajna) – területén bejegyzett szervezetek részvétele a programban meghatározott módon korlátozott.

41. ábra. A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 célterülete

Forrás: [HTTP://WWW.HUSKROUA-CBC.NET](http://www.huskroua-cbc.net); Szerkesztette: TARPÁI J.

9. táblázat. A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együtműködési Program 2007–2013 hatálya alá eső közigazgatási egységek

Magyarország:	Szlovákia:	Románia:	Ukrajna:
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Borsod-Abaúj-Zemplén megye (mint teljes részvételi jogosultságú ún. szomszédos terület – adjacent region)	Kassa megye Eperjes megye	Szatmár megye Máramaros megye Szucsava megye (mint ún. szomszédos terület – adjacent region)	Kárpátalja egye Ivano-Frankivszk megye Csernyivec megye (mint ún. szomszédos terület – adjacent region)

Forrás: [HTTP://WWW.HUSKROUA-CBC.NET](http://www.huskroua-cbc.net); Szerkesztette: TARPÁI J.

A program célja: az együttműködés fokozása és elmélyítése Ukrajna Kárpátalja, Ivano-Frankivszk és Csernyivec régiói és a tagállamok támogatott, illetve „szomszédos” határ menti régiói között, környezeti, szociális és gazdasági szempontból fenntartható módon ([HTTP://WWW.VATI.HU/INDEX.PHP?PAGE](http://www.vati.hu/index.php?page)). A prioritások között a gazdasági és társadalmi fejlődésen belül kiemelt helyen szerepel a határon átnyúló turizmus fejlesztése. A program megvalósítása több fázisra oszlik: három kiírás során kerülnek odaítélésre a támogatási összegek. Jelenleg a harmadik kiírásra érkezett pályázatok elbírálása zajlik. A program első két fordulója számos Kárpátaljához kötődő turisztikai vonatkozású projekt megszületését eredményezte (17. melléklet).

Innovatív jelentőségű fejlesztések megvalósítását tűzte ki célul az Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda a Falusi Turizmus Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szervezetével partnerségben a *Határon átnyúló Desztináció Menedzsment Kárpátalján és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében* elnevezésű projekt kapcsán. A projekt általános célja a következő volt: versenyképes és hosszútávon fenntartható turisztikai desztináció kialakítása Magyarország és Ukrajna határ menti térségében. Szintén egyedülálló kezdeményezés az ukrán–magyar együttműködések történetében a *Kerékpáros túraútvonalak integrált hálózata* elnevezésű jelenleg zajló pályázat. A projekt keretén belül megépülő kerékpárutak (Asztély–Beregszász – 3856 m, Tiszaújlak–Nevetlenfalu – 3150 m) segítségével újabb szinten valósulhat meg az ukrán–magyar határ régió összekapcsolódása ([HTTP://UMTI.ORG/HU/](http://umti.org/hu/)).

A 2011 januárjában elindult *Határon átnyúló nemzetközi Szatmár-Beregi Natúrpark feltételeinek megteremtése* elnevezésű háromoldalú (magyar–román–ukrán) projekt is olyan újszerű megközelítéseket tartalmaz a turizmus fejlesztése szempontjából, amelyek Ukrajnban eddig ismeretlenek voltak. A projekt ukrainai részének célterülete a Kárpátalja megyében található Beregvidék, amely határos Magyarországgal. A projekt fő célja – azon természeti objektumok, történelmi- és kulturális értékek szakmai vizsgálatának elvégzése, amelyek egyrészt védelemre szorulnak, másrészt pedig a helyi gazdasági és társadalmi fejlődés előremozdító lehetnek, elsősorban a turizmus ágazatán belül ([HTTP://WWW.NATURPARK.ORG.UA/HU/](http://www.naturpark.org.ua/hu/)). A natúrparkokat a természetvédelem rendszerének egyéb létesítményeitől megkülönböztető legfontosabb eltérés az, hogy tevékenységüket helyi

önkormányzatok és civil szervezetek támogatják. Így megy végbe az állami és a regionális érdekek szimbiózisa. Ez az újfajta szemlélet azért lehet életképes az ukrainai viszonyok között, mert nem állami támogatáson, hanem a helyi szintű összefogáson alapszik. Ugyanakkor éppen ebben rejlik gyengesége is, mert a civil kezdeményezések nem elég erősek, a helyi szintű együttműködés pedig nem jellemző a régióban.

A fentiekén kívül olyan nagyléptékű projektek megvalósulása is folyamatban van vagy zajlott már le, amelyek szintén befolyásolják a turizmus ágazatát. Ezek elsősorban azok az infrastruktúrafejlesztési pályázatok, amelyek a határátkelőhelyek korszerűsítésére irányulnak az ukrán–magyar, ukrán–szlovák, ukrán–román határon (A HATÁR MENTI EGYÜTTMŰKÖDÉS FEJLESZTÉSÉNEK ÁLLAMI PROGRAMJÁRÓL A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA. 2010.12.01. N 1088), konkrétan az Ungvár–Felsőnémeti, Tiszaújlak–Tiszabecs, Asztély–Beregsurány, Nevetlenfalu–Halmi határátkelők (NUSZER E.E. 2012).

A Lengyelország–Fehéroroszország–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 kiírásai szintén vonatkoznak Kárpátaljára. Viszonylag későn, csak 2002. június 21-én került aláírásra Kárpátalja megye és a szomszédos Podkarpacie elnevezésű lengyel vajdasági tartomány között szerződés a határ menti együttműködésről. A két régió közös határszakasza mindössze 33,4 km. Emiatt a határ menti együttműködések fejlődésének intenzitása is alacsonyabb, mint Kárpátalja többi határvidékén. Mi sem példázza ezt jobban, mint az, hogy 1994 óta tervben van egy gyalogos határátkelő megnyitása (Lubnya–Wolosate) ezen a határszakaszon, az ezzel kapcsolatos konkrét munkálatok azonban máig sem kezdődtek meg. Ennek megfelelően kevés a turisztikai együttműködés is az említett határregióban. A *Közös turisztikai térség partner alapú kiépítése új turisztikai és rekreációs központok kialakításával* elnevezésű projekt a megvalósítás stádiumában tart, összköltségvetése 574 868,98 EUR, megvalósítói Krosno megye (Lengyelország), Ungvár Város Önkormányzata, illetve Baranya (Baraninci, Ungvári járás) község ([HTTP://WWW.PL-BY-UA.EU](http://www.pl-by-ua.eu)). Turisztikai szempontból meghatározó jelentőséggel bír a Jarosław–Ungvár – a két történelmi testvérváros – turisztikai vonzerejének javítására vonatkozó közös projekt, amely egy az Ungvár belvárosában található műemlék jellegű borospince helyreállítását tűzte ki célul.

7.1.3. A határ menti együttműködések illeszkedése Kárpátalja fejlesztési stratégiáiba

A határ menti együttműködések szerepének fontossága Kárpátalja társadalmi-gazdasági fejlődésében több szinten is igazolható:

- az országos területfejlesztési stratégia által megfogalmazott Kárpátalja megyére vonatkozó területfejlesztési prioritások között első helyen szerepel a határ menti együttműködések fejlesztése (AZ ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIA ELFOGADÁSÁRÓL A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2006.07.21. N 1001),

- Kárpátalja Megye a 2015-ig tartó időszakra szóló regionális területfejlesztési stratégiája által megjelölt stratégiai célok között szintén szerepel a határ menti és euroregionális együttműködések fejlesztése (KÁRPÁTALJA MEGYE TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA 2007),

- kidolgozásra került A határ menti együttműködések fejlesztésének programja

Kárpátalja megyében a 2011–2015-re szóló időszakra (A HATÁR MENTI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK ELFOGADÁSÁRÓL KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN A 2011–2015-RE SZÓLÓ IDŐSZAKRA 2010.12.16. N 71).

Ezeknek a stratégiai dokumentumoknak a megszületését a határ menti együttműködések fogalmának, céljainak, formáinak, rendszerének törvényi szintű megfogalmazása előzte meg. Ettől kezdve a határ menti együttműködések fejlesztésének lehetősége, szükségessége, aktualitása egyre nagyobb szerepet kapott az érintett régiók, köztük Kárpátalja, társadalmi-gazdasági fejlődésének tervezésében, legalábbis a területfejlesztési megközelítésekben. Azonban a határ menti együttműködések tényleges fejlődéséhez szükséges finanszírozási háttér rendszerint nem állt az önkormányzatok, a különböző hivatalok rendelkezésére. A konkrét projektek megvalósításához szükséges anyagi és humán erőforrások hiányában mind nagyobb szerepet kapott a határ menti együttműködések megvalósításában a civil szféra. Viszont ez eseti kezdeményezések, fejlesztések megvalósulását eredményezte és eredményezi ma is, ami nem mindig összeegyeztethető az érvényben lévő fejlesztési stratégiákkal. Főleg, ha azok nem is tartalmazzák a határ menti együttműködésekkel kapcsolatos kitételeket. Hatványozottan érvényesül ez, ha egy-egy konkrét szegmenst, adott esetben a turizmus fejlesztését vizsgáljuk. A Kárpátalja hatályban lévő turizmusfejlesztési programjában szó sem esik a határ menti turisztikai együttműködések fejlesztéséről, az uniós támogatások felhasználásán alapuló turizmusfejlesztésről, illetve ennek koordinálásáról. Nem igazodnak a turizmusfejlesztési program célkitűzései a Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 utolsó kiírásához sem, amely turisztikai szempontból a turisztikai vonzerők növelésére és az összehangolt turizmusfejlesztésre helyezi a hangsúlyt. A határ menti együttműködések fejlesztésének kárpátaljai programja a határ menti együttműködések résztvevői közötti kölcsönhatások erősítését a vállalkozói szférában, illetve a turizmus ágazatában a program megvalósításának egyik lehetséges irányaként jelöli meg. Ugyanakkor az azonos időszakra szóló (2011–2015) turizmusfejlesztési program nem tartalmaz erre vonatkozó intézkedéseket. Nem valósul tehát meg a fejlesztési stratégiák egymásra épülése, hiányzik a politikai és irányítási összhang. Az Európai Unió támogatásával megvalósuló turisztikai témájú projektek egyáltalán nincsenek koordinálva, a különböző projektek egymástól teljesen elkülönülten zajlanak, gyakran az elért eredmények, kidolgozott stratégiák, tanulmányok a „fiókban” maradnak.

7.1.4. A határ menti együttműködések jövője

A határon átnyúló együttműködések különböző formái hozzájárulhatnak a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep erősödéséhez, a trianoni békediktátum által szétszakított térszerkezeti, gazdasági, infrastrukturális és egyéb funkciók „újraszerveződéséhez”, távlatosan pedig az egységes Kárpát-medencei makroregionális gazdasági térség létrejöttéhez (TÓTH J. (szerk.) 2002). Megfelelő alapként szolgálhat mindehhez a *Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2014–2020*, ami a jövőbeni együttműködések finanszírozási keretét képezi majd a program által érintett határszakaszokon.

Az elmúlt 20 évben az EU támogatásával a turizmus fejlesztésére az ukrán–magyar

határrégióban megközelítőleg több mint 2 millió euró, az ukrán–román határrégióban 1,9 millió euró, az ukrán–szlovák határrégióban 2 millió euró, az ukrán–lengyel határszakaszon 1 millió euró jutott. Összességében véve tehát az Európai Unió Kárpátalja bevonásával a Kárpátok Eurorégió turizmusának fejlesztésére az elmúlt két évtizedben több mint 7 millió eurót költött.

Kárpátalja szempontjából fontos lenne az elkövetkező programidőszakokban a konkrét infrastrukturális pályázatok megvalósulására koncentrálni, amelyek olyan égető problémákat oldanának meg, mint a megfelelő minőségű ivóvíz biztosítása, a szennyvízelvezetés, a szilárd hulladék kezelésének kérdése, a közutak, határátkelők infrastrukturális fejlesztése, árvízvédelem. Már valósultak meg vagy vannak épp folyamatban ilyen témájú projektek Kárpátalján: Tiszta víz (HU–SK–UA Szomszédsági Program 2004–2006 – 662.400 EUR), A közlekedési logisztika határon átnyúló fejlesztési lehetőségei (HU–SK–UA Szomszédsági Program 2004–2006 – 593.500 EUR), A magyar–ukrán komplex árvízcsökkentési és ártéri revitalizációs program a Felső-Tisza Visk–Vásárosnamény közötti szakaszán (HU–SK–RO–UA 2007–2013 – 1.373.499 EUR), a Beregsurány–Asztály határátkelő fejlesztésére vonatkozó projekt, amely a pályázati szerződés aláírásának szakaszában tart, csakúgy, mint a szilárd hulladék feldolgozó üzem építésére vonatkozó pályázat Jánosiban (Beregvidék). Az ENPI programok következő szakaszának finanszírozásával megvalósítható lenne az újabb határátkelők nyitása az ukrán–magyar határon (Déda–Beregdaróc, Kispalád–Nagypalád). Ezzel az Európai Unió szabványainak megfelelően 25 kilométerenként át lehetne lépni a határt ezen a szakaszon.

A hasonló fejlesztések ösztönzőleg hatnak a turizmus fejlődésére is. Hozzájárulnak a turizmus szempontjából nélkülözhetetlen alpinfrastruktúra kiépüléséhez, illetve fejlesztéséhez, továbbá a régió természeti értékeinek megőrzéséhez. Kárpátalja rendelkezésre álló turisztikai potenciáljának komplexebb kihasználásához szükség van a határ menti együttműködések fejlesztésére regionális és intézményi szinten egyaránt. Ezáltal válhat a helyi turisztikai értékek kihasználása racionálisabbá és nyílnak mód a turisztikai klaszterek kiépítésére ([HTTP://WWW.TOURISMNEWS.COM.UA/NEWS-3525.HTML](http://www.tourismnews.com.ua/news-3525.html)).

8. Az eredmények összegzése

Kárpátalja az Ukrajna nyugati területén markánsan kikörvonalazódó Kárpátok-vidéki turisztikai régió tagja Ivano-Frankivszk, Lemberg és Csernyivec megyékkel együtt. A négy szubrégiót a Kárpátok hegység által befolyásolt természeti és tájföldrajzi adottságok kapcsolják össze. A jelen értekezés kutatási területéül választott Kárpátalján a turisztikai vonzerők és termékek válfajai, illetve azok térbeli elhelyezkedése erős eltéréseket mutat. Ennek megfelelően vannak turisztikai szempontból kevésbé és sokkal frekvenciáltabb területek, melyekben a fejlesztési lehetőségek is eltérőek. *A földrajzi, domborzati, közigazgatási adottságok alapján, továbbá a történelmileg kialakult kapcsolatrendszereket, illetve a turisztikai vonzerők és termékek térbeli eloszlását figyelembe véve hat turisztikai térségre osztottam fel Kárpátalja területét: Beregvidék, Felső-Tisza-vidék, Munkács és környéke, Ugocsa, Ungvár és környéke, Verhovina.* A térségeken belül is kiemelhetők azok a turisztikai szempontból fontosabb területek, melyek általában konkrét turisztikai vonzerőhöz vagy attrakciókhoz kötődnek (például Drahobrat sítelep, Szineviri-tó a Felső-Tisza-vidéken) és az egész turisztikai térség arculatát meghatározzák.

Az értekezésben *elemzésre került Kárpátalja természeti, gazdasági, infrastrukturális és társadalmi szférája*, melynek célja *a turizmus szempontjából fontos erőforrások feltárása és értékelése volt.* A természeti erőforrások meghatározó szerepe Kárpátalja turizmusában vitathatatlan. Fokozottan igaz ez a régió hegyvidéki területeire, ahol a hegyek, erdők, folyók, tavak, természetvédelmi területek, ásványvízforrások nemcsak a turisztikai termékek megalapozói, mint vonzerők, hanem a turizmusfejlesztés legfontosabb feltételei is. Kárpátalja síkvidéki tájain a természeti erőforrások szerepe a turizmusban kisebb, de nem elhanyagolható (termálvizek, állóvizek, a nagyobb folyók – Tisza, Borzsa, Latorca – alföldi szakaszai). A természeti erőforrásokon alapuló *legfontosabb turisztikai termékek a régióban a gyógyturizmus és a síturizmus*, melyek esetében már nem csak mint potenciális turizmusfejlesztési lehetőségekről, hanem működő, kiterjedt és komplex kínálatrendszerrel rendelkező szolgáltatáshalmazról beszélhetünk.

A *gyógyturizmus* a megye turizmusának húzóágazata, látványos fejlődési tempót diktál és jelentős befektetéseket vonz. Kárpátalja valamennyi turisztikai térségének kínálatában jelen van (a gyógyüdülési létesítmények száma eléri a hatvanat), de *a legkiemelkedőbb szerepet a Munkács és környéke turisztikai térségben játssza.* Ez elsősorban az itt található ásványvízlelőhelyek és az ezek

bázisán kiépült gyógyüdülési létesítmények számával magyarázható. Megyei összevetésben a gyógyüdülők egyharmada, a férőhelyek pedig több mint a fele esik erre a térségre. A gyógyulni vágyók túlnyomó többsége a belföldi turisták köréből kerül ki, alacsony a létesítmények külföldi ismertsége, főleg Nyugat-Európában. *A múlt század közepén kiépült szanatóriumok és gyógyüdülők nyugat-európai piacra való nyitásának egyik előfeltétele az, hogy Kárpátalja gyógyturizmusa az egészségturizmus irányába fejlődjön, több wellness-szolgáltatást legyen képes nyújtani.* A 2010–2011-es évadban 20, összesen 1012 férőhellyel rendelkező gyógyüdülési intézmény nem működött a megyében. Figyelembe véve azt a tényt, hogy napjainkban Kárpátalján a gyógyturisztikai fejlesztések egyelőre leginkább a már meglévő létesítmények rekonstrukciójára korlátozódnak (kevés a zöld mezős beruházás eredményeképpen létrejött létesítmény), ez a szám *a megye reális gyógyturizmusfejlesztési kapacitásait is előrevetíti a jövőre nézve.*

Kárpátalja domborzati adottságai lehetőséget biztosítanak *a síturizmus fejlődéséhez, ami a Verhovina és Felső-Tisza-vidék turisztikai térségekben meghatározó jelentőségű.* Jelenleg több mint 70 sífelvonó működik a megye területén. Az ágazati beruházásoknak köszönhetően mind többen érkeznek a régióba síelni, ugyanakkor a gyógyturizmushoz hasonlóan *a turistaforgalom zömét itt is a belföldi turisták alkotják.* Ennek egyik oka az, hogy Ukrajnában a Kárpátok az egyetlen olyan hegység, ahol megfelelőek a feltételek a síeléshez, ezért a belföldi küldőpiac adott. A másik ok pedig az, hogy a környező, illetve nem messze fekvő országok szinte mindegyikében (például Szlovákia, Szlovénia, Ausztria) színvonalas síturisztikai szolgáltatásokat lehet igénybe venni, ami nagy konkurenciát jelent a kárpátaljai síturizmus számára. *Ilyen piaci feltételek mellett az egyetlen kitörési lehetőség a versenyképes és megfizethető szolgáltatások kialakításában rejlik.* Az ágazat fejlődésének további lendületet adhat, hogy Ukrajna pályázni kíván a 2022-es téli olimpia megrendezési jogára.

Mindezek ellenére sok a természeti erőforrásokban rejlő kiaknázatlan lehetőség: egyáltalán nincsenek Kárpátalján kalandparkok, tanösvények, perspektivikus lenne a sűrű folyóhálózat nagyobb arányú turisztikai hasznosítása (például vadvízi evezés terén), a karsztbarlangok megnyitása a látogatók előtt, a vadászturizmus fejlesztése, a kerékpáros turizmus feltételeinek gyorsabb ütemű megteremtése, a termálturizmus fejlesztése. Negatív tendenciaként jelentkezik a természeti szféra egész megyére jellemző állapotromlása, ami leginkább az erdőirtások következtében fellépő talajerózió, *a talaj- illetve felszíni vizek szennyezésében és a kezeletlen hulladék*

menyiségének növekedésében nyilvánul meg. Mindez rendkívül imázsromboló, különösen az árhullámok idején, például a Tisza, a Latorca és a Borzsa folyók árterületein.

Kárpátalja gazdasági erőforrásai inkább *a tercier szektor (köztük a turizmus) fejlődéséhez nyújtanak biztosabb alapot.* A megye perifériára szorulása nemcsak a mai viszonyokra jellemző, Kárpátalja korábbi területi hovatartozásai alatt is nyomasztó súlyként nehezedett a régió gazdasági fejlődésére. Annak, hogy Kárpátalját elkerülték és elkerülik a nagyobb, jelentős környezetátalakítással és környezeti terheléssel járó ipari beruházások, a turizmus szempontjából pozitív hozadéka is vannak (a természeti környezet viszonylag épen maradása). A gazdasági környezettel szoros kölcsönhatásban álló *infrastrukturális szférát* a fejlettségi szintek közötti *látványos diszproporciók* jellemzik Kárpátalján. Az általános infrastruktúrát a közlekedési infrastruktúra elavultsága (a közutak rossz állapota, a szükséges elkerülő utak, illetve az autópálya hiánya), a hulladékgazdálkodás megoldatlan kérdése (a hulladéktárolók telítettsége, a hulladékgazdálkodás fejletlensége), a csatornázás és a vezetékes ivóvízellátás kiépületlensége (a városokban 50-70%-os, a falvakban 1,5-2%-os kiépültség) jellemzi. A turisztikai infrastruktúra fejlettsége véleményem szerint magasabb, bár az alpinfrastrukturális hiányosságok determinálják és megkérdőjelezzik a fejlesztési lehetőségeket. Megjelentek Kárpátalján a luxusszállodák, ugyanakkor az őket körülvevő infrastrukturális környezet fejletlensége negatívan befolyásolja elérhetőségüket, megítélésüket, kihasználtságukat.

Az egész kutatást végigkísérte a hivatalos és becsült adatok közötti ingadozás, ami elsősorban a turisztikai infrastruktúra vizsgálatát nehezítette meg. Statisztikai szempontból nehezen nyomon követhető a kereskedelmi szálláshelyek és vendéglátóipari létesítmények tevékenysége, mert csak a jogi személyként működő vállalkozásokra vonatkozóan folyik hivatalos adatgyűjtés, a falusi vendégházak pedig egyáltalán nem szerepelnek semmilyen hivatalos nyilvántartásban. Ezért saját tapasztalataimra, helyismeretemre és az internetes forrásokra kellett támaszkodnom, amikor megpróbáltam feltérképezni Kárpátalja fogadóképességét. *Számításaim szerint több mint 13 ezer férőhellyel rendelkezik a megye, de a hotelek, motelek falusi vendégházak száma folyamatosan nő.*

A pozitív tendenciák ellenére (a népesség számának növekedése) a *társadalmi szféra* elemzése rámutat Kárpátalja gyenge pontjaira – hátrányos

helyzetű, elmaradott térségek nagy száma, erős, kifelé irányuló migráció, magas munkanélküliség. A turizmusban rejlő lehetőségek felismerésével Kárpátalján évről évre nő a lakosságban a vendégforgalomban való érdekeltség, illetve kialakulóban van a vendégfogadó tudat. A legnagyobb problémát szinte minden esetben az anyagi források hiánya jelenti, de komoly akadályozó tényező a turisztikai szakképzettség hiánya is, valamint az idegennyelv-tudás alacsony szintje. Ezért a hatékony turisztikai humán erőforrás-képzés a helyi turizmusfejlesztés egyik alappillére jelenti, továbbá hozzájárul a fiatalabb korosztály elvándorlásának megakadályozásához. Az elvándorlás mértékének csökkentése esélyt teremt arra is, hogy Kárpátalja nemzetiségi összetételének arányai ne változzanak jelentős mértékben.

A Kárpátalja társadalmi erőforrásaiban rejlő pozitívumok (például a multikulturalitás, a gazdag történelmi, vallási hagyományok) nem tudják ellensúlyozni a kedvezőtlen demográfiai folyamatokat, de hozzájárultak a turizmus szempontjából fontos ember alkotta vonzerők értékes tárházának létrejöttéhez. Ezek közül is *kiemelkedőek az épített örökség értékei* Kárpátalján, melyek gazdag és sokrétű élményekkel gazdagíthatják az ide látogató turistákat. Bátran lehet alapozni rájuk a turisztikai attrakciók, programcsomagok kialakításakor és nagyszerűen egészítik ki a természeti értékekkel karöltve a vidék turisztikai vonzerejét. Ugyanakkor, hogy ez továbbra is így maradjon, *sziükség lenne több figyelmet fordítani az önkormányzatok és a lakosság részéről a régi és műemlék épületek helyreállítására, karbantartására, fokozott védelmére*. Skanzenek létrehozásával megmenthető lenne ezeknek az építészeti értékeknek legalább egy kis hányada. Továbbá nem mellékes az sem, hogy az ilyen típusú attrakciók turisztikai látogatottsága jelentős, ahogy azt az Ungvári Szabadtéri Néprajzi Múzeum példáján is láthatjuk. *Hiánypótló értékkel bírna egy-egy skanzen létrehozása a Felső-Tisza-vidék, a Munkács és környéke és a Beregvidék turisztikai térségben*, mert a többiben már működik ilyen típusú létesítmény – Verhovina (Alsókalocsa), Ugocsa (Péterfalva), Ungvár és környéke (Ungvár).

A társadalmi erőforrások tehát megalapozói számos turisztikai termék, például a Kárpátalja vonatkozásában fontos *falusi turizmus* fejlődésének is. Utóbbi feltérképezéséhez a statisztikai adatgyűjtés korábban már említett hiányosságainak következtében ismét becslésekre kellett hagyatkoznom. A kárpátaljai tourinfo irodák adatbázisai, az internetes források, a megyei turisztikai főosztály és a saját ismereteim alapján több mint 400 *falusi vendégházat számoltam össze megyeszerte, melyek közel*

90 településen koncentrálódnak. A falusi turizmus kínálata szinte egész Kárpátalja területét lefedi, kiemelkedő számú falusi portával rendelkezik a Felső-Tisza-vidék és a Beregvidék turisztikai térség. Egyelőre leginkább a szállásadás dominál, a falvak önmagukban kevés olyan programot tudnak biztosítani, amelyek hosszabb ideig maradásra bírnák a turistákat. *Komplex programcsomagba szervezve* már inkább eladható lehetne egy-egy térség turisztikai kínálata. Egy ilyen programcsomag kialakítása a falusi turizmus szervezőinek együttműködését feltételezi a megye egész területén.

A falusi szállásadási tevékenység jogi szabályozása minden hiányossága ellenére (nem született még ezidáig törvény a falusi turizmusról) *kedvező feltételeket biztosít az ágazat fejlődéséhez*, kizárólag személyi jövedelemadót kell utána fizetni, nem engedélyköteles tevékenység. Tapasztalataim szerint a kárpátaljai falusi vendégfogadók abszolút többsége azonban nem jelenti be a falusi vendégfogadás keretén belül végzett tevékenységét, nem szolgáltat be statisztikai adatokat, és nem fizet a szállásadásból származó jövedelme után jövedelemadót sem. Az amúgy is kaotikus helyzetet tovább bonyolítja, hogy a falusi vendégfogadók csak akkor kötelesek kiváltani a vállalkozói engedélyt, ha 9 főnél több vendéget tudnak fogadni egyszerre. E mögé a szabály mögé bújva nagyon sok hotel és motel hirdeti magát falusi vendégházként, amivel jelentős adóterhektől szabadul meg. Az egységes jogi szabályozás hiányában tehát az állami ellenőrzés *rendszere is* nagyon hiányos az ágazatban. *Az utóbbi időben megfigyelhető markáns szigorítások az adópolitikában vélhetően az állami felügyelet szélesebb körű kiterjesztését vonják maguk után a közeljövőben* (ellenőrzések, adatszolgáltatási szigorítások) *a falusi turizmus szolgáltatói iránt is*. Ez némileg visszavetheti a falusi turizmus fejlődését Kárpátalján, ugyanakkor pozitív következményei is lehetnek. Gondolok itt elsősorban *a minősítési és minőségbiztosítási követelmények kiépítésére és betartatására, kutatható statisztikai adatgyűjtemény kialakulására, összességében pedig a falusi turizmus szolgáltatásainak minőségi javulására*.

A kiforratlan törvényi szabályozás még komolyabb problémákat is felvet az egyes turisztikai szolgáltatók körében. A kisebb bortermelők (akik abszolút meghatározó szereppel bírnak az ágazat életében a nagyobb állami gazdaságok szétesése után) helyzete rendkívül nehéz a jelenlegi szabályozás miatt. Nagy többségük tulajdonképpen illegálisan vagy félillegálisan működik. Ahhoz, hogy törvényesen működjenek és árusíthassák boraikat, nemcsak vállalkozói engedély kiváltására lenne szükségük, hanem még külön az általuk termelt borok

palackozásáról szóló engedélyre is, ami nagyon költséges. A legtöbb esetben viszont egyikkel sem rendelkeznek.

A Kárpátalja természeti, társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szférái közötti torzulások és negatív fejlődési tendenciák főként a gazdasági szféra gyengeségeire vezethetők vissza, amelyek elsősorban az infrastrukturális szféra adottságait befolyásolják kedvezőtlenül. Az elvégzett elemzés alapján megállapítható, hogy az infrastrukturális szféra rendelkezik a legtöbb olyan hiányossággal, ami nemcsak a turizmus fejlődésére gyakorol negatív hatást, hanem Kárpátalja egészének élhetőségére is.

Az értekezés egyik legfontosabb célkitűzése a területfejlesztés és turizmus összefüggéseinek vizsgálata volt, ami mindenekelőtt az ukrán területfejlesztési- és turizmuspolitika elemzését követelte meg. Az Ukrajnára jellemző erős centralizált hatalmi rendszer tartós fennállásának következménye a területfejlesztési intézményrendszer fejletlensége. A független Ukrajna megszületésétől kezdve csaknem 10 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy elinduljon a regionális politika alapjainak lefektetése. A különböző törvények, rendeletek, stratégiák és koncepciók szintjén megfogalmazott főbb célok a dinamikus és kiegyensúlyozott társadalmi-gazdasági fejlődést, a lakosság életszínvonalának növekedését, a régiók erőforrásainak hatékonyabb hasznosításán alapuló piaci átalakulás folyamatának elmélyülését, a vezetői döntések hatékonyságának javulását, az állami szervek és a helyi önkormányzatok munkájának tökéletesítését szolgálták. A kitűzött célok megvalósítása azonban nem bizonyult egyszerű feladatnak. A regionális politikai modellváltás elmaradása, a tudatos területfejlesztés kezdetlegessége, az erős hatalmi centralizáció, a helyi döntéshozók önállótlanága, a kedvezőtlen gazdasági helyzet és a szinte állandósult belpolitikai válság visszavetik a regionális fejlesztési folyamatokat.

A formálódás ellentmondásokkal teli fázisai jellemzik az országos turizmusirányítási rendszer fejlődését is, mely Ukrajna függetlenné válása óta hat központi szintű átszervezést élt meg. A turizmus jogi szabályozása is meglehetősen szétagolt (szükség lenne egy egységes törvénykönyvbe rendezni a turizmust érintő legfontosabb jogszabályokat), olykor hiányos (például a gyógyüdülő övezetek fejlesztését szolgáló egységes koncepció hiánya) és ellentmondásos (az állami struktúrák közötti feladatmegosztás összemosódása).

A turizmus társadalmi-gazdasági jelentőségét igazolja, hogy az *átfogó területfejlesztési tervekben* hangsúlyos szerep jut az ágazat aktuális kérdéseinek. A 2006-ban elfogadott *országos területfejlesztési stratégia* Ukrajna összes régiója számára meghatározta a *területfejlesztési prioritásokat*. Kárpátalja vonatkozásában a határ menti együttműködések, a határátkelők, a turisztikai és *üdülési-rekreációs szféra*, a közúthálózat és logisztika fejlesztése, az árvízvédelmi fejlesztések lettek megjelölve. Nem véletlen, hogy a turizmus és az üdülési-rekreációs szféra fejlesztése is ott szerepel a kiemelt feladatok között. De a megnevezett prioritások szinte mindegyike közvetve vagy közvetlenül kötődik a turizmus ágazatához. *Kárpátalja területfejlesztési stratégiájában* (2007) is hangsúlyos szerepet kap a turizmus, mint a megye gazdasági felzárkóztatásának fontos eszköze és külön *turizmusfejlesztési program* is kidolgozásra került (2002, 2010). Ugyanakkor a stratégiai dokumentumok áttanulmányozása, az ezekre vonatkozó teljesítési beszámolók és költségvetési finanszírozási adatok elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy *ezek a fejlesztési dokumentumok központi előírásra születtek meg, túlzottan deklaratív jellegűek, nem áll mögöttük megfelelő materiális és inmateriális megvalósítási feltételrendszer*. Az Ukrajnára sajnos tartósan jellemző instabil gazdasági, társadalmi környezet akadályozza a területfejlesztési törekvések megvalósítását, nagyon szűk keretek között mozog az életminőségjavító, racionális, a környezeti szempontokat szem előtt tartó térhasználatot biztosító beavatkozások lehetősége. Ez meghatározza a turizmusfejlesztés lehetőségeit is, különösen Kárpátalján, ami Ukrajna egyik legelmaradottabb régiójának számít. A turizmusfejlesztési programok sajátos vonása, hogy a bennük megfogalmazott intézkedésekben és cselekvési tervekben összemosódik, vagy nincs kellőképpen megvilágítva az állam és a magánszektor szerepvállalásának megoszlása.

A regionális politika irányelveinek, céljainak, feladatainak, módszertanának kidolgozása csupán az egyik része a regionális politika megvalósulási folyamatának. A másik részhez a monitoring, a megvalósulás értékelése tartozik, de a legnagyobb szerepet benne mégis a finanszírozási mechanizmus játssza. Nem elég azonban megállapítani a regionális fejlesztésekre szánt költségvetési ráfordítások arányát és összegét, a központi, illetve helyi szintű finanszírozás megoszlását bennük, hanem valós forrásokat kell ezek mögé rendelni. A gazdasági nehézségekkel küszködő Ukrajnában azonban éppen ez nem biztosított, így hathatós *állami szerepvállalás* nem valósul meg a turizmus, illetve területfejlesztésben. A szűkös forrásokért folyó „harcban” a kevésbé tehető régiók rendre alulmaradnak, ami növeli a regionális különbségeket.

A turizmuspolitika megvalósítását illetően is hasonló a helyzet: az állami szerepvállalás elsősorban a fejlesztési programok kidolgozására korlátozódik, a konkrét fejlesztések finanszírozását már nem, vagy csak részben képes biztosítani. A költségvetési ráfordításokból a költségvetési deficit függvényében rendre jóval kevesebb jut ténylegesen a turizmus fejlesztésére, mint amennyi előzetesen be van tervezve. Például a 2011-ben betervezett költségvetési összeg csupán alig több mint 11%-a jutott a kitűzött célok megvalósítására Kárpátalján. Ennek köszönhetően a Kárpátaljai Megyei Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs-, Külgazdasági Kapcsolatok- és Turizmus Főosztálya – a regionális turizmusirányító szerv – alulfinanszírozottságának következtében a fejlesztési folyamatok koordinálása és megvalósítása helyett többnyire csak konstatálja az egyes civil tőkén alapuló beruházások megvalósulását és eredményeit.

Ezért, véleményem szerint, amíg a regionális és a központi költségvetés nem rendel a fejlesztési elképzelések mellé lehívható valós anyagi eszközöket, addig nincs esély a régió komplex terület- és turizmusfejlesztési célkitűzéseinek megvalósítására. A 2022-es téli olimpia rendezési jogára való pályázás potenciális esélyt teremt Kárpátalja területi fejlődésére, amennyiben olyan szintű központi tőkemobilizáció valósul meg, mint az Ukrajna társervezésében lezajlott labdarúgó-Eb kapcsán volt megfigyelhető a rendezési helyszíneken (például Lemberg városában).

A határ menti együttműködések fontos szereppel bírnak Kárpátalja társadalmi-gazdasági fejlődésében. A rendszerváltást követően megnyílt határok kapcsolatok újjászületését, közös érdekek mentén fogant kezdeményezések megszületését tették lehetővé. Az Európai Unió határ menti kapcsolatokat támogató politikája és az ehhez rendelt eszköz- és intézményrendszer kiépülésével számos fejlesztés ment végbe, illetve projekt zajlott le a vizsgált régióban. A folyamat csúcspontjának az ENPI pályázatok megjelenését tekinthetjük, amelyek megvalósulása és fejlesztési tartalma egészen konkrétan kötött, esetünkben éppen Kárpátalja megye területéhez. A turizmus, illetve a turisztikai együttműködések mindig fontos részét képezték a határ menti kapcsolatoknak. Gazdaságfejlesztési jellegükre építve általában helyet kaptak a különböző programkiírásokban, ezáltal konkrét finanszírozási eszközök álltak/állnak rendelkezésre a megvalósításukra, melynek eredményeképpen számuk és jelentőségük egyre nő. Az uniós támogatási formák elérhetősége többek között a turizmus fejlesztéséhez is felhasználható anyagi keretet, szakmai háttérrel és tapasztalatot biztosít, amennyiben képes Kárpátalján a turizmus ágazata élni a lehetőségekkel. Ennek előfeltétele, hogy az együttműködések stratégiaorientáltak

működjenek, vagyis ne csak eseti programokat generáljanak. A határ menti turisztikai együttműködések lehetőséget teremtenek a határokon átívelő tematikus utak kidolgozására és működtetésére, amelyeknek az attrakciófejlesztésen túl Kárpátalja turisztikai imázsának megteremtésében és népszerűsítésében is fontos szerepük van. A 2014-2020-as időszakra szóló új Magyarország-Szlovákia-Románia-Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program pályázati időszakában *célszerű lenne nem „soft” projektek kidolgozására és megvalósítására, hanem az infrastrukturális fejlesztésekre koncentrálni.* Gondolok itt elsősorban a közszolgálati infrastruktúra hiányosságaira (közúthálózat, hulladékkezelés, szennyvízhálózat), amelyek azon túl, hogy a turizmuságazat fejlődését is veszélyeztetik, negatív hatással vannak a megye gazdaságának fejlődésére, versenyképességére, Kárpátalja egészének élhetőségére.

Optimális esetben a területfejlesztés a regionális társadalmi-gazdasági erőforrások hasznosításán alapuló komplex intézkedések rendszere, melyek megvalósításának eredményeképpen olyan társadalmi-gazdasági környezet jön létre, ami megfelelő életminőséget biztosít az adott régióban élő emberek számára. Ebben a megközelítésben a turizmusfejlesztés a területfejlesztés egyik eszköze, de nem előfeltétele. Ezért van az, hogy az európai gyakorlat szerint nem párhuzamosan a területfejlesztési politika mellett zajlik a turizmusfejlesztési politika, hanem annak részét képezi. Ukrajnában nem teljes mértékben érvényesül ez a gyakorlat. Az első országos turizmusfejlesztési program kidolgozása (2002) jóval megelőzte az első országos területfejlesztési stratégia életbelépését (2006), és azóta is megfigyelhető a turizmuspolitika erőltetett önállósulása országos és megyei szinten egyaránt.

Az ukrán regionális politika célja az országban tapasztalható társadalmi-gazdasági különbségek a különböző régiók erőforrásainak és adottságainak komplex hasznosításán alapuló kiegyenlítése. Kárpátalja társadalmi-gazdasági erőforrásai jelentős mértékben megalapozzák a turizmus fejlesztésének célszerűségét. A logika azt diktálná, hogy ennek értelmében olyan intézkedések és fejlesztések menjenek végbe, amelyek fejlődési alapot biztosítanak a turizmus számára: infrastrukturális fejlesztések (közutak, csatornázás, hulladékkezelés), célzott humán erőforrás-fejlesztés stb. Elméletben, vagyis az átfogó területfejlesztési tervekben ez így is van. A gyakorlat viszont egészen más. A fejlesztések spontán módon, egymástól elszigetelten mennek végbe, nem áll mögöttük átgondolt fejlesztési politika. Ez növeli a térhasználati torzulások kialakulásának veszélyét, nem biztosítja kellőképpen a környezet teherbíró-képességének szem előtt tartását, illetve a

különböző természeti erőforrások gazdaságos és biztonságos kiaknázását egy-egy fejlesztés tervezésekor és kivitelezésekor.

Kárpátalja egyik legfontosabb turisztikai attrakciója a Szineviri-tó és a Sipot-vízesés, melyekre alapozva komplex turisztikai infrastruktúra és szolgáltatásrendszer épült ki az elmúlt évtized folyamán. A főleg belföldi (Kijev, Kelet-Ukrajna) tőkén alapuló beruházásoknak köszönhetően jelentősen nőtt a szolgáltatások minősége is, négy csillagos szállodák és éttermek épültek. Viszont az átgondolatlan fejlesztések következtében a beépítettség folyamatos növekedésével egyenes arányban csökken a térségben a természeti környezet vonzereje. Még markánsabban nyilvánul ez meg a népszerű ásványvízforrások környezetében, ahol a régi szovjet szanatóriumok körül egész rekreációs kisvárosok épültek (például Polena, Saján). Az ásványvizek kiaknázási feltételeinek megteremtése komoly anyagi ráfordítást igényel. Ezért inkább az jellemző, hogy a már meglévő létesítményeket újítják fel, fejlesztik tovább, illetve ezek köré épül egy másodlagos felhasználói kör. De sajnos többnyire úgy, hogy *területrendezési terv hiányában*, kaotikusan építették és építik a szanatóriumok körül az újabb épületeket, teljesen figyelmen kívül hagyva a környezet teherbíróképességét. A szanatóriumok és az ásványvízlelőhelyek kiépítése nem járt minden esetben együtt a már meglévő szennyvíztisztító rendszerek felújításával, illetve újak kiépítésével. A szakértők egyre gyakrabban figyelmeztetnek arra, hogy ez környezetvédelmi károkhoz és *az ásványvízforrások elszennyeződéséhez vezethet*. Például a kollektív tulajdonban lévő Szonyacsne Zakarpattya, Kvitka Polonini, Kristaleve Dzserelo és Polyana szanatóriumok szennyvíztisztító rendszerei nem működnek effektíven, ennek következtében jelentős mennyiségű tisztítatlan szennyvíz kerül folyamatosan a környező felszíni vizekbe. Az újabb felhasználók bekapcsolása a vezetékes ivóvízellátásba és csatornarendszerbe a meglévő kapacitás felmérése nélkül történik.

A kárpátaljai települések területrendezési terveinek hiánya egyre égetőbb problémává válik, a gyógyüdülő övezetekben. A szovjet rendszerben kidolgozott területrendezési tervek általában már mindenütt hatályukat veszítették. A kis települések pedig a szükséges anyagi források hiányában nem tudnak újat készíttetni. Például Kárpátalja megye 20 évre szóló területrendezési terve is csak 2007-ben készült el, melynek fő célja Kárpátalja sajátos természeti és társadalmi-gazdasági adottságaira alapozva olyan területileg kiegyenlített fejlődés feltételeinek biztosítása, amely elősegíti a megye környezeti állapotának javulását, a különleges természeti értékek megőrzését (TARPAI J. – ANGYALOSI S. – DANCS K. 2010).

Az infrastrukturális hiányosságok fejlődésgátló hatását jól példázza a Kárpátaljai Megyei Tanács kezdeményezésének sorsa is, amely Szinyák, Polena, Galambos, Saján és Vízköz természeti környezetének állami jelentőségű gyógyüdülő övezetté való nyilvánítására irányult. Az ezeken a területeken található gyógyító erőforrások ugyan lehetővé tennék a magasabb szintre lépést, a beadványt az illetékes hivatal mégis elutasította, mert az érintett területek nem rendelkeznek érvényes területrendezési tervvel, hosszú távú fejlesztési koncepcióval, mint ahogy azt a gyógyüdülő övezetekről szóló törvény megköveteli. Pedig az állami jelentőségű gyógyüdülő övezetté nyilvánítás hatékony előremozdítója lehetne a kárpátaljai gyógyturizmus fejlődésének. Annál is inkább, mert akkor az övezetekben alkalmazhatnák a gyógyüdülő övezeti adót, ami a 2011-ben bevezetett idegenforgalmi adó mellett további költségvetési bevételeket jelentene a helyi önkormányzatok számára. Ukrajnában 45 állami jelentőségű gyógyüdülő övezet található és csak 13 helyi jelentőségű (FOMENKO N. 2009), mint az értekezésben ismertetett kárpátaljai övezetek. Napjainkban folyamatban van ugyan ezek területrendezési tervének és komplex fejlesztési tervének kidolgozása, elkezdődött Szolyva város és a Szolyvai járás (beleértve a járás területén található Polyana gyógyüdülő övezet területét is) területrendezési tervének korrigálása és 20 évre való kidolgozása, de a konkrét eredmények még váratnak magukra. A területrendezési tervek és a kidolgozott fejlesztési koncepciók hiánya jellemzi a síkőzpontok fejlődését is. A sok esetben földspekulációkon alapuló beruházások az értékes természeti területek csökkenéséhez vezetnek.

A megvalósuló turisztikai beruházások megtérülési esélyeit gyengíti, hogy nem adottak a turizmusfejlesztés infrastrukturális feltételei a megye területének nagyobb részén. Gondolok itt elsősorban a vonalas infrastruktúra hiányosságaira, amelyek akadályozzák például egy-egy újonnan épült turisztikai komplexum jövedelmezőbb kihasználását, kínálatfejlesztését. Mindez, meglátásom szerint, azt tükrözi, hogy Kárpátalján nem tudatos folyamatként, hanem eseti jellegűen zajlik a terület- illetve turizmusfejlesztés.

Kitűnően példázza ezt az Ökörmezői járásban található Izki turisztikai komplexum. A valóban színvonalas szolgáltatásokat (sífelvonó, síkölcsönző, SPA, helyi túrák, bioételek) kínáló létesítményhez vezető kb. öt kilométeres burkolat nélküli mellékút még nyáron is nehezen járható. A komplexum helyi lakosokat képzetlenségük miatt, gyakorlatilag nem alkalmaz, miközben a munkanélküliség aránya – megyei viszonylatban – a legmagasabbak között van a

járásban. Következésképpen az üdülőkomplexum létrehozása sem területfejlesztési szempontból sem a humánerőforrás ellátottság szempontjából nem megalapozott. Ezért a fejlesztés nem eredményezett közvetlen életminőségjavító hatásokat térségi szinten a helyi lakosok számára.

A helyi lakosság kizárása a turisztikai fejlesztésekből és azok pozitív hatásaiból a megye egész területére jellemző. A kárpátaljaiak saját tőke hiányában profitálni gyakorlatilag csak a földterületeik eladásából tudnak. Például a Saján környéki magántulajdonban álló almáskerteket, a nagybereznai legelőket eladták és teljesen felszámolták, helyükön turisztikai létesítmények épültek. Mindez a hagyományos tájgazdálkodás alapjainak megváltozását vonja maga után, ami hosszú távon a falusi gazdálkodók ellehetetlenüléséhez vezet. Nagyon kevés helyi lakos tud bekapcsolódni a turisztikai életbe, legfeljebb a falusi turizmus jelent számukra jövedelemszerző lehetőséget, illetve a helyben begyűjthető (gomba, bogyók) vagy megtermeszthető (gyümölcsök) és előállítható termékek feldolgozásából (lekvárok, aszalványok, állati eredetű élelmiszerek) származó bevételek.

Ha a turizmus területfejlesztési hatásait szeretnénk elemezni a régióban, akkor többnyire egymástól elszigetelt, lokális hatások bemutatására kell szorítkoznunk, amit a jelen kutatás során készített mélyinterjúk is alátámasztanak. Annak ellenére, hogy a turizmus ágazat fejlesztési lehetőségei megalapozottak Kárpátalján, közös koncepció hiányában elaprózódnak a pozitív tendenciák, és egymástól elkülönült, önálló életet élnek. Egy-egy sikeres turisztikai vállalkozás, kezdeményezés generál minőségi változásokat a területfejlesztésben is, de csak lokális szinten. A turizmus fejlődésének erősen érzékelhető humán vonzata is van, a fejlesztések sikere legtöbbször konkrét emberekhez kötődik. Egyértelműen kirajzolódnak az állami szerepvállalás hiányának negatív hatásai. Nincsenek turisztikai fejlesztésekre fordítható állami támogatások, pályázatok, ugyanakkor az állami turisztikai beruházások elenyészőek, a legtöbb esetben nem valósul meg együttműködés a turisztikai szolgáltatók és az állami szervek, önkormányzatok között.

A turizmus-, illetve a területfejlesztés terén általam szükségesnek ítélt beavatkozásokat az alábbiakban foglalnám össze:

– *Az állami szerepvállalás növelése:*

Kárpátalja fejlesztési irányvonalai és prioritásai mind regionális, mind térségi szinten kidolgozásra kerültek az elmúlt egy évtizedben. A regionális célprogramok alapján minden járás, városi önkormányzat megfogalmazta a maga fejlesztési

stratégiáit. Ezek tartalmazzák a turizmus kínálati elemeinek fejlesztéséhez, a keresleti oldal igényének kielégítéséhez, a területfejlesztési politika célkitűzéseinek megvalósításához szükséges rövid-, közép- és hosszútávú fejlesztéseket. Ezért, véleményem szerint ezek újrafogalmazása helyett sokkal inkább a megvalósítás mechanizmusaira kell fektetni a fő hangsúlyt. Állami támogatási programok és pályázatok kidolgozására van szükség, amelyek lehetővé teszik az ágazat kiegyensúlyozott fejlődését.

– *Komplex gazdaságfejlesztés:*

Kárpátalja gazdasági felemelkedését nem lehet csupán a turizmus fejlesztésére alapozni. Az ipar fejlesztése a lakosság életszínvonalának emelkedését, továbbá fontos infrastrukturális fejlesztések megvalósítását eredményezi. Kiemelten fontos a megye földrajzi elhelyezkedéséből származó lehetséges gazdasági előnyök kiaknázása, például szabad gazdasági övezetek kialakításával.

– *Tudatos koncepció összehangolás:*

A gazdasági-, terület- illetve turizmusfejlesztési irányelvek összeegyeztetésével és ezek következetes betartásával elkerülhető egy-egy terület gazdasági lehetőségeinek ütközése a turisztikai, ökológiai fejlesztésekkel (lásd a szőlőtermesztés és ezzel párhuzamosan a borturizmus fejlesztése, és az aranybányászat újraindítása a Beregszászi dombvidéken). A kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy a turizmus sokkal hatékonyabban járulna hozzá a területfejlesztéshez, ha összehangolt irányítás mellett átgondolt komplex fejlesztések valósulnának meg.

9. A kutatás további irányai

A témakör további kutatásában az alábbi területek vizsgálatának szükségességét lehet megjelölni:

- az Ukrajna függetlenné válásának időszakától napjainkig végbement konkrét területi, illetve turisztikai fejlesztések térségekre lebontott vizsgálata, megalapozottságuk, hasznosulásuk elemzése;
- a fejlesztési területek, térségek meghatározása, a jövőbeni támogatási források célzott bevonásának elősegítésére;
- a 2011-ben bevezetett idegenforgalmi adó hatékonyságának és lehetséges turizmusfejlesztési hatásainak vizsgálata;
- a természeti-társadalmi erőforrások turisztikai hasznosításának fellendítését szolgáló lehetőségek felkutatása (például turisztikai klaszterek megalakítása);
- TDM rendszer kialakítás lehetőségének vizsgálata a jelen kutatásban lehatárolt turisztikai térségekben;
- Kárpátalja, mint turisztikai desztináció beintegrálódási lehetőségeinek vizsgálata a Kárpát-medence turizmusába.

Köszönetnyilvánítás

Sokaknak tartozom köszönettel az értekezés megírásában nyújtott segítségért. Mindenekelőtt szeretném kiemelni a témavezetőm, Dr. Tóth József DSc professor emeritus úr érdemeit, aki sajnos már nincs közöttünk. Nemcsak tudományos, módszertani ajánlásokkal segítette munkámat, hanem példát mutatott a geográfia iránti elkötelezettség, a tudományos igényesség és a folyamatos önfejlesztés terén is. Baráti segítőkészsége és nyíltsága sokszor segítettek rátalálni a helyes útra a bizonytalanságokkal teli kezdetekben.

Köszönettel tartozom Dr. Dövényi Zoltán úrnak, a PTE Földtudományok Doktori Iskola vezetőjének, aki határozott és megfontolt javaslataival segítette tudományos tevékenységem folytatását, megalapozva annak szakmaiságát.

Szeretném megköszönni az elővédéskor felkért opponensek, dr. Szabó Géza tanszékvezető úrnak és dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár úrnak a szakmai tanácsokat, a segítő észrevételeket és javaslatokat, valamint az alapos munkát.

Köszönettel tartozom továbbá a Földtudományok Doktori Iskola munkatársainak a tudományos tevékenységem során felmerülő problémák megoldásában és a szükséges ügyintézkedésekben nyújtott gyors és korrekt segítségért.

Közvetlen munkatársaimat sem hagyhatom ki a felsorolásból, akik türelemmel, megértéssel könnyítették terheimet, hasznos tanácsokkal láttak el és ahol tudták, segítették munkámat.

A legfontosabb segítséget és támaszt a feleségemtől és három kislányomtól kaptam, akik végig mellettem álltak, és a biztos családi háttér örömeivel támogattak a legnehezebb időszakokban is.

Felhasznált irodalom

1. ABONYINÉ PALOTÁS J. 2006: AZ INFRASTRUKTÚRA ÉS A TURIZMUS Néhány összefüggése. In: Kókai S. (szerk.): Földrajz és turizmus. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60. születésnapjának tiszteletére. Nyíregyháza, pp. 15–23.
2. A KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN TALÁLHATÓ ÁLLAMI ÉS HELYI JELENTŐSÉGŰ TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEK ÉS OBJEKTUMOK LISTÁJA 2012.01.01-ES ADATOK SZERINT [Перелік територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення, розташованих у Закарпатській області, станом на 01.01.2012 року]. Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області. – http://ecozakarp.at.gov.ua/?page_id=13 (letöltés ideje 2012)
3. AUBERT A. (szerk.) 2007: A TÉRSÉGI TURIZMUSKUTATÁS ÉS TERVEZÉS MÓDSZEREI, EREDMÉNYEI. Pécs, pp. 13–177.
4. AUBERT A. – CSAPÓ J. – GELANYI N. – GYURICZA L. – JÓNÁS-BERKI M. 2010: A TETRAÉDER MODELLTŐL A TURIZMUSIG. Tér –Tálcenium – Tanítványok I. Pécs, pp. 15–25 .
5. AUBERT A. 2011: TURIZMUS TRENDK ÉS TÉRSZERKEZET MAGYARORSZÁGON. Pécs, 132 p.
6. AUBERT A. 2011: A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS A TURISZTIKAI ERŐFORRÁSOK ÉRTELMEZÉSE MAGYARORSZÁG LEGHÁTRÁNYOSABB HELYZETŰ KISTÉRSÉGEI PÉLDÁJÁN. In: Kókai S. (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben. Nyíregyháza, 30 p.
7. AUBERT A. – SZABÓ G. 2011: A KÜLÖNBÖZŐ TERÜLETI SZINTEK JAVASOLT MÓDSZERTANI VIZSGÁLATA. In: Kóródi M. (szerk.): Turizmus kutatások módszertana. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 165 P.
8. A 2011-ES ÉVRE VONATKOZÓ BESZÁMOLÓ KÁRPÁTALJA MEGYE KÖRNYEZETÉNEK ÁLLAPOTÁRÓL [Доповідь про стан навколишнього природного середовища Закарпатської області за 2011 рік]. Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області, 2011. http://ecozakarp.at.gov.ua/?page_id=308 (letöltés ideje 2012)
9. BALÁZS P. 2013: UKRAINE AND THE EASTERN PARTNERSHIP: VIEWS FROM BRUSSELS AND BUDAPEST. In: P. Balázs – S. Mytryayeva- B. Zákonvi: Ukraine at roads. Prospects of Ukraine's Relations with the European Union and Hungary. Budapest – Uzhgorod, p. 68–70.
10. BARANYI B. 2002: EUOREGIONÁLIS SZERVEZETEK ÉS ÚJ INTERREGIONÁLIS SZERVEZŐDÉSEK MAGYARORSZÁG KELETI ÁLLAMHATÁRAI MENTÉN. In: Magyar Tudomány, 2002/11. <http://www.matud.iif.hu/02nov/baranyi.html> (letöltés ideje 2013)
11. BARANYI B. (SZERK.) 2005: AZ EURÓPAI UNIÓ KÜLSŐ HATÁRÁN. Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen, pp. 15–164.
12. BARANYI B. (szerk.) 2009: KÁRPÁTALJA. MTA RKK, Pécs-Budapest, 540 p.
13. BEFEKTETÉSI EGYÜTTMŰKÖDÉS [Інвестиційне співробітництво]. Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs, Külgazdasági Kapcsolatok és Turizmus Főosztály. http://www.uzez.uz.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=38&Itemid=4 (letöltés ideje 2012)
14. БЕЙДИК О. (Бейдик О.О.) 2001: РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ. [Ukrajna rekreációs-turisztikai erőforrásai]. ВЦ КНУ, Київ 396 p.
15. BERGHAEUER S. 2010: A GYÓGYTURIZMUS MAI HELYZETE KÁRPÁTALJÁN. <http://www.karpatszeme.uz.ua/termud/te060301.htm> (letöltés ideje 2012)
16. BERGHAEUER S. 2009: TURIZMUS. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, pp. 345–346.
17. BERGHAEUER S. 2010: TURIZMUS KÁRPÁTALJÁN. Modern Geográfia, 2010. 2. http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/nemzetkozi_turizmus/berghauer_sandor_2010_2.pdf. (letöltés ideje 2012)

18. BERGHAEU S. 2012: A TURIZMUS MINT KITÖRÉSI PONT KÁRPÁTALJÁN (?) (ÉRTÉKEK, REMÉNYEK, LEHETISÉGEK UKRAJNA LEGNYUGATIBB MEGYÉJÉBEN). Doktori értekezés, Pécs, 213 p.
19. БІКОВА Л. (Бикова Л.) – SZOCSKA A. (Сочка А.) – ТРОНЬ Н. (Тронь Н.) 1985: КУРОРТИ ЗАКАРПАТТЯ [Kárpátalja gyógyüdülő övezetei]. Здоров'я, Київ, 77 p.
20. БІЛЕЙ М. (Білей М.) 2010: ПАСПОРТ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ [Kárpátalja személyigazolványa]. Kárpátaljai Statisztikai Főosztály. <http://www.carpathia.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/3280/passport.pdf> (letöltés ideje 2012)
21. BODNÁR L. 2005: AZ IDEGENFORGALOM HAZAI ÉS NEMZETKÖZI VONATKOZÁSAI. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 377 p.
22. БОЙКО І. (Бойко І.) – SZAVRANCUK L. (Савранчук Л.) 2011: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ, ПЕРСПЕКТИВ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ SPA ТУРИЗМУ В СВІТІ ТА В УКРАЇНІ [A világ és Ukrajna SPA turizmusának elemzése: jelenlegi állapot, fejlődési perspektívák és lehetőségek]. In: Klapcsuk V. (szerk.) (Клапчук В. (ред.)): Рекреаційний потенціал Прикарпаття [Az Előkárpátok rekreációs potenciálja]. Івано-Франківськ, 2011, pp. 55–57.
23. BOROS L. 2007: KÁRPÁTALJA SZŐLŐ- ÉS BORGAZDASÁGÁNAK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA. In.: Boros L.: Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. NyF Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Kapitális nyomda, Nyíregyháza-Tokaj, pp. 213–228.
24. BOTLIK J. – DUPKA GY. 1991: EZ HÁT A HON. Mandátum Kiadó, Budapest, 298 p.
25. CSUCSKA P. (Чучка П.) 2010: EGÁN EDE: INTŐ SZÓ A MAGYARORSZÁGI HAVASI GAZDASÁG FEJLESZTÉSE ÉRDEKÉBEN (ukrán nyelven). Lira Kiadó, Ungvár.
26. DÁVID L. (szerk.) 2007: TURISZTIKAI ERŐFORRÁSOK. A TERMÉSZETI ÉS KULTURÁLIS ERŐFORRÁSOK TURISZTIKAI HASZNOSÍTÁSA. http://turizmus.vein.hu/tanszek/okt/publications/jancsik/david_jancsik_ratz_turisztikai_eroforrasok_2.pdf (letöltés ideje 2012)
27. DESCHMANN A. 1990: KÁRPÁTALJA MŰEMLÉKEI. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 230 p.
28. ENERGETIKA, KÖZLEKEDÉS, KOMMUNIKÁCIÓ [Енергетика, транспорт, дорожній комплекс та зв'язок]. Kárpátaljai Állami Közigazgatási Hivatal Ipar és Infrastruktúrafejlesztési Főosztály, 2012. <http://www.carpathia.gov.ua/ua/93.htm> (letöltés ideje 2012)
29. FEDIR S. – FEDÁKA SZ. – LIHTEJ I. – DANILJUK D. 2001: KÁRPÁTALJA. Tájéismereti tájékoztató. Ungvár, 2001, 81 p.
30. FILEPNÉ NAGY É. – GAZDA L. 2004: A MAGYAR-ROMÁN-UKRÁN INTERRÉGIÓ TÁRSADALMIGAZDASÁGI HELYZETELEMZÉSE ÉS FEJLESZTÉSI CÉLRENDSZERE. In: Comitatus 2004/1–2, pp. 95–114.
31. FOMENKO N. V. (Фоменко Н.В.) 2009: РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ ТА КУРОРТОЛОГІЯ [Rekreációs erőforrások és gyógyüdülő övezettan]. http://tourlib.net/books_ukr/fomenko64.htm (letöltés ideje 2012)
32. GASZTRONÓMIAI ÚTVONAL-AJÁNLÓ SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG ÉS KÁRPÁTALJA MEGYÉKBEN. SzSzB Megyei Önkormányzat Tourinform irodája, Gprint Nyomda, Nyíregyháza, 2010.
33. GÖNCZI A. 2008: A RUSZINOK VÁZLATOS TÖRTÉNETE A BETELEPÜLÉSTŐL A XX. SZÁZAD ELEJÉIG. In: Acta Beregsasiensis, 2008 (7), 2. sz., pp. 98–109.
34. HANUSZ Á. 2002: A FALUSI TURIZMUS ELMÉLETI KÉRDÉSEI ÉS FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEI SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN. In: Kókai S. (ed): Természettudományi közlemények 2. Nyíregyháza, pp. 127–137.
35. HANUSZ Á. 2010: KÁRPÁTALJA HUMÁN ERŐFORRÁS FEJLESZTÉSI ERŐVONALAI. In: Hanusz Á. (ed): Tiszteletkötet Dr. Tóth József geográfus professzor 70. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 113–127.
36. HERENCSEK O. (Геренчук О.) – KALINIK V. (szerk.) (Калінік В. (ред.)) 1981: ПРИРОДА ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ [Kárpátalja megye természeti viszonyai]. Вища школа, Львів, 162 p.
37. HORVÁTH Z.GY. – KOVÁCS S. 2002: KÁRPÁTALJA KINCSEI. Masszi Kiadó, Budapest, 349 p.

38. NOBLIK-MARKOVICS N. (Гоблик-Маркович Н.) 2010: АКТИВІЗАЦІЯ МАРКЕТИНГОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ РЕГІОНУ. http://www.nbu.gov.ua/e-journals/eui/2010_2/10gnmts.pdf (letöltés ideje 2012)
39. HRABÁR S. 1998: ÁSVÁNY-, NÖVÉNY- ÉS ÁLLATVILÁG. In: Ung megye. Honismereti írások Ung Megyéről 1944-ig. Mandátum Kiadó – Hatodik Síp Alapítvány, Beregszász-Budapest, pp. 13–14.
40. HUSZ A. 2010: A FESZTIVÁLOK, RENDEZVÉNYEK SZEREPE EGY KISTÉRSÉG TURISZTIKAI FEJLESZTÉSÉBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MOSONMAGYARÓVÁRI KISTÉRSÉGRE – A HELYI IDENTITÁS JELENTŐSÉGE. In: Hanusz Á. (szerk.): A helyi és térségi TDM szervezetek helye és szerepe a vidék turizmusirányításában. Nyíregyháza, pp. 47–53.
41. INFORMÁCIÓ KÁRPÁTALJA MEGYE A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA SZÓLÓ REGIONÁLIS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJÁNAK MEGVALÓSULÁSÁRÓL A 2010-ES ÉVBEN [Інформація про хід виконання у 2010 році Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 року]. Kárpátaljai Megyei Közigazgatási Hivatal Gazdasági Főosztálya - http://www.economy-oda.uz.ua/images/content/ecpolitic/regstrategy/Vukonannia_strategiji_2010.pdf (letöltés ideje 2012)
42. KARÁCSONYI D. 2007: AZ UKRÁN AGRÁRSZEKTOR REGIONÁLIS VONATKOZÁSAI. In: Gulyás L. (szerk.): Régiók a Kárpát-medencén innen és túl. Juhász Nyomda, Szeged, pp. 80–84.
43. KARÁCSONYI D. 2010: UKRAJNA VIDÉKFÖLDRAJZA. Társadalom- és gazdaságföldrajzi tanulmányok 4. Trefort Kiadó, Budapest, 210 p.
44. KÁLLAI SZ. – KÖTELES V. – BÍRÓ A. 2011: KÁRPÁTALJA SZÁZ CSODÁJA. Totem Plusz Könyvkiadó Kft., Budapest, pp. 172–173.
45. KÁRPÁTALJA GYÓGYÜDÜLŐ-REKREÁCIÓS ÖVEZETEI [Курортно-рекреаційні зони Закарпаття]. Ужгород, 2000.
46. KÁRPÁTALJA KÖRNYEZETÉNEK A 2010-ES ÉVRE VONATKOZÓ MONITORINGJA [Моніторинг довкілля в Закарпатській області]. Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області, 2011. http://ecozakarp.at.gov.ua/?page_id=306 (letöltés ideje 2012)
47. KÁRPÁTALJA MEGYE ÖKOLÓGIAI IGAZOLVÁNYA [Екологічний паспорт Закарпатської області]. Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області, 2011. http://ecozakarp.at.gov.ua/?page_id=308 (letöltés ideje 2012)
48. KÁRPÁTALJA 2011. Statisztikai évkönyv [Закарпаття 2011. Статистичний щорічник]. Головне управління статистики у Закарпатській області, Ужгород, 2012, 560 p.
49. KÁRPÁTALJA – SZANATÓRIUMOK ÉS TURIZMUS. Statisztikai gyűjtemény [Закарпаття - Санаторії та туризм. Статистичний збірник]. Головне управління статистики у Закарпатській області, Ужгород, 2012, 100 p.
50. KERESZTYÉN B. 2001: KÁRPÁTALJAI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KISLEXIKON. Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 290 p.
51. KICSKOVSKIJ M. (Кічковський М.) 2011: KÖSZÖNTŐ A KÁRPÁTOK EURORÉGIÓ TANÁCSÁNAK 39. ÜLÉSÉN. Nyíregyháza. <http://zakarp.at-rada.gov.ua/vystup-holovy-rady-karpatskoho-evrorehionu-myhajla-kichkovskoho-na-39-omu-zasidanni-rady-u-misti-niredhazi/> (letöltés ideje 2013)
52. KIRTICS L. (szerk.) 2002: KRAČI MÍNÉRALNI VODI ZAKARPATTA [Kárpátalja legjobb ásványvizei]. Ужгород, pp. 5–74.
53. KIRTICS L. (Киртич Л.) – PETROVCI M. (szerk.) (Петровці М. (ред.)) 2000: BALNEOLÓGICNI KURORTI TA MÍNÉRALNI VODI KRAČIN KARPATSKOGO REGJONU [A Kárpátok régió balneológiai gyógyüdülő övezetei és ásványvizei]. Ужгород, pp. 3–15.
54. KISS É. 2009. AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓS FOLYAMATOK ÚK KIHÍVÁSAI. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátalja. A Kárpát-medence régiói 11. – MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 455–457.

55. KOLLÁR T. (szerk.) 2013: KÖZÉPKORI TEMPLOMOK A TISZÁTÓL A KÁRPÁTOKIG. KÖZÉPKORI TEMPLOMOK ÚTJA SZABOLCSBAN, BEREGBEN ÉS KÁRPÁTALJÁN. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási ügynökség Nonprofit Kft., Nyíregyháza, 447 p.
56. KOMÁROMI I. 2002: IDEGENFORGALMI-TURISZTIKAI TEMATIKUS PROGRAMKÍNÁLATOK KIALAKÍTÁSÁNAK ÉS FEJLESZTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓBAN, ELSŐSORBAN SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN ILLETVE ANNAK HATÁR-MENTI TÉRSÉGEIBEN KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ IFJÚSÁGI TURIZMUSRA. In: Kókai S. (ed): Természettudományi közlemények 2, Nyíregyháza, pp.161–183.
57. KOPCSAY L. 2006: A TURIZMUS MARKETING SZEMMEL. Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kar, Vezetés,- és Humántudományi Tanszék, Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 9. p.
58. KOVÁCS E. 2009: SZŐLÉSZET, BORÁSZAT BEREG-VIDÉKEN. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 11. p.
59. KOVÁCS S. 2008: BÚS DÜLEDÉKEIDEN. Kárpátalja vár- és kastélykalauza. Romanika Kiadó, Budapest, 200 p.
60. KÓRÓDI M. 2005: A RURÁLTURISZTIKAI TERMÉKTÍPUSOK FELTÉTELRENDSZERÉNEK SAJÁTOSSÁGAI A VIDÉKI KISTÉRSÉGEKBN: AZ ATELIER TURIZMUS. Turizmus Bulletin, 2. pp. 23–27.
61. LEHOCZKY T. 1831: BEREG VÁRMEGYE MONOGRAPHIÁJA. Pollacsek Miksa Könyvnyomdája, Ungvár, III. kötet, 1. rész, 429 p.
62. LENGYEL M. 2004: A TURIZMUS ÁLTALÁNOS ELMÉLETE. Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája, Budapest, 509 p.
63. LUKÁCS K. 2006: AKNASZLATINA – A SÓ, A VÍZ ÉS A LEVEGŐ KINCSESTÁRA. Pécs, 98 p.
64. MAGOCSI P.R. 2006: THE PEOPLE FROM NOWHERE AN ILLUSTRATED HISTORY OF CARPATHO-RUSYNS. V. Padiak Publishers, 116 p.
65. MALJSZKA M. (Мальська М.П.) – HUDO V. (Худо В.В.) 2012: Туристичний бізнес. ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА [Turizmus üzletág. Elmélet és gyakorlat]. Центр учбової літератури, Київ, 424 p.
66. MARINICS O. (SZERK.) (Маринич О.М.) – BABICSEV F. (Бабичев Ф.С.) – BELJÁJEV V. (Беляев В.І.) – DOROHUNCOV SZ. (Дорогунцов С.І.) 1993: ГЕОГРАФІЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНИ [Ukrajna földrajzi enciklopédiája]. Том 3, гасла на літери П-Я, УРЕ, Київ, 480 p.
67. MARTINEZ J.L. 2001: A TURIZMUS TERÜLETI ERŐFORRÁSAI. Kézirat, Gyöngyös, 298 p.
68. MERZA P. 2003: AZ ÁLLAMHATÁROK SZEREPÉNEK MÓDOSULÁSA AZ EURÓPAI UNIÓ TÁMOGATÁSAINAK TÜKRÉBEN. Földrajzi Értesítő 2003. LII. évf. (1-2), pp. 81–82.
69. MEZEI I. 2008: A MAGYAR-SZLOVÁK HATÁR MENTI KAPCSOLATOK ESÉLYEI. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 11–159.
70. MICHALKÓ G. – RÁTZ T. 2003: A SÁTORVERÉSEN TÚL. A TURIZMUSTUDOMÁNY MAGYARORSZÁGI ÁLLAPOTAIRÓL. Magyar Tudomány, 2003/6.
71. MICHALKÓ G. (szerk.) 2011: TURISZTIKAI TERMÉKTERVEZÉS ÉS FEJLESZTÉS. Pécsi Tudományegyetem. <http://www.tankonyvtar.hu> (letöltés ideje – 2013)
72. MIKULA. N. (Мікула Н.) 2009: АНАЛІЗ СТАНУ ВИКОРИСТАННЯ І ЗАВАНТАЖЕНОСТІ ІСНУЮЧИХ КПП НА УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОМУ ДЕРЖКОРДОНІ [Az ukrán-magyar államhatár mentén működő határátkelők forgalmának és terheltségének elemzése]. Ужгород, pp. 7–31.
73. MOLNÁR D.I. 2009: NÉPESSÉG. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátaja. MTA RKK, Pécs-Budapest, pp. 164–215.
74. MOLNÁR J. 2004: KÁRPÁTALJA VÍZKINCSE. In: Szabó I. (szerk.): Kárpátalja természeti erőforrásai. Tipographic Kft., 5 p.
75. MOLNÁR J. – MOLNÁR D.I. 2005: KÁRPÁTALJA NÉPESSÉGE ÉS MAGYARSÁGA A NÉPSZÁMLÁLÁSI ÉS NÉPMOZGALMI

- ADATOK TÜKRÉBEN. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász, 66 p.
76. MOLNÁR J. 2009: ÉGHAJLATI VISZONYOK. In: Baranyi B. (szerk.): Kárpátaja. MTA RKK, Pécs-Budapest, pp. 123–130.
  77. MOLNAR O. (Молнар О.) – KUSNYIR J. (Кушнір Й.) – VASZINSZKI F. (Важинський Ф.): ПЕРЕДУМОВИ ТА СТАН РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ НА ЗАКАРПАТТІ [A falusi zöld turizmus fejlődésének előzményei és mai állása Kárpátalján]. http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2010_31/statti/2_15.htm (letöltés ideje 2012)
  78. NUSZER E. (Нусер Е.Е.) 2011: СТАН СПІВРОБІТНИЦТВА ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ [Kárpátalja megye határ menti együttműködései az európai integrációs irány összefüggésében]. In: Закарпаття, 2011/3, Ужгород, pp. 8–18.
  79. Nuszer E. (Нусер Е.Е.) 2012: ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО. ІНСТРУМЕНТ ДОДАТКОВОГО ЗАЛУЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ В ЕКОНОМІКУ ТА ІНФРАСТРУКТУРУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ [Határ menti együttműködés. Kiegészítő nemzetközi finanszírozási források bevonási eszköze Kárpátalja megye gazdaságába és infrastruktúrájába]. Закарпаття, 2012/5, Ужгород, pp. 8–9.
  80. PAGIRA V. (Пагира В.) – PISCALYNIK P. (Пищальник П.) 2001: БОРЖАВСЬКЕ ВІДЛІУННЯ. ІСТОРІЯ ІРШАВЩИНИ ТА НАРИСИ ПРО ВИЗНАЧНИХ ЛЮДЕЙ БОРЖАВСЬКОГО КРАЮ [Borzsai visszhang. Posva és környékének történelme, a Borzsavidék híres szülöttei]. Ужгород, Патент, 236 p.
  81. PANCSENKO T. (Панченко Т.) 2005: ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПІВ ТА МЕТОДІВ ТУРИСТИЧНОГО РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ [Az Ukrajna területének turisztikai szempontú regionalizációjára vonatkozó elvek és módszerek evolúciója]. http://archive.nbu.gov.ua/portal/natural/dprmu/2005_9/7_Panchenko.pdf (letöltés ideje 2013)
  82. PANCSENKO T. 2010: СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ [A turizmus ágazatát szabályozó állami irányítási rendszer kialakítása a független Ukrajnában]. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nzkit/2010_7/14.pdf (letöltés ideje 2012)
  83. PÁKOZDI J. 1992: KÁRPÁTALJAI KÓSTOLÓ. Új Mandátum Könyv, Patent Kiadóvállalat, 251 p.
  84. PÁLNÉ KOVÁCS I. 2004: A REGIONÁLIS GAZDASÁGFEJLESZTÉS IGAZGATÁSI ÖSSZEFÜGGÉSEI. In: Pálné Kovács I. (szerk.): Versenyképesség és igazgatás. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 11–35.
  85. PETYKÓ Cs. 2009: A KEMPINGEK SZEREPE A HAZAI TURIZMUSBAN – GONDOLATOK A KEMPINGTURIZMUS JÖVŐJÉRŐL. In: Hanusz Á. (szerk.): Turisztikai desztináció „desztinációs menedzsment”. Nyíregyháza, 2009, pp. 111–120.
  86. PETYKÓ Cs. 2008: A KÖZLEKEDÉS SZEREPE A TURIZMUS FEJLŐDÉSÉRE ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON. In: Hanusz Á. (ed): A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában. Nyíregyháza, pp. 115–124.
  87. PÉCSI M. 1984: A FÖLDRAJZI KÖRNYEZET ÉRTELMEZÉSE ÉS A KÖRNYEZETI HATÁSOK ÉRTÉKELÉSE A GAZDASÁGFEJLESZTÉS SZOLGÁLATÁBAN. Földrajzi Közlemények 32. (4), pp. 309–313.
  88. POKOLODNA M. (Покоłodна М. М.) 2012: РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ [Rekreációs földrajz]. Харківська нац. акад. міськ. госп-ва, Харків, 275 p.
  89. POP S. (Поп Ш.) 2002: ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ЗАКАРПАТТЯ [Kárpátalja természeti erőforrásai]. Ужгород, pp. 229–231.
  90. PROBÁLD F. 1999: A FÖLDRAJZ FEJLŐDÉSE A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. In: Mendöl T.: A földrajz tudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 274 p.
  91. RÉGIÓN INNEN, HATÁRON TÚL. VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft. kiadvány. http://www.vati.hu/files/articleUploads/12754/region_innen_hataron_tul.pdf (letöltés ideje 2013)

92. RADVÁNSZKY B. – SASS E. 2009: KÁRPÁTALJA IDEGENFORGALMÁNAK TERMÉSZETI ALAPJAI. In: Tóth J. – Aubert A. (szerk.): A Kárpát-medence és etnikumai. Pécs, pp. 51–66.
93. SASS E. 2009: KÁRPÁTALJA UKRAJNA TURIZMUSÁBAN BETÖLTÖTT SZEREPÉNEK VIZSGÁLATA. Kézirat, 11 p.
94. SASS E. 2011: A KÁRPÁTALJAI BEREKVIDÉK FALUSI TURIZMUSÁNAK JELLEMZÉSE EGY EMPIRIKUS KUTATÁS ALAPJÁN. <http://www.telekialapitvany.hu/joomla/.../sass%20eniko%20cikk.doc> (letöltés ideje 2012)
95. SKOLA I. (SZERK.) (Школа І.М.) 2003: МЕНЕДЖМЕНТ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ. [Turizmus menedzsment]. ЧТЕІ КНТЕУ, Чернівці, 662 p.
96. SKLIJANKA V. (szerk.) (Шклянко В. (ред.)) 2006: ГЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ, МІНЕРАЛЬНІ І ТЕРМАЛЬНІ ВОДИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ [Ukrajna Kárpátalja megyéjének geológiai képződményei, ásvány- és termálvizei]. Берегово, pp. 50–59.
97. SÓS J. – FARKAS Z. 2004: KÁRPÁTALJA. KALANDOZÁSOK A MONARCHIA KELETI VÉGEIN. Jel-Kép Bt., Budapest, 198 p.
98. STATISTICAL PUBLICATION REGIONS OF UKRAINE 2011. State Statistics Committee of Ukraine, Kyiv, 2012 – http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publ2_u.htm (letöltés ideje 2012)
99. SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) 2003. A TERÜLET ÉS TELEPÜLÉSFEJLESZTÉS ALAPJAI. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 471 p.
100. SÜLI-ZAKAR I. 2007: A KÁRPÁTOK EURORÉGIÓ INTERREGIONÁLIS SZÖVETSÉG REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2007-2013 KÖZÖTTI IDŐSZAKRA. Nyíregyháza, 68 p.
101. SÜLI-ZAKAR I. 2008: KÁRPÁTOK EURORÉGIÓ 15 ÉV A HATÁROKON ÁTÍVELŐ KAPCSOLATOK FEJLESZTÉSÉÉRT (Carpatian Euroregion: 15 years for development of cross-border co-operation, Європeрiон Карпати - 15 років за розвиток транскордонних відносин). – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 502 p.
102. SZABÓ G. 1991: A szolnoki agglomeráció idegenforgalmi adottságai és lehetőségei. A Falu I. sz. pp. 11–23.
103. SZABÓ G. 2006: A VIDÉKI TURIZMUS MAGYARORSZÁGON, A BORTURIZMUS MAGYARORSZÁGON. In: Aubert A. (szerk.): Magyarország Idegenforgalma Szakkönyv és Atlasz, Cartographia Budapest, pp. 38–45.
104. SZLAVA SZ. (Слава С.) – НОБЛІК В. (Гоблік В.) – ПОПАДИНЕЦ М. (Попадинець М.) (szerk.) 2010: ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО 2015 РОКУ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ ГРОМАДИ [Kárpátalja a 2015-ig tartó időszakra szóló Területfejlesztési Stratégiájának formálódásának és megvalósításának tapasztalatai]. Ужгород – Київ, pp. 80–180.
105. SZVIDA I. (Свида І.В.) 2011: Регіональні механізми розвитку готельного бізнесу Закарпаття в умовах ринкової економіки [Kárpátalja szállodáiparának fejlődése]. Ужгород, 270 p.
106. TARPAI J. (Торпоі Й.Й.) 2007: УСПІШНІ ТРАНСКОРДОННІ ТУРИСТИЧНІ ПРОЕКТИ В КАРПАТСЬКОМУ ЄВРОРЕГІОНІ [Sikeres turisztikai határ menti projektek a Kárpátok Euro régióban]. In: Нові можливості розвитку туризму в Карпатському Європeрiоні, Ужгород, pp. 29–35.
107. TARPAI J. (Торпоі Й.) – MARCHENKO O. (Марченко О.) – GOLODNYAK O. (Голодняк О.) 2008: ЗАКАРПАТТЯ. ТУРИСТИЧНИЙ ПУТІВНИК [Kárpátalja. Turisztikai útikönyv]. Видавництво „Світ Успігу” – Берегівський туристичний інформаційний центр, 317 p.
108. TARPAI J. – ANGYALOSI S. – DÁLYAI J. – DANCOS K. 2009: TERÜLETI TERVEZÉS AZ UKRÁN-MAGYAR HATÁR MENTI TÉRSÉG ÖSSZEHANGOLT FEJLESZTÉSÉNEK ÉRDEKÉBEN. Ukrán-Magyar Területfejlesztési Iroda, Ungvár, pp. 6–10.
109. TARPAI J. 2009: A NÉPMŰVÉSZET ÉS VALLÁSI ÉLET SZEREPE A TURIZMUSBAN KÁRPÁTALJÁN. In: Hanusz Á. (ed): Turisztikai desztináció „desztinációs menedzsment”. Nyíregyháza, pp. 155–173.
110. TARPAI J. 2009: KÁRPÁTALJAI TURISTAFORGALOM: KIUTAZÓ-, BEUTAZÓ- ÉS BELFÖLDI TURIZMUS. – In: GULYÁS L. (szerk.): A virtuális intézet Közép-Európa kutatására. Szeged-Kaposvár, pp. 183–189.

111. TARPAI J. – ANGYALOSI S. – DANCs K. – (szerk.) 2010: TERÜLETI TERVEZÉS AZ UKRÁN-MAGYAR HATÁRMENTI TÉRSÉG ÖSSZEhangolt FEJLESZTÉSÉNEK ÉRDEKÉBEN. Ungvár, 9 p.
112. TARPAI J. – HANUSZ Á. 2010: POTENTIAL AND PERSPECTIVES OF TOURISM DEVELOPMENT IN BORDER REGIONS OF HUNGARY AND UKRAINE. – In. Conference proceedings: Sustainable development Carpathians and other mountain regions of Europe. Uzhgorod, pp. 249–256.
113. TARPAI J. 2010: CROSS-BORDER COOPERATION AT THE UKRAINIAN-ROMANIAN-HUNGARIAN BORDERLAND, WITH SPECIAL FOCUS ON TOURISM. – In. HORGA I. - SÜLI-ZAKAR I. (editors): Cross-border partnership with special regard to the hungarian-romanian-ukrainian tripartite border. Oradea-Debrecen, pp. 226–230.
114. TARPAI J. 2010: A TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS A TURIZMUS ÖSSZEFÜGGÉSEI KÁRPÁTALJÁN. In: Hanusz Á. (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Tóth József geográfus professzor 70. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 207–221.
115. TARPAI J. 2010: KÁRPÁTALJA TURISZTIKAI TÉRSÉGEINEK LEHATÁROLÁSA ÉS ELEMZÉSE. – In. BOKOR L. - MARTON G. - SZELESI T. - DR. TÓTH J. (szerk.): Földrajzi tanulmányok a Pécsi doktoriskolából VII, Publikon Kiadó, Pécs, pp. 193–203.
116. TARPAI J. 2011: EXAMPLES OF REGIONAL COOPERATION THROUGH THE ESTABLISHMENT OF TDM SYSTEM IN TRANS-CARPATHIA. – In. Conference proceedings: Experience exchange on TDM regions from Visegrad countries to Ukraine. Uzhgorod, pp. 44–55.
117. TARPAI J. 2011: KÁRPÁTALJA MEGYE TURIZMUSÁNAK FEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEI A TETRAÉDER-MODELL TÜKRÉBEN. – In. KÓKAI S. (szerk.): Geográfiai folyamatok térben és időben: Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére. Nyíregyháza, pp. 433–455.
118. TARPAI J. 2011: TOURINFO IRODÁK KÁRPÁTALJÁN. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza – Szerencs, pp. 421–435.
119. TARPAI J. 2012: A FALUSI TURIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK HATÁSA A VIDÉKFEJLESZTÉSRE KÁRPÁTALJÁN. – In. HANUSZ Á. (szerk.): A turizmus területi dimenziói. Nyíregyháza, pp. 199–211.
120. TARPAI J. 2012: AZ ÁSVÁNYVIZEK HASZNOSÍTÁSÁNAK HATÁSA A TURIZMUS FEJLŐDÉSÉRE KÁRPÁTALJÁN. – In. BERGHAUER S. – DNYISZTRJANSZKIJ M. – FODOR GY. – GÖNCZY S. – IZSÁK T. – MOLNÁR J. – MOLNÁR D.I. (szerk.): Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. Század Kelet-Közép-Európájában II. Beregszász, pp. 302–310.
121. TARPAI J. 2013: KÁRPÁTALJA TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJÁNAK TURIZMUSFEJLESZTÉSI HATÁSAI. – In. Modern Geográfia, 2013, 2.
122. TARPAI J. 2013: A HATÁR MENTI TURISZTIKAI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK FEJLŐDÉSE KÁRPÁTALJA RÉSZVÉTELÉVEL AZ EURÓPAI UNIÓ KELETI HATÁRÁN. – In. Acta Academiae Beregsasiensis, 2013, 1. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász.
123. TISZAMENTI REGIONÁLIS TÁJVÉDELMI PARK. A kárpátaljai alföld természeti örökségének megőrzése. Ужгород, Мистецька лінія, 2009, p. 20.
124. TÓTH A. 2011: MAGYARORSZÁG ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE REGIONÁLIS TÁRSADALOMFÖLDRAJZA. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0038_foldrajz_TohtAntal/adatok.html (letöltés ideje 2013)
125. TÓTH J. 1981: A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS A KÖRNYEZET KÖLCSÖNHATÁSÁNAK GYAKORLATI KÉRDÉSEI. Földrajzi Értesítő 30 (2-3), pp. 267–291.
126. TÓTH J. (szerk.) 2002: ÁLTALÁNOS TÁRSADALOMFÖLDRAJZ I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 484 p.
127. TÓTH J. 2002: RÉGIÓK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 257–271.
128. TÓTH J. 2003: KELL E NEKÜNK RÉGIÓ? A Mindentudás Egyetemén 2003. október 29-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

129. TKACSUK R. (Ткачук Р.) (szerk.) 2010: РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ. СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД [Regionális politika: jogi szabályozás, a nemzetközi és az ukrán gyakorlat]. Київ, Інститут громадянського суспільства, pp. 36–66.
130. „UKRAJNA JELENLÉVŐ NÉPESSÉGE 2012” [Чисельність наявного населення України]. Київ, Державна служба статистики України, 112 p. - http://ukrstat.org/uk/druk/katalog/kat_u/publnasel_u.htm (letöltés ideje 2012)
131. UNESCO 2010: PRIMEVAL BEECH FORESTS OF THE CARPATHIANS. - <http://whc.unesco.org/en/list/1133/> (letöltés ideje 2013)
132. VASZILJEVA N. (Васильєва Н.) 2008: ЗЕЛЕНИЙ ТУРИЗМ – ПАНАЦЕЯ ЧИ ЧЕРГОВИЙ МІФ? [Zöld turizmus – csodaszer vagy a soron következő mítosz?]. <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/progress/arch/> (letöltés ideje 2012)
133. ZAVADJAK M.I. (Завад’як М.І.) – MADRIHA I.M. (Мадрига І.М.) 2009: КУРОРТ ПОЛЯНА [Polyana gyógyövezet]. Карпатська вежа, Мукачево, pp. 3–47.

Internetes források

1. <http://all.zakarpattyia.net/Zvino.html> (Kárpátalja honlap – letöltés ideje 2012)
2. <http://arr.com.ua/?lang=en> (a PUD „Regional Development Agency and CROSS-BORDER COOPERATION „Transcarpathia” Transcarpathian Regional Council honlapja – letöltés ideje 2013)
3. <http://www.brct suceava.ro> (a BRCT honlapja – letöltés ideje 2012)
4. http://cbr.nature.org.ua/ecotur_u.htm (a Kárpáti Bioszféra Rezervátum honlapja – letöltés ideje 2012)
5. <http://www.greentour.com.ua/ukrainian/progress/arch> (az Ukrán Falusi Turizmus Egyesület honlapja – letöltés ideje 2012)
6. <http://www.huskroua-cbc.net> (a Magyarország-Szlovákia-Románia-Ukrajna ENPI Határon átnyúló együttműködési program honlapja – letöltés ideje 2013)
7. <http://ecozakarp.at.gov.ua/> (Kárpátaljai Megyei Állami Környezetvédelmi Főosztály honlapja – letöltés ideje 2012)
8. <http://railway.lviv.ua/> (Nyugat-Ukrajnai Vasúthálózat honlapja – letöltés ideje 2012)
9. <http://www.ukrstat.gov.ua> (Kárpátaljai Megyei Állami Statisztikai Szolgálat honlapja – letöltés ideje 2013)
10. <http://umti.org/hu/> (az Ukrán-Magyar Területfejlesztési Iroda honlapja – letöltés ideje 2013)
11. <http://uzez.gov.ua> (Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Európai Integrációs, Külgazdasági Kapcsolatok és Turizmus Főosztály honlapja – letöltés ideje 2012)
12. http://uzez.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=11 (Kárpátaljai Megyei Európai Integrációs-, Külgazdasági Kapcsolatok- és Turizmus Főosztály honlapja - letöltés ideje 2012)
13. <http://www.karpataljaturizmus.info> (Kárpátaljai Turisztikai Információs Portál – letöltés ideje 2012)
14. <http://karpatnews.in.ua/news/49855> (letöltés ideje 2013)
15. <http://www.naturpark.org.ua/hu/> (Natúrpark Kárpátalján honlapja – letöltés ideje 2012)
16. http://news.zn.ua/EURO2012/donetskiy_aeroport_podorozhal_dlya_ukrainskih_nalogoplatelschikov_esche_na_700 mln_grn-104000.html (letöltés ideje 2012)
17. <http://www.pvu.gov.ua> (Ukrán Állami Határőrszolgálat honlapja – letöltés ideje 2012)
18. <http://www.pl-by-ua.eu/> (a Cross border Cooperation Programme Poland-Belarus-Ukraine 2007-2013 honlapja – letöltés ideje 2013)

19. <http://www.vaspravda.info/kultura/4711-u-rejtingu-kulinarnih-festivaliv-i-svjat-v-ukraini-najkraschi-zakarpatski> (letöltés ideje 2012)
20. <http://www.tourism.gov.ua/ua/> (Ukrán Állami Turizmus- és Gyógyüdülő Övezeti Hivatal honlapja – letöltés ideje 2012)
21. <http://www.tourismnews.com.ua/news-3525.html> (letöltés ideje 2013)
22. <http://www.ukrinform.ua> (Országos Információs Hírportál – letöltés ideje 2013)
23. <http://www.varianty.net/novyny/item/2688-kostyuk-rozpoviv-skilki-groshey-derzhava-dala-lvivschini-na-evro-2012> (letöltés ideje 2013)
24. <http://www.vati.hu/index.php?page=main> (a VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Nonprofit Kft. Honlapja – letöltés ideje 2012)
25. <http://zaholovok.com.ua/kilkist-turistiv-na-zakarpatti-u-2012-rotsi-zrosla-na-3> (Kárpátaljai hírportál - letöltés ideje 2013)
26. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws> (Ukrán Legfelsőbb Tanács hivatalos törvénytárának honlapja – letöltés ideje 2012)
27. <http://zakroad.gov.ua/merezha-dorig-zakarpatskoi-oblasti-3/merezha-dorig-zakarpatskoi-oblasti.html> (a Kárpátaljai Közútkezelő Szolgálat honlapja – letöltés ideje 2013)
28. <http://zak.sts.gov.ua> (a Kárpátaljai Állami Adószolgálat honlapja – letöltés ideje 2013)
29. http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?dlya_olimpiadi2022_na_lvivshhini_potribno_8_mlr_d_yevro_kostyuk&objectId=1268214 (letöltés ideje 2012)

Törvények, rendeletek, határozatok, megállapodások, szabványok

1. „A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK RÖL” Törvény. [Закон України „Про курорти”]. Kiіv, 2000.05.10. N 2026-III. – <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2026-14> (letöltés ideje 2012)
2. „A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEKHEZ SOROLT TELEPÜLÉSEK LISTÁJÁNAK KIEGÉSZÍTÉSÉRÖL” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про внесення змін до переліку населених пунктів, віднесених до курортних”]. Kiіv, 1997.12.15. N 1391. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1391-97-%D0%BF> (letöltés ideje 2012)
3. „A HATÁR MENTI EGYÜTTMÖKÖDÉSEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK ELFOGADÁSÁRÖL KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN A 2011–2015-RE SZÖLÖ IDÖSZAKRA”. Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про Програму розвитку транскордонного співробітництва Закарпатської області на 2011-2015 роки”]. Kiіv, 2010.12.16. N 71. - http://zakarpad-rada.gov.ua/docs/rishennya/6/2_sesion_1/rish_71.pdf (letöltés ideje 2013)
4. „A HEGYVIDÉKINEK MINÖSÍTETT TELEPÜLÉSEK LISTÁJÁRÖL” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських”]ю Kiіv, 1995.08.11. N 647. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/647-95-%D0%BF> (letöltés ideje 2012)
5. „A KÖZPONTI VÉGREHAJTÓ HATALMI SZERVEK OPTIMALIZÁLÁSÁRÖL” Elnöki Rendelet [Указ Президента України „Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” 2010.12.09. N 1185. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010> (letöltés ideje 2012)
6. „A SPORT ÉS TURISZTIKAI INFRASTRUKTÚRA FEJLESZTÉSÉRÖL SZÖLÖ ÁLLAMI SZOCIÁLIS CÉLPROGRAMRÖL A 2011–2022-ES IDÖSZAKRA” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку в Україні спортивної та туристичної інфраструктури у 2011-2022 роках”]. Kiіv, 2011.06.29. N 707. - <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/707-2011-%D0%BF> (letöltés ideje 2012)
7. „A SZILÁRDHULLADÉK KEZELÉSÉNEK PROGRAMJA A 2009–2011-ES IDÖSZAKRA” Rendelet. Kárpátaljai

- Megyei Tanács Elnöke [Програма поводження з твердими побутовими відходами на 2009 -2011 роки затверджена розпорядженням голови Закарпатської облдержадміністрації]. Ужгород, 2009.04.17. N 169.
8. „A TELEPÜLÉSEK KÖZMŰVESÍTÉSÉRŐL ÉS EGYSÉGES EGÉSZSÉGÜGYI NAP BEVEZETÉSÉRŐL A MEGYE TERÜLETÉNEK MEGTISZTÍTÁSÁRA” Rendelet. Kárpátaljai Megyei Tanács Elnöke [Розпорядження голови облдержадміністрації “Про благоустрій населених пунктів та встановлення єдиного санітарного дня з очищення території області”]. Ужгород, 2007.03.12. N 108.
  9. „A TERMÉSZETVÉDELMI TERÜLETEKRŐL” Törvény. [Закон України „Про природно-заповідний фонд України”]. 1992.06.16. N 2456-XII. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (летöltés ideje 2012)
  10. „A TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS A HELYI ÖNKORMÁNYZATOK TANÁCSÁNAK MEGALAPÍTÁSÁRÓL” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про утворення Ради з питань регіонального розвитку та місцевого самоврядування”]. Київ, 2009.04.02. N 309. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/309-2009-%D0%BF> (летöltés ideje 2012)
  11. „A TURIZMUSRÓL” Törvény [Закон України „Про туризм”]. Київ, 1995.09.15. N 31. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (летöltés ideje 2012)
  12. „A TURIZMUS ÉS GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁRÓL KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN A 2011–2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA” Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про програму розвитку туризму та курортів у Закарпатській області на 2011-2015 роки”]. Ужгород, 2010.12.16. N 72.
  13. „A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJÁRÓL” Rendelet. Ukrán Miniszteri Kabinet [Розпорядження Кабінету Міністрів України „Про схвалення Стратегії розвитку туризму і курортів”]. Київ, 2008.08.06. N 1088-P - <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1088-2008-%D1%80> (летöltés ideje 2012)
  14. „A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN FINANSZÍROZÁSI INTÉZKEDÉSEIRŐL A 2011-ES ÉVRE” Melléklet a Kárpátaljai Megyei Tanács 16.12.2010 N 72 határozatához [Додаток до рішення Закарпатської обласної ради 16.12.2010 N 72 - Заходи щодо фінансування у 2011 році Програми розвитку туризму та курортів у Закарпатській області на 2011 - 2015 роки]. Ужгород - <http://document.ua/pro-programu-rozvitku-turizmu-i-kurortiv-u-zakarpatskii-obla-doc65489.html> (летöltés ideje 2012)
  15. „A TURIZMUS ÉS A GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETEK FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁNAK A 2011–2015-ÖS IDŐSZAKRA KÁRPÁTALJA MEGYÉBEN FINANSZÍROZÁSI INTÉZKEDÉSEIRŐL A 2012-ES ÉVRE” Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про затвердження Заходів щодо фінансування в 2012 році Програми розвитку туризму і курортів у Закарпатській області на 2011 - 2015 роки”]. Ужгород, 2011.12.13. N 357. - http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ZA110242.html (летöltés ideje 2012)
  16. „A 2012-ES LABDARÚGÓ-EB ZÁRÓESEMÉNYEINEK MEGSZERVEZÉSÉVEL ÉS LEVEZETÉSÉVEL KAPCSOLATOS REGIONÁLIS PROGRAMRÓL” Határozat. Kárpátaljai Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про Регіональну програму підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу”]. Ужгород, 2008.03.12. N 501. - <http://govuadocs.com.ua/docs/index-18575458-2.html> (летöltés ideje 2012)
  17. „AZ ÁLLAMI ELŐREJELZÉSÉRŐL, VALAMINT A GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLESZTÉSI PROGRAMOK KIDOLGOZÁSÁRÓL UKRAJNÁBAN” Törvény [Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”]. Київ, 2000.03.23. N 1602-III. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1602-14> (летöltés ideje 2012)
  18. „AZ ÁLLAMI REGIONÁLIS POLITIKA KONCEPCIÓJÁRÓL” Rendelet. Ukrajna Elnöke [Указ Президента України „Про Концепцію державної регіональної політики”]. Київ, 2001.05.25. N 341/2001. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341/2001> (летöltés ideje 2012)

19. „Az ÁLLAMI TERÜLETFEJLESZTÉSI ALAP KÉRDÉSEIRŐL” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України ”Про питання державного фонду регіонального розвитку]. Київ, 2012.07.04. N 656. –<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/656-2012-%D0%BF> (letöltés ideje 2012)
20. „Az ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIA A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA ELFOGADÁSÁRÓL” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року”]. Київ, 2006.07.21. N 1001. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF> (letöltés ideje 2012)
21. „Az ORSZÁGOS TURIZMUSFEJLESZTÉSI PROGRAMRÓL A 2002–2010-ES IDŐSZAKRA” Határozat. Ukrán Miniszteri Kabinet [Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки]. Київ, 2002.04.29. N 583. - <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/583-2002-%D0%BF> (letöltés ideje 2012)
22. „Az UKRÁN ÁLLAMI TURIZMUS- ÉS GYÓGYÜDÜLŐ ÖVEZETI HIVATALRÓL SZÓLÓ SZABÁLYZAT ELFOGADÁSÁRÓL” Elnöki Rendelet [Указ Президента України „Про затвердження Положення про Державне агентство України з туризму та курортів”]. 2011.04.08 N 444. – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/444/2011> (letöltés ideje 2012)
23. „KÁRPÁTALJA MEGYE REGIONÁLIS TERÜLETFEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA A 2015-IG TARTÓ IDŐSZAKRA ELFOGADÁSÁRÓL” Határozat. Kárpátalja Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про затвердження Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 року”]. Ужгород, 2007. – <http://www.carpathia.gov.ua/ua/135.htm> (letöltés ideje 2012)
24. „KÁRPÁTALJA MEGYE TURIZMUS ÉS REKREÁCIÓS FEJLESZTÉSI PROGRAMJÁRÓL A 2002–2010-ES IDŐSZAKRA” Határozat. Kárpátalja Megyei Tanács [Рішення Закарпатської обласної ради „Про затвердження Програми розвитку туризму та рекреації в Закарпатській області на 2002 - 2010 роки”]. Ужгород, 03.12.2002 N 89.

Adatközlők

- BARTOS JÓZSEF – Kalhan-A Civil Szervezet, elnök, Beregszentmiklós, 2012
- MESTER ANDRÁS – polgármester, Mezőgecse, 2012
- TÜZES PÁL – Pan-Eko Farmergazdaság, Batár, 2012
- ÖTVÖS IDA - Viski Zöld Falusi Turizmus Szövetség, elnök, 2012
- GÖNCZY MIKLÓS - Vadvölgy panzió, igazgató, Viharos, 2012

Ábrák jegyzéke

<i>Az ábra címe</i>	<i>Oldal</i>
1. ábra. Ukrajna turisztikai régiói Pancsenko, T. szerint	12
2. ábra. A Kárpátok-vidéki turisztikai régió	13
3. ábra. Kárpátalja turisztikai térségei.....	14
4. ábra. Beregvidék turisztikai térség	16
5. ábra. Felső-Tisza-vidék turisztikai térség.....	18
6. ábra. Munkács és környéke turisztikai térség.....	21
7. ábra. Ugocsa turisztikai térség.....	23
8. ábra. Ungvár és környéke turisztikai térség	25
9. ábra. Verhovina turisztikai térség.....	27
10. ábra. A települések tetraéder-modellje	32
11. ábra. Kárpátalja domborzati térképe.....	34
12. ábra. Kárpátalja gyógyüdülő övezetei, 2012.....	40
13. ábra. A sífelvonók területi elhelyezkedése Kárpátalján, 1991.....	45
14. ábra. A sífelvonók területi elhelyezkedése Kárpátalján, 2001.....	46
15. ábra. A sífelvonók területi elhelyezkedése Kárpátalján, 2012.....	47
16. ábra. A legjelentősebb természetvédelmi területek Kárpátalján, 2012	49
17. ábra. A kárpátaljai termékkivitel célországai, 2011	53
18. ábra. Az idegenforgalmi adóból származó költségvetési bevételek eloszlása, 2012	56
19. ábra. Kárpátalja megközelíthetősége	58
20. ábra. Kárpátalja közlekedési rendszere.....	59
21. ábra. Határátkelőhelyek Kárpátalján, 2012.....	62
22. ábra. Kempingek Kárpátalján, 2012	69
23. ábra. Tourinfo irodák Ukrajnában, 2012.....	70
24. ábra. Kárpátalja népsűrűsége	73
25. ábra. Kárpátalja nemzetiségi összetétele, 2001.....	75
26. ábra. Az épített örökség objektumainak területi megoszlása Kárpátalján, 2012 .	78
27. ábra. Kolostorok Kárpátalján, 2012.....	85
28. ábra. Múzeumok Kárpátalján, 1991	87
29. ábra. Múzeumok Kárpátalján, 2001	88
30. ábra. Múzeumok Kárpátalján, 2012	89
31. ábra. Borkóstoló helyek Kárpátalján, 1991.....	91
32. ábra. Borkóstoló helyek Kárpátalján, 2012.....	93
33. ábra. Fesztiválok Kárpátalján, 1991	95
34. ábra. Fesztiválok Kárpátalján, 2012	96
35. ábra. A falusi vendégházak területi elhelyezkedése Kárpátalján, 2001	100
36. ábra. Falusi vendégházak Kárpátalján, 2012.....	102
37. ábra. A 2002–2010-es időtartamra szóló országos turizmusfejlesztési program fő feladatai.....	115

38. ábra. A 2011–2015-ös időszakra szóló turizmus és a gyógyüdülő övezetek fejlesztési programjának intézkedései	118
39. ábra. A 2012-es labdarúgó-Eb záróeseményeinek megszervezésével és levezetésével kapcsolatos regionális program fejlesztési területei.....	124
40. ábra. A 2022-es téli olimpia tervezett megrendezésének területei	126
41. ábra. A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 célterülete.....	134

Táblázatok jegyzéke

<i>A táblázat címe</i>	<i>Oldal</i>
1. táblázat. Gyógyüdülési létesítmények Kárpátalján.....	38
2. táblázat. Termálvizet hasznosító turisztikai létesítmények Kárpátalján	43
3. táblázat. Külföldi tőkével indított nagyobb vállalkozások Kárpátalján.....	54
4. táblázat. Kárpátalja településeinek közművesítettségi szintje	63
5. táblázat. A statisztikailag számontartott kereskedelmi szálláshelyek tevékenységének alapvető mutatói Kárpátalján.....	66
6. táblázat. A szállodai szobák száma kategóriák szerint a nagyobb városokban	67
7. táblázat. A turizmus és a gyógyüdülési-rekreációs szféra fejlesztésének operatív céljai.....	109
8. táblázat. A turizmusirányítás rendszerének szervezeti változásai Ukrajnában, 1989–2010.....	113
9. táblázat. A Magyarország–Szlovákia–Románia–Ukrajna ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 hatálya alá eső közigazgatási egységek	135

Mellékletek jegyzéke

<i>A melléklet címe</i>	<i>Oldal</i>
1. melléklet. Adatok Kárpátalja turisztikai térségeiről	169
2. melléklet. A kárpátaljai természetvédelmi területek mennyiségi mutatói	170
3. melléklet. Személyforgalmat is lebonyolító határátkelőhelyek Kárpátalja és a szomszédos országok között	171
4. melléklet. A Kárpátalján található hulladéklerakók és hulladéktárolók száma, 2011. január	172
5. melléklet. A kárpátaljai tourinfo irodák tevékenységét vizsgáló felmérésben rész vett irodák listája	173
6. melléklet. Kárpátalja közigazgatási egységeinek területe, népessége és települései, 2011. január	174
7. melléklet. Viski tájház.....	175
8. melléklet. A legjobb gasztronómiai fesztiválok Ukrajnában, 2010.....	175
9. melléklet: Falusi vendégházak Kárpátalján, 2012	176
10. melléklet. Mélyinterjú vázlat.....	177
11. melléklet. Kajdy-kúria, Mezőgecse.....	178
12. melléklet. A Beregszentmiklósi-várkastély	178
13. melléklet. Lekvárium, Batár	179
14. melléklet PHARE támogatással megvalósult ukrán–magyar vonatkozású turisztikai projektek	179
15. melléklet. A HU–SK–UA Szomszédsági Program 2004–2006 támogatásával megvalósult turisztikai projektek.....	180
16. melléklet. A Románia–Ukrajna Szomszédsági Program 2004–2006 keretén belül megvalósult kárpátaljai vonatkozású turisztikai projektek	180
17. melléklet. Kárpátaljai vonatkozású határon átnyúló turisztikai projektek a HU–SK–RO–UA ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007– 2013 keretében	181

1. melléklet. Adatok Kárpátalja turisztikai térségeiről

Turisztikai térségek	Terület (ezer km ²)	Lakosságszám (ezer fő)	Szálláshelyek száma	Férőhelyek száma	Éttermi férőhelyek száma
Beregvidék	0,64	76,1	28	1410	1444
<i>Beregszász</i>	0,04	24,9	20	650	1044
<i>Beregszászi járás</i>	0,6	51,8	8	760	400
Felső-Tisza-vidék	4,77	391,6	84	2630	3215
<i>Rahói járás</i>	1,9	90,4	45	1310	908
<i>Técsői járás</i>	1,8	172,4	23	750	1797
<i>Husztói járás</i>	1,0	95,2	16	570	510
Munkács	2,63	337,5	55	3356	2985
<i>Munkács</i>	0,03	83,8	13	559	1140
<i>Munkácsi járás</i>	1,0	100,4	15	1147	320
<i>Szolyvai járás</i>	0,7	54,1	27	1650	1525
<i>Ilosvai járás</i>	0,9	98,8	7	250	300
Ungvár és környéke	1,53	224,2	67	3020	5196
<i>Ungvár</i>	0,03	116,5	26	1000	3936
<i>Ungvári járás</i>	0,9	68,0	8	500	500
<i>Perecsenyi járás</i>	0,6	31,1	10	1020	650
Ugocsa	0,73	119,2	19	700	345
<i>Nagyszőlős</i>	0,03	25,3	7	400	245
<i>Nagyszőlősi járás</i>	0,7	92,6	12	300	100
Verhovina	2,5	99,1	49	1953	1060
<i>Volóci járás</i>	0,5	24,3	15	553	220
<i>Ökörmezői járás</i>	1,2	48,3	27	1150	540
<i>Nagybereznai járás</i>	0,8	26,5	23	500	110
Összesen	12,77	1247,7	302	13069	14245

Forrás: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2010_31/statti/2_15.htm,
<http://www.karpataljaturizmus.info>; Szerkesztette: TARPAI J.

2. melléklet. A kárpátaljai természetvédelmi területek mennyiségi mutatói

A természetvédelmi terület típusa	Mennyiség (db)	Terület (ha)
Bioszféra rezervátum	1	58035,8
Nemzeti természetvédelmi park	3	87964,3
Regionális tájvédelmi park	2	14961,9
Országos jelentőségű természetvédelmi terület	19	12368,0
Helyi jelentőségű természetvédelmi terület	47	5647,4
Országos jelentőségű természeti emlékek	9	464,0
Helyi jelentőségű természeti emlékek	329	478,2
Védett erdők	9	1183,3
Országos jelentőségű botanikus kertek	1	86,4
Helyi jelentőségű arborétumok	4	37,9
Országos jelentőségű parkművészeti emlékek	1	38,0
Helyi jelentőségű parkművészeti emlékek	31	134,7
Összesen	456	181399,9

Forrás: <http://ecozakarp.at.gov.ua/>; Szerkesztette: TARPAI J.

3. melléklet. Személyforgalmat is lebonyolító határátkelőhelyek Kárpátalja és a szomszédos országok között

Határátkelő	Szomszéd átkelő	Járás	Forgalom típusa	Minősítés, munkarend	Szállítás típusa
Személyforgalmat is lebonyolító határátkelőhelyek Ukrajna és Magyarország között					
„Tisza” Csap (Csop)	Záhony	Ungvári	Gépjármű	Nemzetközi, 24 órás	Személy, teher
„Druzsba” Csap (Csop)	Záhony	Ungvári	Vasúti	Nemzetközi, 24 órás	Személy, teher
Harangláb (Dzvinkove)	Lónya	Beregszászi	Gépjármű	Nemzetközi, 08.00–16.00	Személy
Kaszony (Koszino)	Barabás	Beregszászi	Gépjármű gyalogos	Nemzetközi, 07.00–19.00	Személy
Asztély (Luzsánka)	Beregsurány	Beregszászi	Gépjármű, gyalogos	Nemzetközi, 24 órás	Személy
Tiszaújlak (Vilok)	Tiszabecs	Nagy- szőlősi	Gépjármű, gyalogos	Nemzetközi, 24 órás	Személy
Személyforgalmat is lebonyolító határátkelőhelyek Ukrajna és Szlovákia között					
Kisberezna (Malij Bereznij)	Ugar (Ubl’a)	Nagyberez- nai	Gépjármű, gyalogos,	Nemzetközi, 24 órás	Személy, teher (max.3,50)
Ungvár (Uzshorod)	Felsőnémeti (V.Nemecké)	Ungvári	Nemzetközi gépjármű	Nemzetközi, 24 órás	Személyi, teher
„Sztrázs” Csap (Csop)	Ágcsernyő (Čierna)	Ungvári	Nemzetközi vasúti	Nemzetközi, 24 órás	Személyi, teher
Kisszelmenc (Mali Szelmenci)	Nagy- szelmenc (V. Slemence)	Ungvári	Gyalogos	Nemzetközi, 8.00 – 20.00	Személyi
Személyforgalmat is lebonyolító határátkelőhelyek Ukrajna és Románia között					
Nevetlenfalu (Djakove)	Halmi (Halmeu)	Nagy- Szőlősi	Gépjármű	Nemzetközi, 24 órás	Személyi, teher
Nevetlenfalu (Djakove)	Halmi (Halmeu)	Nagy- szőlősi	Vasúti	Nemzetközi, 24 órás	Személyi, teher
Aknaszlatina (Szolotvino)	Máramaros- sziget (Sighetu Marmatiei)	Técsői	Gépjármű, gyalogos	Nemzetközi, 24 órás	Személyi
Taracköz (Tereszva)	Hosszúmező (Câmpulung la Tisa)	Técsői	Vasúti	Nemzetközi, 24 órás	Személyi, teher
Terebes- fehérpatak (Dilove)	Visóvölgy (Valea Vișeuului)	Rahói	Vasúti	Nemzetközi, 24 órás	Személyi, teher

Forrás: [HTTP://WWW.PVU.GOV.UA](http://www.pvu.gov.ua); Szerkesztette: TARPAI J.

4. melléklet. A Kárpátalján található hulladéklerakók és hulladéktárolók száma, 2011. január

Közigazgatási egység	Mennyiség (db)	Szilárd hulladékkal borított földterület (ha)
Hulladéklerakó		
Beregszászi járás	31	39,55
Nagybereznai járás	20	9,89
Nagyszőlősi járás	18	13,77
Volóci járás	14	5,9
Ilosvai járás	33	31,93
Ökörmezői járás	24	11,2
Munkácsi járás	37	15,86
Perecsenyi járás	21	9,93
Rahói járás	15	5,1
Szolyvai járás	12	5,904
Ungvári járás	26	13,74
Técsői járás	31	32
Husztai járás	14	12,095
Összesen:	296	206,869
Hulladéktároló		
Beregszász	1	4,5
Munkács	1	12,0
Ungvár	1	9,0
Huszt	1	4,9
Nagyszőlős	1	5,0
Ilosva	1	4,7
Csap	1	2,0
Técső	1	6,5
Szolyva	1	2,0
Összesen:	9	50,6
Hulladékfeldolgozó üzem	Nincs	-
Összesen:	305	257,469

Forrás: A 2010-ES ÉVRE VONATKOZÓ BESZÁMOLÓ KÁRPÁTALJA MEGYE KÖRNYEZETÉNEK ÁLLAPOTÁRÓL, 2011;
Szerkesztette: TARPAI J.

**5. melléklet. A kárpátaljai tourinfo irodák tevékenységét vizsgáló
felmérésben részt vett irodák listája**

Megnevezés	Alapítás éve	Weboldal
Az Uzsoki Nemzeti Természetvédelmi Park Turisztikai Információs Irodája	2008	www.unpp.com.ua
Beregszászi Turisztikai Információs Központ	2006	www.berehovo-tour.info www.karpataljaturizmus.info
Beregszászi Turisztikai Információs Központ Jánosi Irodája	2010	www.berehovo.tour.info/janosi
Inturist Információs Pont, Ungvár	2007	www.intur-zak.com
Megyei Közigazgatási Hivatal Tourinfo Irodája, Ungvár	2007	www.transcarpathiatour.com.ua
Munkácsi Turisztikai Információs Iroda	2010	www.mukachevo-tour.info
Nagyija Civil Szervezet, Aknaszlatina	2008	-
Rahói Turisztikai Információs Iroda	2005	www.rakhivtour.com.ua
Turisztikai Információs Pont, Beregszentmiklós	2009	-
Szolyvai Turisztikai Információs Iroda, Galambos (Holubine)	2009	www.villa-kvitka.com.ua
Técsői Turisztikai Információs Iroda	2010	www.fvk-tur.info
Ungvári Turisztikai Információs Központ	2009	www.zakarpattyatourinfo.info
Vidrodzsennya Turisztikai Egyesület a Mozgáskorlátozottak Segítésére, Ungvár	2009	www.resans.ucoz.ru
Volóci Turisztikai Információs Iroda	2009	www.hof.net.ua

Forrás: TARPAI J. 2011.

6. melléklet. Kárpátalja közigazgatási egységeinek területe, népessége és települései, 2011. január

Közigazgatási egység	Terület (ezer km ²)	Az állandó lakosság száma (ezer fő)	Népsűrűség (km ² /fő)	Város	Városi típusú település	Falu
Beregszász város	0,04	24,2	620,0	1	-	1
Csap város	0,006	8,9	1500,0	1	-	-
Huszt város	0,07	31,2	452,9	1	-	3
Munkács város	0,03	84,0	2820,0	1	-	-
Ungvár város	0,03	115,0	3886,7	1	-	-
Beregszászi járás	0,6	51,9	86,2	-	1	42
Husztói járás	1,0	95,9	95,4	-	1	56
Ilosvai járás	0,9	99,2	110,0	1	-	46
Munkácsi járás	1,0	100,5	100,8	-	2	86
Nagybereznai járás	0,8	26,6	33,0	-	1	31
Nagyszőlősi járás	0,7	119,2	170,1	1	2	47
Ökörmezői járás	1,2	48,0	40,2	-	1	43
Perecsenyi járás	0,6	31,5	52,2	1	-	24
Rahói járás	1,9	91,4	47,9	1	3	28
Szolyvai járás	0,7	53,8	77,6	1	-	28
Técsői járás	1,8	173,1	96,4	1	5	56
Ungvári járás	0,9	68,8	76,4	-	1	64
Volóci járás	0,5	24,5	48,8	-	2	24
Kárpátalja	12,776	1247,7	97,7	11	19	579

Forrás: KÁRPÁTALJA 2011; Szerkesztette: TARPAL J.

7. melléklet. Viski tájház

Forrás: saját felvétel.

8. melléklet. A legjobb gasztronómiai fesztiválok Ukrajnában, 2010

Helyezés	Fesztivál elnevezése	Helyszín
1.	Szalonnát Szeretők Fesztiválja	Luck, Voliny megye
2.	Kremzli Fesztivál	Koroszten, Zsitomir megye
3.	Lekvárfőző Fesztivál	Mezőgecse, Kárpátalja
	Berlibasszkij Banos	Barnabás, Kárpátalja
	Borscs Fesztivál	Ternopil
4.	Csokoládé Fesztivál	Lemberg
	Vörösbor Fesztivál	Munkács, Kárpátalja
5.	Gulyásfesztivál	Nagymuzsaly, Kárpátalja
6.	Töltöttkáposzta Fesztivál	Nagybocskó, Kárpátalja
	Böllerverseny	Mezőgecse, Kárpátalja
7.	Bereg Fest	Beregszász, Kárpátalja
8.	Pampuska fesztivál	Lemberg
9.	Méz- és Borfesztivál	Ungvár
10.	Bukoveli Varennyiki Fesztivál	Ivano-Frankivszk

Forrás: [HTTP://WWW.VASAPRAVDA.INFO/KULTURA/4711-U-REJTINGU-KULINARNIH-FESTIVALIV-I-SVJAT-V-UKRAINI-NAIKRASCHI-ZAKARPATSKI](http://www.vasapravda.info/kultura/4711-u-rejtingu-kulinarnih-festivaliv-i-svjat-v-ukraini-naikraschi-zakarpatski); Szerkesztette: TARPAI J.

9. melléklet: Falusi vendégházak Kárpátalján, 2012

Turisztikai térseg	Terület (ezer km ²)	Lakosság (ezer fő)	Vendég- házak	Települések
Beregvidék <i>Beregszászi járás</i> (<i>Beregszász városa nélkül</i>)	0,64 0,6	76,1 51,9	103 103	Balazsér (Makkosjánosi), Bene, Beregdéda, Beregszász, Csetfalva, Kovászó, Mezőgecse, Mezőkaszony, Mezővári, Nagybakta...
Felső-Tisza- vidéki <i>Rahói járás</i> <i>Técsői járás</i> <i>Huszt járás</i> (<i>Huszt városa nélkül</i>)	4,77 1,9 1,8 1,0	391,6 91,4 173,1 95,9	104 44 30 30	- Barnabás, Körösmező, Mezőhát, Nyilas, Rahó, Tiszabogdány... - Alsóapsa, Dombó, Gánya, Irhóc, Királymező, Kökényes... - Alsóbisztra, Iza, Kövesliget, Saján, Visk...
Munkács és környéke <i>Munkácsi járás</i> (<i>Munkács város nélkül</i>) <i>Szolyvai járás</i> <i>Ilosvai járás</i>	2,63 1,0 0,7 0,9	337,5 100,5 53,8 99,2	73 20 35 18	- Beregvár, Kékesfüred, Nagylucska, Szentmiklós... - Királyfiszállás, Kispálos, Polena... - Szajkófalva, Szuha, Szuhabaranka
Ungvár és környéke <i>Ungvári járás</i> (<i>Ungvár város és Csap város nélkül</i>) <i>Perecsenyi járás</i>	1,536 0,9 0,6	224,2 68,8 31,5	36 20 16	- Árok, Rahonca, Ungvár, Órdarma, Nevicke, Ókemence... - Bercsényifalva, Mokra, Rónafüred, Turjamező, Turjaremete, Drugetháza...
Ugocsa <i>Nagyszőlősi járás</i>	0,7 0,7	119,2 119,2	50 50	Tiszaújlak, Szőlősgyula, Tiszapéterfalva...
Verhovina <i>Volóci járás</i> <i>Ökörmezői járás</i> <i>Nagybereznai járás</i>	2,5 0,5 1,2 0,8	99,1 24,5 48,0 26,6	88 25 45 18	- Felsőgereben, Hidegrét, Szarvasháza, Volóc, Bagolyháza... - Felsőhidegpatak, Padóc, Fülöpfalva, Iszka, Felsőszinevér... - Csontos, Fenyvesvölgy, Kisberezna, Oroszmocsár...
Összesen	12,776	1247,7	454	-

Forrás: MOLNAR O. – KUSNYIR J. – VAZSINSZKIJ F.; [HTTP://WWW.KARPATALJATURIZMUS.INFO](http://www.karpataljaturizmus.info); Szerkesztette:
TARPAI J.

10. melléklet. Mélyinterjú vázlat

1. A szervezet rövid bemutatása

- 1.1. A szervezet megalakulásának története (alapítás éve, nyújtott szolgáltatások)
- 1.2. Jelene (típusa, foglalkoztatottak száma, tevékenységi köre, marketing tevékenység)
- 1.3. Jövőbeni célok és elképzelések

2. Turizmus

- 2.1. Hogyan látja a turizmus jelenlegi fejlettségi szintjét Kárpátalján?
- 2.2. Mi a véleménye a belföldi és külföldi turisták arányáról? Kell-e, lehet-e ezen változtatni? Ha igen, hogyan? Ha nem, miért nem?
- 2.3. Mi a véleménye a helyi infrastruktúráról (attrakciók, szálláshelyek, közlekedés, határátkelők stb.)?
- 2.4. Ön szerint mit változtatott az utóbbi évek fejlődésén az EU határok közelsége? Hogyan hatott ez az Ön szervezetére/településének fejlődésére?
- 2.5. Ismertesse, milyen pályázati, támogatási lehetőségek ismertek Ön által a turizmus fejlesztésére és mennyire tudják ezt igénybe venni?
- 2.6. Ön szerint melyek a megye erősségei és gyengeségei a turizmus terén?

3. A turizmus hatása a területfejlesztésre

- 3.1. 2002 óta részt vett-e a szervezete határon átnyúló projekt megvalósításában?
- 3.2. Kérem, az elmúlt 10 év távlatából értékelje, mennyire volt ez hatással a szervezete/települése fejlődésére? Volt-e konkrét hatása a vidékfejlesztésre? Ha igen, kérem sorolja fel ezeket!
- 3.3. Ha nem volt szereplője hasonló projektnek, hallott-e már róluk?
- 3.4. Ön szerint van-e a falusi turizmusnak népességmegtartó hatása?
- 3.5. Milyen együttműködést folytat a helyi önkormányzattal a turizmus fejlesztése terén?
- 3.6. Jött-e létre új munkahely településén a turizmus fejlődésének hatására?
- 3.7. Történtek-e kapcsolódó infrastrukturális fejlesztések?
- 3.8. Véleménye szerint mennyire fontos a partnerség/az összefogás a turizmusban (testvértelepülések, turisztikai vállalkozások, önkormányzatok, állami szervek, tourinfo irodák, civil szervezetek, helyi lakosság stb. vonatkozásában)?

4. Marketing

- 4.1. Mi a véleménye a megye turisztikai marketingjéről?
- 4.2. Ön szerint melyek azok a szegmensek a turizmusban, amelyek marketingje kielégítő? Melyek azok, amelyek marketingjét erősíteni kellene? Hogyan?
- 4.3. Mennyire tartja fontosnak a kiállításokon, fesztiválokon való részvételt?
- 4.4. Ön szerint szükség van-e arra, hogy több szervezet által, közösen folytatott marketing tevékenység valósuljon meg a régióban?

Forrás: saját szerkesztés.

11. melléklet. Kajdy-kúria, Mezőgecse

Forrás: saját felvétel.

12. melléklet. A Beregszentmiklósi-várkastély

Forrás: saját felvétel.

13. melléklet. Lekvárium, Batár

Forrás: saját felvétel.

14. melléklet. PHARE támogatással megvalósult ukrán–magyar vonatkozású turisztikai projektek

Pályázó	Projekt címe	Összeg (EUR)
Bereg Térségi Fejlesztési Társulat	Turisztikai programcsomagok kifejlesztése a határrégióban	35.034
Magyar–Ukrán Vízitúrázók és Természetjárók Baráti Klubja Egyesület	„Rahótól Rakamazig” tiszai vízi turizmus fejlesztése	38.400
Nyíregyházi Főiskola	Természeti erőforrások hasznosításának vizsgálata Kárpátalján	48.150
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Társaság	Határon átnyúló műemlék- és turistautak	21.064
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Kereskedelmi- és Iparkamara	A turizmus fejlesztésének határ menti lehetőségei	28.160
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata	Nyíregyháza és Ungvár turisztikai együttműködése	28.000
„Az újtelepi emberek egészségéért” Alapítvány	Turisztikai fejlesztés és egészségmegőrzés határok nélkül	49.540

Forrás: [HTTP://WWW.HUSKROUA-CBC.NET/](http://www.huskroua-cbc.net/); Szerkesztette: TARPAL J.

15. melléklet. A HU–SK–UA Szomszédsági Program 2004–2006 támogatásával megvalósult turisztikai projektek

Pályázó	Projekt címe	Összeg (EUR)
Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda	Turisztikai Információs Iroda kialakítása Kárpátalján	83.642
Zempléni Regionális Turisztikai Egyesület	Határ menti szlovák–ukrán turisztikai együttműködés	91.636
Kassai Műszaki Egyetem	Magyar–szlovák–ukrán turisztikai tájékoztató verseny	17.000
Nagyszelmenc község	SUHRA – szlovák–ukrán határ – családi kapcsolatok erősítése a turizmus fellendítését is szolgáló kerékpárút kiépítésével	220.000
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Kht.	Határon átnyúló turisztikai kapcsolatok kialakítása és fejlesztése Szabolcs-Szatmár-Bereg és Kárpátalja megyékben	16.000
Szabolcs-Szatmár-Beregi Falusi Turizmus Szövetség	Vízi és falusi turizmus határok nélkül	70.000

Forrás: [HTTP://WWW.VATI.HU/INDEX.PHP?PAGE=MAIN](http://www.vati.hu/index.php?page=main); Szerkesztette: TARPAI J.

16. melléklet. A Románia–Ukrajna Szomszédsági Program 2004–2006 keretén belül megvalósult kárpátaljai vonatkozású turisztikai projektek

Pályázó	Projekt címe	Összeg (EUR)
Ökológiai Egyesület	Fejlesztési Partnerség – határon átnyúló együttműködés előmozdítása a Felső-Tisza vízgyűjtő terület határ menti régiójában	430.531
Szatmárnémeti Kereskedelmi- és Iparkamara	Turizmus határok nélkül Szatmárnémetiben és Kárpátalján	78.560
Nagybányai Város	Zöld turizmus a határ menti Kárpátokban	161.310
Máramarosi Megyei Tanács	Kárpátaljai turizmus hálózat a turizmus elősegítésére Máramaros, Kárpátalja és az Ivano-Frankivszk megyékben	482.000
Máramarosi Megyei Tanács	ECOTOUR – Turizmus Kárpátalján	550.000
Máramarosszigeti Város	Turisztikai híd Máramarossziget – Aknaszlatina	189.700

Forrás: [HTTP://WWW.BRCTSUCEAVA.RO](http://www.brctsuceava.ro); Szerkesztette: TARPAI J.

17. melléklet. Kárpátaljai vonatkozású határon átnyúló turisztikai projektek a HU–SK–RO–UA ENPI Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 keretében

Főpályázó	Pályázat címe	Partnerek	Összeg (EUR)
Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda	Határon átnyúló Desztináció Menedzsment Kárpátalján és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében	UA–HU	273.177
„Kárpátalja” Regionális és Határ Menti Együttműködést Támogató Fejlesztési Ügynökség	Kárpátok Turistaútvonal	SK–UA	480.177
Kassa – Európa Kulturális Fővárosa	A Kárpátok régió mint vonzó turisztikai desztináció	HU–SK–RO–UA	197.729
Bükk-Mak Leader Nonprofit Vállalat	A kétoldalú és fenntartható turisztikai stratégia és közös turisztikai programok összehangolt fejlesztése Kárpátalján és BÜKK Miskolc mikrorégióban	HU–UA	408.902
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Regionális Fejlesztési és Menedzsment Ügynökség Nonprofit Kft.	Közös vallási és kulturális örökségek turisztikai útvonala	HU–UA	129.139
Lysá Sabinov sí klub	Cergov–Kárpátalja határ menti együttműködés a turizmusfejlesztés területén	SK–UA	449.990
Munkácsi Történelmi Múzeum, Palanok vár	Rákóczi Dicsőségének Helyei Határ menti Turistaútvonal	UA–HU–SK	440.899
Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda	Kerékpáros túraútvonalak integrált hálózata	UA–HU	417.158
Szabolcs-Szatmár-Beregi Természet- és Környezetvédelmi Kulturális Értéktörzso Közhazsnu Alapítvány	A határon átnyúló, nemzetközi Szatmár-Beregi Natúrpark feltételeinek megteremtése	HU–RO–UA	378.020
„Kárpátalja” Regionális és Határ Menti Együttműködést Támogató Fejlesztési Ügynökség	Kárpátok Turistaútvonal 2	SK–UA	408.754

Forrás: [HTTP://WWW.HUSKROUA-CBC.NET/EN/AWARDED-PROJECTS](http://www.huskroua-cbc.net/en/awarded-projects);
[HTTP://ARR.COM.UA/?PAGE_ID=80](http://arr.com.ua/?page_id=80) Szerkesztette: TAPPAI J.